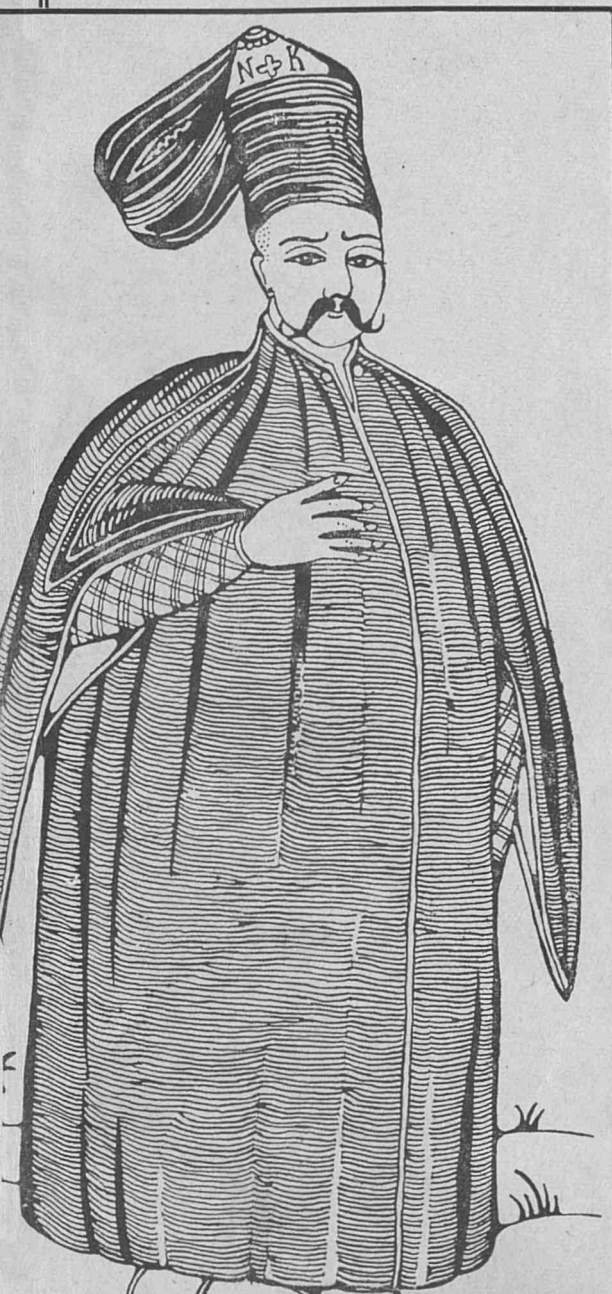

Istoria Românilor

◆ ◆ ◆ ◆ prin călători

DE

N. IORGA

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. III

EDITURA
CASEI ȘCOALELOR
1929

N. IORGA

ISTORIA ROMÂNILOR

✧ PRIN CĂLĂTORI ✧

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. III.

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1929

I.

Călători germani prin Ardeal.

Știrile despre Ardealul românesc sânt foarte rare și de obicei întovărășite de judecăți răuvoitoare venite de la străinii dușmani. Cele câteva însemnări care ni s'au pastrat merită deci să fie înfățișate aici înainte de a trece la continuarea în Principate a regimului fanariot, de la 1800 înainte. Cu atât mai mult, cu cât din lumea satelor ardelenе vine dincoace, prin rezultatul îndelungii munci devotate a unui Samuil Clain, unui Șincai, unui Petru Maior, curentul de înnoire națională.

Intre hârțile lui Engel se află astfel o „Vollständige Handschrift über Siebenbürgen”, care înfățișează stările de după 1765. Se arată supt raportul comercial o sumă de lucruri interesante: vinul, acuma oprit, se aduce, ca și porcii „și alte vite”, prin pasul Buzăului¹, pe unde ar fi intrat, crede scriitorul sas, la 1543, Petru Rareș, de și, ceia ce el uită, acest Voevod stăpânia Moldova. Prin Oituz trec însă, nu numai mărfurile aduse pentru Moldoveni de negustorii sași din Brașov și de Armenii din Giurgiu-Sân-Mi-

¹ Wird mit andern Waaren sehr selten besucht; ms. geogr. 24 („földr 24 szám”) din Museul Național de la Budapesta.

clăuș, la cari se adaugă cele douăzeci și cinci de familii armenefi din Szép-Viz, ci și ciobanii ardeleni cari merg să-și pășuneze turmele în văile țerii vecine¹. Negoțul se face adesea prin schimbul produselor între ele². In ce privește rolul Românilor ardeleni, el se reduce la cărăușia celor din Cohalm. toamna-i află cineva „în toate părțile Ardealului”.

Sinceră și dreaptă e judecarea situației nenorocite a Ardelenilor. Cităm verbal aceste rânduri de aspră și meritată critică: „In general țeranul supus sau iobagul ardelean e, în ce privește starea lui, cel mai nenorocit țeran ce se poate afla oriunde pe lume... E un adevărat sclav al domnului său³... Trebuie să se istovească (*schmachten*) ca o vită... Impovărarea și apăsarea acestor supuși din partea domnilor lor sânt nefârșite și escesele săvârșite contra lor, de necrezut.” Și se enumeră: datoria de a duce dijma la locul unde se află stăpânul pământului, cale de șese, opt și mai multe zile, atribuirea către același stăpân a tot ce lăzuiește, ce adaugă la cultură săteanul rob — pe când în Principate aceasta rămânea proprietatea lui —, etc. Pentru cea mai mică greșală bietul om e aruncat în temniță, „care e o gaură rea, întunecată, aflătoare supt pământ”. In zădar s’a reglementat de Guvernul împărătesc la 1769 tratamentul iobagilor români și unguri. „Cu toate acestea, mai ales în

¹ Die Cronstädter Kaufleute und Armenier von Szent-Miklos führen ihren meisten Handel mit der Moldau durch diesen Weeg, und viele Vieh-Hirten, welche auf dem moldauischen Gebürg Weide suchen müssen, gebrauchen ihn (*ibid.*).

² Nicht selten mit Tausch und Umsatz.

³ Ueberhaupt ist der siebenbürgische Unterthan oder Iobbagy in Betracht seiner Situation der unglücklichste Landmann welchen man nur irgendwo finden kann... Ein wahrer Sklave seines Grundherrn.

ce privește aducerea serviciilor clăcii și deosebite alte vexații, esecesele sânt foarte dese.” Țerănimea fuge cu grămada în Țara-Românească și în Moldova.

O „Descriere sumară a Marelui-Principat al Ardealului” din același secol al XVIII-lea prezintă pe Români ca „rămășița și posteritatea vechilor colonii romane și formează partea cea mai tare și cea mai însemnată din locuitorii Ardealului”¹. Autorul anonim știe că limba lor samănă cu latina și italiana; de altfel și mâncarea lor, mai ales mămăliga, îmbrăcăminte, multe obiceiuri sânt ca la Italiani.

Numărul Românilor ardeleni e de 60.626 bărbați și 58.604 femei la uniți, iar la neuniți de 286.858 și 271.218.

Trecând la această despărțire confesională, el afirmă că neuniții sânt cei mai mulți. Preoții lor pot abia să cetească și să cânte și totuși mulțimea li dă o supunere oarbă, până la idolatrie; de altfel ei își cunosc legea numai din nume. „Abia unul la douăzeci știe spune Tatăl Nostru.” Descrierea continuă spunându-se că Românul e desfrânat și bețiv, foarte murdar, leneș la lucrul câmpului, „răsbunător, ușuratec și foarte aplecat la emigrație”. Dar în schimb se distinge prin putere și răbdare, prin „multă îndemânare firească și o indiferență față de moarte cu totul specială, care nu se află ușor în aceeași măsură la alte neamuri; cei ce se fac soldați, ca și Românii în genere, sânt toți viteji și ini- moși”². Dacă n’ar fi o rea creștere și ar avea buni

¹ Ein Ueberbleibsel und eine Nachkommenschaft der alten römischen Colonien und den stärksten und beträchtlichsten Theil der Inwohnern von Siebenbürgen ausmachen (*ibid*, fol. germ. 284).

² Viele natürliche Geschicklichkeit und gegen den Tod eine ganz besondere und bey anderen Nationen nicht

preoți, ar lipsi și defectele semnalate. Dar, mai ales, îi face astfel cum sânt robia: „supușenia și robia mai mult ca a sclavilor” (*mehr als sklavische Unterthänigkeit und Knechtschaft*). De altfel conlucreaza la aceasta „și desprețul general pe care li-l arată toate celalalte nații aflătoare în aceasta țara. Ei știu că nu au nimic al lor, că puținul pe care-l stapănesc în adevăr stă în primejdie, sa li fie rapit în orice clipă de domnii lor. Ei văd zilnic casuri în care li se ieru locurile lăzuite în sudori de sânge, cu grea trudă și muncă, și anume de-odată, când se așteaptă mai puțin, în schimb, cel mult, pentru o foarte mică plată a lucrului lor, adese ori însă, — și ar trebui chiar să zic: de cele mai dese ori — chiar fără nicio despăgubire.” Și scriitorul continua astfel asprul lui act de acuzare: „Această șerbie din cale afară de aspră, această sarcină peste măsura, pe care le văd ei prea bine, trebuie firește să produca ușurătate, nestatornicie și multe alte însușiri rele. să distrugă cu totul sângea și harnicia.” Și îndată acest pasagiu, de cea mai mare însemnătate, fiindcă un străin e acel care afirmă că regimul de dincoace de Carpați era nesfârșit superior celui din Ardeal: „O dovadă care convinge foarte mult se află la Românii cari locuiesc dincolo, în Țara-Româneasca și în Moldova. Vedem neconținut, an de an, un mare număr de Români ardeleni cari trec în Țara-Românească și în Moldova, dar vedem foarte rar un număr însemnat din Românii de dincolo cari ar veni în Ardeal. Causa e foarte ușoară de găsit, dacă se ține sană de faptul că fostul Domn muntean, prințul

leicht in so voller Maas vorfindende Gleichgültigkeit; meistens sein jene welche sich in den Soldatenstand begeben, so wie die Wallachen überhaupt, alle brav und herzlich.

Cantacuzino” (cetește: Constantin Mavrocordat) „între anii '30 și '40 ai acestui veac (anul însuși nu-mi este anume cunoscut) a desființat iobăgia sau șerbia în chip solemn și în așa chip încât în Țara-Românească și în Moldova numai Țiganii îi sânt supuși, pe când Românii înșii sânt îndatoriți să dea stăpânilor lor de moșie numai robote foarte mediocre și o taxă anuală în bani, tot așa de mediocră. Resultatul este că ambele aceste provincii vecine, întru cât nu sânt pustiite de războiu și de năvăliri dușmane, se află în deplină înflorire (*in dem besten Flor stehen*), că binevoitoarea natură, prin lucrul silitor și neobosit al câmpiilor și ogoarelor, al livezilor, al viilor, etc., dă o producție bogată și binecuvântată, că țeranul e mulțămît și îndestulat și că el știe cum să lucrează pentru binele și folosul lui însuși, așa încât se face sârguincios, de unde urmează că e foarte departe de a se gândi la emigrație.” De altfel și în Ardeal grănicerul reprezintă cu totul altceva decât iobagul. Când se vor lua măsurile convenite, „cu vremea se va putea crește din acești Români un popor foarte brav, îndemănat și excelent”, *ein sehr braves, geschicktes und vortreffliches Volk*.

Revenind la cler, scriitorul vorbește de cel unit, cu Vlădica din Blaj, încunjurat de șase canonici, unul econom, altul preposit, un al treilea vicariu, precum și de teolog, de secretariul consistorial. Sânt patruzeci de protopopi („arhidiaconi”), iar numărul preoților, cari abia pot ceti și scrie, i se pare a covârși cu mult adevăratele nevoi ale păstoriților. De partea cealaltă, neuniții au pe Vlădica lor de la Buda, cu secretarul, „plenipotențiarul”, vicariul general, notariul general, „arhidiaconul catedralei”, optsprezece asesori consistoriali, „toți arhidiaconi”, și douăzeci și șase de alți protopopi. Sibiul și Bra-

șovul au clerul lor deosebit, — cum știm „efimeri” greci, bine plătiți, cu o cultură deosebită, pentru „companiștii” balcanici cari se zic „Greci”. Este și un sobor mare și unul mic: cel d’întăiu presadat de episcop sau vicariu, cel de-al doilea de un protopop. Apelurile se fac la Mitropolitul sârbeșc din Belgrad, sau, mai curând, la cel din Carlovăț, mai bine văzut de Guvern.

Pentru comerțul cu Principatele se dă o tabelă din 1769, scoasă de la „Kaiserlich-Königliche Cammeral-Buchalterey”. Ea privește numai importul de vite în Ardeal; prețul bouului era de 21 florini și 20 de crăițari și al vacii de 10 florini, al vițelului de 2, după socotelile ce se făceau pentru vamă la Bran. Valoarea totală a întregii cantități de vite aduse în Ardeal de la noi era pentru acel an de 67.187 florini și 20 de crăițari. Măcelarii dădeau o sumă mai mică: 53.015 pentru 1.783 boi, 1.661 vaci, 1.159 „Törzer” și 475 viței. Se exportă din Ardeal postav prost, „wallachisches Kotzentuch”. Comerțul, păgubit prin războiu, se poate relua acum, după pacea încheiată la 1774.

Un al treilea informator a străbătut Ardealul după Sestini și Spallanzani, ale căror observații le-am reprodus în al doilea volum din această lucrare. Autorul unei scurte, dar interesante „Lustreise im Herbst ’796”¹, trece pe la „Bokai”, unde vede ruinele castelului, vechiului castel al prințului Barcsai din veacul al XVII-lea: proprietarul îl spune că tatăl său a pierdut cu prilejul mișcării lui Horea — „bei dem wallachischen Aufruhr”—20.000 de florini. La Biniținți

¹ Museul Național din Budapesta, fol. germ. 288.

(„Benthenth”), paguba pe care i-o declară baronul Orbán e de 40.000. „Unii dintre șerbii lui au fost de față la prădarea casei, și pe acești oameni trebuie să-i vadă el acum zilnic lângă dânsul. Ofițerii țineau cu țeranii contra nobililor. Unul din ei face să fie bătut cutare domn de pământ din acele părți, și anume de un caporal, care era șerb al lui Orbán, în strigătul: „Schlag den verfluchten *nemes ember*”, „bate pe blăstămatul de *nemes ember*”. La Ludești, lângă hotar, Români sânt simpli — unii chiar gușați—, dar buni; „nu se vorbește de tâlhării”. Cu totul altfel de la Geoagiu (Gyógy) la Zlatna, unde sânt oameni răi, hoți, și din cauza vecinătății minelor de aur. La Mintia, Márosméthy, proprietarul, Alexandru Barcsai, e „rud cum și-ar închipui cineva pe un nobil din veacul al XIII-lea ¹”. La Bobâlna se află mine de fier, și „Români socot că pe vremea Jidovilor (așa numesc ei vremile vechi în general se zidia acolo pe fier („auf Eisen gebauet...))”.

În „Jurnalul unei călătorii de la Sibiiu peste Bălgrad” se prețuiesc Români din Zlatna ca fiind 6.000 neuniți și 2.000 uniți, câștigați zilnic de preot, care e zelos. La Abrud, „cei mai mulți locuitori sânt Români neuniți; după ei mai numeroși sânt unitarii. Sânt și reformați, Români uniți și catolici.” Călătorul știe că la Cârpeniș s’a născut Cloșca.

La 1793 se tipăria, la Frankfurt, cu indicația în titlu: „Frankfurt și Lipsca”, un volum anonim de călătorii de la Pressburg în Ardeal și înapoi, *Reisen von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück nach*

¹ So roh als man sich vor einen Edelmann aus dem 13. Jahrhundert vorstellen kam.

Pressburg. El ni va transmite știri nouă despre roștul Românilor în acele părți ardelenne, unde ei dădură șirul de tulburări provocat de opunerea îndărătnică la religia oficială, impusă, a Unirii și, la capăt, pornirea răsbunătoare a lui Horea.

Pe Români începe a-i găsi călătorul, amestecați cu Rutenii. „Rusnecii”, încă de la „Wasmar”. Moșiile contelui Károlyi îi par deosebit de bine îngrijite și el vorbește de locuitorii cari duc o viață mulțămită fara a preciza cării națiuni îi aparțin, când nu sânt Germani. La Careii-Mari vede gimnasiul Piaristilor și castelul aceluiași conte. Intrând în Ardeal, recunoaște că „nația Românilor este ca număr poate mai tare decât toate celelalte nații în Ardeal împreună¹”. Dar sânt robii Ungurilor, și situația lor e mai rea decât a locuitorilor dincolo de munți. La „Czög” călătorul află Români îngroziți să nu li se iea ceva fără bani, ca de obicei. Ingrozit e, la „Sobor”, Germanul nostru, care trebuie să manânce, din mână românească, mamăligă, *Brod von türkischem Waizen*. La „Baska”, în calea spre Cluj, afla gospodăria bună a unui preot: fiica lui se înțelege cu străinul prin vorbe scrise pe hârtie. „Între Baska și Balea slătea pe o înălțime un bătrân Valah, care trecuse de o sută opt ani: privia ca împietrit la soarele ce era să se ascundă îndată. Capu-i era descoperit, păr alb ca zăpada-i acoperise anticul cap; o lungă barbă sură-i dadea înfățișarea unui patriarh; ochii mari aruncau foc către soare, dar brațele și picioarele erau foarte slăbite. Părea ca simte primăvara aceasta ca fiind cea din urmă a lui. Pe iarbă, cu mâinile încrucișate pe piept, el mulțamește încă destul

¹ Die Nation der Wallachen ist an Seelenzahl vielleicht stärker als alle andre Nationen in Siebenbürgen zusammen genommen; p. 199.

de zdravăn¹." La „Gariza”, han româncesc: în odaia de mâncare „miere albă frumoasă, ouă, unt, șuncă, făină aleasă, pâne și toate cele de nevoie”. Cămara nu s'ar fi putut plăti decât cu patru sute de florini. Se oferă vin vechiu din oală. Ca mulțămila. „Valahul” e descris, după spusa cărăușilor, ca fricos și hoț, rob al domnului de pământ, care-i poate da gârbace, și exploatator al țăranilor. Dar scriitorul recunoaște că „Românii singuri hrănesc neamul Ungurilor în Ardeal... Ca mulțămila pentru hrana ce li-o da Românul, îl cöboară mai jos decât orice clasă a omenirii. Dacă Românul nu e cum trebuie să fie, motivul e că n'a fost făcut altfel.”

La Cluj, oraș nepaval, se semnaleză prăvaliile bogate ale Armenilor. E vorba de Universitate, de casa Rhedey, în care se dau baluri: la Oradea-Mare puțintel înainte, cum se vede din amintirile unui musicant german, prințul episcop avea orchestră și dădea petreceri cu procesiuni mascate pe stradă. La Turda află târgul de săptămână. Trece răpede peste Aiud, cu biserici frumoase și un gimnasiu. Alba-Iulia nu-l oprește mai mult. Sibiiul, pe care-l mai văzuse cu cinci ani în urmă, îi place; vorbește îndelung de fostul guvernator, baronul de Bruckenthal: e apărat de învinuirea că în vremea lui a fost „răscoala Valahilor” prin aceea că nu din pricina lui Guvernul civil n'a dispus din început de armată. Se face și lauda tipografului Hochmeister. La Avrig se descrie palatul lui Bruckenthal.

Il interesează, în războiul care se urmă, și isprăvile generalului Turati, — fiu de general austriac, el însuși odată medic la Curtea munteană—, la Căineni și Cozia: ar fi cruțat comorile mănăstirii, pe

¹ Pp. 209-10.

care apoi le fură Turcii¹; el moare în luptele din pasul Buzăului², dar dușmanii nu-i pot avea capul, pe care Vodă-Mavrogheni pusese un preț de o mie de galbeni³. Acesta e descris ca „un om care știa să comunice curaj, dar nu pricepea câtuși de puțin ce trebuie să priceapă un soldat”; n’avea ce era de nevoie ca să iea, cum făgăduise, Ardealul. Partea militară o îngrijia un bimbașă turc; oastea era compusă din „cea mai miserabilă adunătura ce o poate da Valahia”, „Țigani, ființi fără disciplină și rânduială, gloată strânsă laolaltă, adusă în ranguri priu bătăi și foame”⁴; și supt tunuri cautau capete, chiar și românești, pentru a le duce Domnului, în schimbul răsplătirii de un galben. Granicerii români nu-i atacau însă bucuos. Turcii dau tunuri și trupe orânduite, dar ajung a-și bănuși vasalul: atunci se dau loviturile la pasul Vulcanului și al Buzăului, se încearcă o altă, a lui Vodă însuși, prin Căineni asupra Sibiului, șese sute de Asiatici pradă în valea Hațegului. Dar bimbașa e prins la Rânnic și dus la Alba-Iulia, prințul de Hohenlohe urmând generalului Fabris, care atacă la baionetă pe ai lui Mavrogheni⁵. În iarna 1879-90 Laudon, în Banat, întreba pe boierii munteni și pe Sârbi dacă-i pot hrăni trupele. Se ocupă țara, dar provisiile nu țin decât până în Decembrie. Zăpada cade, gerul se lasă, și bolile intră în oaste⁶. Incercarea contra Giurgiului, cu tunuri de la Petruvaradin și Alba-Iulia, cade; generalul artileriei e ucis.

¹ P. 278.

² „Casa Tedesculi” de acolo (p. 389) e: a Dudescului, nu a Germanului!

³ Pp. 281-2.

⁴ P. 285.

⁵ P. 297.

⁶ P. 301.

Călătorul riscă o excursie la Căineni, cari erau să fie ocupați de dușman; descrierea e foarte pitorească¹. Intre Căineni și Contumață bejenari munteni, în bordeie, lucrau pământul și-și creșteau vitele. Bordeiele i se par foarte curate, oamenii cu multă grijă de sine. Și aici se spune că „acești oameni nu recunosc pe Români din Banat și din Ardeal ca Români, ci li dau alt nume”. Casele din Căineni întrec cu mult pe cele românești din Banat; se notează și biserica. Boierii bogați, din Craiova, Rânnic, București scriitorul crede că sânt și Țigani —, locuiau în Sibiiu, dar au trebuit să plece, acușați că voiau să predea orașul în 1788; femeile-i par gătite fără gust și lipsite de educație; foarte puține știu franțuzește. Se înfățișează lucrul la Căineni: „truda statornica” a soldaților, schimbarea sentinelor, rânduiala Arnăuților supt conducătorul lor cam aspru Stoian, vălmășagul pe care-l cășuna cavaleria și infanteria, zgomotul muzicii, strigătul țeranilor cari aduceau provisiile². Și cu acest prilej anonimul recomandă exportul de ulei de nucă de la noi³. El laudă produsele ardeleni și combate importarea altora din alte părți ale monarhiei: pânza de Zips ori de Ardeal, zisă „silesiană”, a invadat Iașul și Bucureștii, și negustorii greci de acolo vin să cumpere în mare⁴. Casa Barker din Sibiiu se gândia la navigația pe Olt⁵.

În Sibiiu se cetesc reviste germane; e și un teatru, pe care locuitorii suburbiilor n'au voie să-l viziteze.

La întors, se notează Sas-Sebeșul, decăzut: meșterul Oeschlager de acolo, originar din Königsberg,

¹ Pp. 327 și urm.

² P. 331.

³ Pp. 337-8.

⁴ P. 351.

⁵ Pp. 369-70.

toamnă clopote¹. De aici la Deva, Dobra, abia pomenite. În cale un soldat român din regimentul Oross. Lugojul a suferit de pe urma războiului: nouă critică a „Wallachenschaft”-ei, dornică de jaf și leneșă, La Timișoara dădea mese prințul de Coburg. La Seghedin se părăsesc „locuințele Românilor²”. Și el îi apără: „Ce ar fi Banatul, de n’ar locui Români în el?³”. Călătorul iea în ocrotirea sa și pe „leneșă” femeie româncă, după ce a văzut-o torcând și în drumul spre casă. „Iea-o cum o vrei, dar Românele sânt de sigur harnice.” Iar, dacă sânt „iubeațe”, cum zice Miron Costin, vina ar fi, ca și la Italiene..., a mișmăligii!

Avem astfel un număr de mărturii și de judecăți din Ardeal chiar, venind din partea Sașilor sau ba, care dau, măcar în parte, drepte poporului românesc.

Altele vin din țerile germane. Căci se poate zice ca și în secolul al XVIII-lea, din punctul de vedere al „filosofiei” reformatoare, filantropice, care stăpâna atunci, dacă nu încă din acela al sentimentului pentru dreptul național, cerând libertate pentru orice neam, o chestie românească există. Și acei cari o simțeau duc lupte contra egoismului unguresc ca și contra desprețului cu care germanismul administrativ în serviciul Casei de Austria, stăpână în Ardeal și în Banat, trata popoarele „inferioare”. Beneficiau astfel și Români de acea simpatie care se adresa către oamenii „primitivi”, trăind în afară de civilizație. Dar și experiența personală a călătorilor

¹ P. 401.

² P. 421.

³ Was wäre das Banat, wenn keine Walachen darinnen wohnten? (p. 22).

se adauge pentru ca ei să poată răspinge batjocurile fără margini de care eram acoperiți.

N'am la dispoziție cartea unui Günter, care a fost prin aceste părți pe la jumătatea veacului al XVIII-lea. Descrierea, din 1785, a lui Johann Lehmann, în *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, e însă de o însemnătate deosebită.

Omul a fost de cinci ori în Ardeal și spune singur că în 1782 era de față, în Deva, când, cu toată lipsa de pâne, preoții români nu dădeau voie credincioșilor lor să calce postul pentru a mânca de fruplt. Data aceasta, venind de la Pressburg, el trece Tisa la Seghedin, se îndreaptă de acolo, prin Sân-Miclașul Mare, la Timișoara, oraș liber de la 1782, în care notează cele doua Rathhause: al Sârbilor, mai vechiu, și cel nou, al coloniștilor germani, unul cu teatru, celalt cu o „reduta”, casa comitatului, „casina”, cele două mănastiri franciscane și cladirile frumoase din „Fabrik”. Trece la Lugoj, oraș românesc și oraș nemțesc, cele două cartiere fiind despărțite prin apă: aici află o cafenea cu biliard și admiră castelul contesei „Saro”, proprietara celor mai multe terenuri. Pe pământurile ei, bine îngrijite, direct, Lehmann se îndreaptă spre Faget, cu doua sute de case românești și treizeci poate germane, având două lăcașuri ale noastre și unul al Minorităților din Lugoj; de aici spre „miserabilul” sat Rușavița. Intrând în Ardeal pe la hotarul cu cruce, el rămâne uimit, din nou, față de frumuseți naturale fără pareche. La Dobra, supt administrația unui maior, sânt două sute de case românești, unele frumoase; grăniceri fac exerciții numai Dumineca. La Deva, între vii, în marginea căreia hangița se descopere o Parisiană, domnul de pământ e contele Haller: sânt supt castel două sute de case, cu o frumoasă grădină, două biserici catolice, una refor-

mată, una singură a noastră; în suburbii stau Bulgari. La Orăștie cele vreo trei sute de case sânt ale Ungurilor mai ales: i se pare scriitorului că pe lângă biserica franciscană și reformată este și una armeană. La Sas-Sebeș, o sută de case sânt ale populației săsești mai ales, Români, dar și Sași, ba chiar noi veniți din Baden, stând în suburbii; este și o biserică franciscană. Cu un preot sas, la Apoldul Mic locuiesc Români, ca și la Amlaș. Spre Sibiiu se trece prin satul Rușciori, „Reisdörfel”, unde se vorbește românește de foștii Bulgari, cari au și un predicator luteran; în suburbiile orașului sânt Țigani. Autorul trece glumind asupra Sibiiului, pe care-l va descrie poate cu alt prilej: știe că sânt acolo și Români „civilizați” și Române „văpsite”.

În calca lui, Lehmann a văzut ici și colo pe acești „Valahi”. Locuințele lor sânt adesea umile, când nu e vorba de satele grănicerești; se văd și ferești închise cu bășici de porc. Oamenii îi apar urâți, slabi, fără vlagă, cu părul lung, cu veșmintele murdare. Copiii cei mulți nu se pot desvolta după putere, cu hrana compusă din mămăligă. Unii din țeranii români se fac cărauși, dar de obicei strainul e dus de Unguri, cari injură în cale crucile românești „grosolane” de pe marginea drumului. În cutare casă, dacă bărbații erau la jude, să bea rachiu, femeile coseau, țeseau, torceau, ajutate și de fetițe, pe când băieții se jucau în surcele. A întâlnit preoți mânănd din urină vitele pe drum de iarnă.

Are astfel și din ce a văzut cu ochii elementele necesare ca să răspundă criticei care se aduce Românilor, considerați ca „Spitzbuben”, leneși, hoți, ucigași. „Nu e pe lume o socotință mai neomenoasă și mai ușuratecă”, spune el, „ca aceasta despre un

neam întreg¹." Oamenii sânt gata să vie în ajutor și fără plată, cum nu face populația germană, care „în genere e cea mai grosolană, mai necrescută, mai fără simțire”, incapabilă de a servi pe cineva, chiar dacă i se plătește². Părăsit în mlăștinile Banatului, de conaționalii săi, el însuși a fost scăpat de Români, „la prima vedere, fără a li se spune un cuvânt”, „Calomniatorii unei întregi națiuni, ucigașii suflelești (*Seelenmörder*) ai fraților lor oameni” ar trebui să vadă cum înfloresc satele grănicerilor, cu școli, la care, cu toată opunerea bătrânilor, un întreg tineret învață și nemțește, dând tălmaci drumeților. Cei ce nu sufăr incultura românească, să fie și ei școli ca și Impăratul! Românii sânt soldați temeinici. Dacă vitejia lor o întrebuițează în fapte sângeroase afară de nevoile oștirii, ei cred numai că răsbună astfel o jignire, că luptă cu o nedreptate: așa se face că unul și altul intră în pădure ori se ascund la Turci, pe iarnă, dând birul pentru adăpost; răpede se strânge o ceată în jurul lor și satele-i ascund de frică; spre toamnă, având nevoie de bani pentru lunile moarte, ei sânt mai cruzi, gata de omor. Ard și sate, tânguri, ca Oravița. Spânzurătorile, care mărgenesc șoseaua, nu-i sperie: sânt bucuroși că mor în satul lor; munca silnică-i înjosește, făcută, mai ales, departe de satul lor. Dacă ar avea preoți mai buni, ar fi altfel,— și dacă ar avea stăpâni mai buni. Căci sânt oameni pricepuți, și ierburile n’au tajne pentru dânșii.

Toată considerația o are pentru femeie, roabă a bărbatului, roabă, după el, a băieților. Dăm chiar

Es giebt keine unmenschlichere, leichtsinnigere Behauptung als diese von einer ganzen Nation (p. 9).

² Ueberhaupt muss man auf der ganzen Reise, weder auf Dienste, noch Nothülfe der deutschen Bauern rechnen. Es ist das gröbste, ungezogenste, gefühlloseste Volk (p. 11).

cuvintele lui: „Pe cât bărbații români pierd în comparație cu alții, pe atâta câștigă femeile alăturate cu cele de sama lor, din alte părți. Românele sânt cu totul smerite, prietenoase, plăcute în purtări și foarte sârguincioase¹.”

¹ So sehr die Männerwallachen verlieren im Vergleich mit andern Männern, so sehr gewinnen die Weiber im Vergleich mit andern ihresgleichen aus andern Gegenden. Die Wallachen-weiber (sind durchaus demüthig, freundlich, gefällig und sehr fleissig (p. 27).

II.

Un naturalist german prin Bucovina, Ardeal și Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Un călător incomparabil mai important decât toți cei de mai înainte e cunoscutul, celebrul contemporan al lui Spallanzani, geologul austriac Hacquet, autor al unor călătorii în Alpii nordici, în alte părți ale lor și chiar în Dalmația, la frații noștri de sânge Morlahii¹. Fusese și secretar al comisiunii economice pentru Carniola². E și un bun desemnator, de mâna căruia avem, în planșe, colorate, țerani, boieri, Lipoveni, Tatari și Țigani.

Acest om învățat, de o mare hărnicie în cercetările sale, ne-a cunoscut bine și prin relații directe, locale. A fost prin părțile noastre și înainte de anul 1789, când ocupația austriacă în Moldova i-a ușurat călătoria, și el însuși mărturisește că, viind din Muntenia, a petrecut în Ardeal, prin Secuime, ca medic, poate medic militar, încă din 1763-4, învățând și românește³.

¹ *Reisen durch die nordischen Alpen*, Nürnberg 1790; *Physikalisch-politische Reisen durch die Alpen*, Lipsca 1783; *L'Illyrie et la Dalmatie*, Paris 1815.

² II, p. 74.

³ I, pp. XI, 120; II, pp. 59, 115-6.

Observațiile lui, foarte împrăștiate, dar de o mare bogăție, sânt de diferite feluri. Intăiu cele mai multe sânt simplele lui impresii de drum. Unde n'a fost! La Dorna, al cărui nume i se pare că înseamnă: piatră, la Baia, care i se năzare a fi fost de aramă, la Botoșani, la Zvorâștea, unde a cunoscut pe un Șeptelici, coborându-se — vorbeș'e un naturalist! — dintr'o familie unde s'au născut șapte copii într'o lună, patru rămânând în viață; la Hârlău¹. La Hotin a fost în lagărul austriac, și a văzut pe cel rusesc, în çursul unui asediu în care aliați fără artilerie lungiau un asediu înjurtriva a 8-9.000 de Turci cu 180 de tunuri, explotând populația vecină românească, pe care Rușii n'o plătiau măcar, și unii și alții bătându-și joc de femei². Evreii din Polonia și din Moldova se îngrămădiseră după câștig la Imperiali; prețurile erau foarte mici; o pălărie plină de vișine o pară, o masă întregă zecel! A întâmpinat pe toate drumurile pe nenorociții cărauși din Galiția, pierzându-și vitele — și cele care scapă sânt furate de Moldoveni, imitând urletul lupului ca să le împrăștie și prăpădindu-se ei înșii de osteneți. A înoptat și el pe dealuri. după o zi de rătăcire, de frica tâlharilor în Moldova apuseană a dat de Arnăuții în serviciul austriac, „cele mai rele elemente ale nației moldovenești”, „der Auswurf des moldauischen Volks”, călăreți săbateci, cu capul ras supt căciulă, în veșminte turcești, brune și galbene, cu flintă sau pușcă, patronaș, două, trei pistoale, hanger și ciocan cu vârf; turbanul, alb sau verde, era să facă pe șeful lor, maiorul „Ganiflorj”, un „viteaz”, să fie ucis. de husarii cari-l dăduseră jos: l-a scăpat numai un

¹ I, p. 20.

² *Ibid.*, pp. 23, 26.

„portépée” imperial, pe care l-a ridicat în sus ¹. A văzut spinii, ceretișul de care se sângerau cătanele în lupta de la Focșani. Câte un Român spânzurat ca spion îi apare, ori hoți duși în butuci ². Pădurile Moldovei răsăritene, cumplit arse, sânt pline de fugari, cari duc cu ei vite, oi, porci. Lângă muntele Tălăruș stătea, la trecerea lui pe acolo, prințul de Coburg, care, cu ajutorul rusesc cu tot, avea doar 25.000 de oameni, iar Turcii 90.000, pe când la pierderi, față de 1.500 de Imperiali, Turcii înseamnă de șapte ori pe atâția.

În ce privește Ardealul, el trece în această provincie prin Secuime, ai cărui locuitori i se par a fi nici mai mult nici mai puțin decât Pacinați, pe când Sașii, aceia sânt Daci, sau „adevărați Italieni dacici”. Prezența trupelor îl oprește de a merge spre Brașov. Trecând muntele în lung spre Bistrița, află la Uifalău Români („meistens Wallachen, Rumunyn”), de lege răsăriteană, cari vorbesc însă ungrește ³; din vechiul lor port păstrează numai opinicile: Dialectul secuiesc îl cunoaște, și i se pare „neplăcut” (*widerwärtig*) pentru lungirea lui *ö*, mai ales. La Reghin află și Unguri, cu biserica lor, și e tratat cu grosolănie de vicespan, care-i cere hârtiile și nu le află suficiente, pentru ca apoi, dându-și sama că cine e călătorul, să-l poștească la masă. Și Hacquet exclamă: „O popor scitic, când oare îți vei părăsi mândra asprime? Poate niciodată, ori vor trece secole până ce, în general, te vei civiliza ⁵.” Bistrița

³ II, pp. 49-50.

⁴ *Ibid.*, pp. 51, 53.

⁵ *Ibid.*, p. 95.

¹ Sie sprechen aber nicht wallachisch, sondern ungrisch mit etwas hunnischem gemischt (II, p. 111).

² *Ibid.*, p. 136.

se ridică între câmpii roditoare și lanuri de porumb; satele vecine, mari, au case în linie, destul de curate. Orașul însă e decăzut; prosperitatea lui, pe care o hrănea mai ales negoțul cu blăni, a încetat odată cu a Sucevei. Clădirile cu ferestre gotice sânt goale în rândurile de sus. Marea biserică n'are cine s'o umple. Locuitorii nu-i plac: firea lor „italiana” e făcută din șiretenie, nețineră de cuvânt, lașitate, ca a Evreilor; sânt dulci ca străinul, pe care-l întrebă: „Woher sint ir”, până ce văd dacă pot câștiga de pe urma lui. Sânt harnice mai ales femeile, dar urăsc tot ce nu e Sas.

Despre acești Români ardeleni el vorbește cu un mare simț de dreptate și cu un sentiment de compătimire care-l onorează. Ei au prețutindenii cel mai rău pământ, și oricine-i poate goni de pe dânsul, nu numai domnul de pământ, dar și săteanul vecin, dacă e Ungur ori Sas. În schimb, tratat ca ultimul dintre oameni, *Auswurf des Menschengeschlechtes*. Românul n'are voie, ca Țiganul, să se apropie de înprejnuirea de gard a satelor străine. Cele mai înjositoare pedepse sânt pentru dânsul: la Bistrița o femeie pe care miliția o luase cu sine urla în piața publică supt sfârcul biciului. Niciodată nu i se arata prietenie, și astfel Valahul nu e întrebuințat la nimic decât la lucrările aspre, șervile, și cele mai joase. Niciodată nu se bucură cu aproapele, nici de bine, nici de zile bucuroase, Numai atunci îi e îngăduit să se amestece, când Ungurul sau Sasul nu poate purta o povară, în care cas Românul, ca o vită de povară, are să ducă ce e mai greu, dacă nu tot, și atunci e bine venit. Altfel, niciodată. Stăpânul îl stoarce, stăpânul îl judecă. E ca negrul din America în plantații. Se poate să nu se gândească la fugă, la răsbunare? Așa s'a ajuns la recenta „Horiadă”. Nobilii,

cari n'au nicio grijă de sufletul oamenilor, îi și ucide fără milă: cutare a împușcat pe judele care nu-i adusese oameni la muncă și, condamnat la 20 de florini amendă, n'a vrut să-i plătească. Fugari dincoace de munți au fost, de aceia, și nu, cum se zice, din motive de religie, 13.000 de familii numai în Țara Românească, plătind o contribuție în valoare de 112.000 florini; 11.000 de familii erau din Ardeal. Alții trec în Moldova, în Serbia, ba autorul crede că în Siberia chiar. Secuii moldoveni se tot înmulțesc. Numai în Polonia, unde șerbia e încă mai grea, nu trece nimeni.

Iubirea de libertate e așa de mare la acest neam, încât cutare bătrân țeran de la Șinca-Mare, a lui Șincai, spunea murind, și autorul, ca medic, era de față: „Mor bucuros că nu las nici muierea, nici copiii în robie”¹.

Și ce buni acești oameni: agricultori destoinici, cărăuși și călăuzi siguri! „Că Românul e, în toate privințele, om, aceasta am încercat-o mai mult decât odată, când locuiam între ei. Cum i s'ar face inima de bună, de l-ar trata ca pe un frate!.. Oricât de aspră ar fi nația, am văzut la mulți din ei, timp de doi ani, cât am fost între dânșii, trăsături care ar fi strălucit și la cel mai civilizat om. Cât n'a stricat ura și apăsarea față de această nație a Monarhiei, odată așa de strălucită (*herrlich*) și de mare! Oricum să fie, *nația românească are, și în ce privește mulțimea, ca și dreapta stăpânire a țerii, meritele ei proprii*” (als auch wegen des rechtmässigen Besizes des Landes die eigenen Verdienste”²).

Pe la Bârgău, Rodna și muntele Căliman, Hac-

¹ *Ibid.*, p. 116.

² II, p. 89, 112, 173.

quet venise în Bucovina, de unde prin Moldova sosise în Ardeal. Și iată cum se presintă provincia de curând anexată, pe care o cunoaștem, cam la aceeași dată, prin raportul generalului guvernator Splényi.

Trecând pe la Horodenca, unde era spitalul de lemn al generalului prinț de Coburg, el văzuse Cernăuțul, bine garnisonat, oraș de 600-700 de case, dintre care cele nouă de piatră din dealul Țeținei. Pe la Vicov, cu păcura din împrejurimi, ajunge la mănăstirea Putnei, unde poarta stă, pe vreme de războiu, strict închisă. Știe că aici zac oasele lui Ștefan, „des grossen Stephan-Voda”, ale soției lui Maria, ale fiilor Petru și Bogdan (de alminterea va desemna și o inscripție a lui Constantin-Vodă Duca, greșind numai data: 7161); *mormintele sânt permanent acoperite cu perdele de mălasă roșie brodată cu aur* („goldgestickte rothsammete Decken”). *Biserica e zugrăvită pe din afară, întreagă, cu „nesfârșite chipuri de sfinți, precum și cu înfățișarea Cerului și a Iadului și cu îngeri și draci în toate colorile”*¹. Și la Sucevița cu douăzeci de călugări va găsi aceeași podoabă, dar călătorul se sperie de lipsa de moralitate în atitudinea sfinților². Așa e și la Humor, unde s’a instalat pilărie pentru trupe, și la Solca, unde a fost un magazin de provizii. Călugării din Putna nu știu ce este o bibliotecă — și aici se înșeală: doar acolo funcționează o școală, oarecum superioară, a lui Iacov Put-

¹ Unendlich viele Figuren von Heiligen..., wie auch mit Himmel und Höle und mit allerley gefärbten Engeln und Teufeln.

² Die Gemählden gleich und oft nichts weniger als erbaulich. Wenn der Mahler die Schwelgerey hat ausdrücken wollen, so sind oft die Stellungen ganz à la Sanchez” (I, p. 105).

neanul! Ei se încurcă la orice întrebare asupra a-mintirilor istorice.

Iacquet mai ajunge a cunoaște schitul lui Daniil Sihastrul, pe care-l preface în „Toma”. Rădăuții, „loc miserabil”, cu o „mică, neînsemnată bisericuță”, neglijată, și cu o locuință părăsită de episcop, mutat la Cernăuți, lăsând aici pe vicariu cu ceva călugări. Apoi Frătăuții, cu șaisprezece case germane, Arbură, unde iarăși li se gătise un cuib, un „Sat-Mare” de Germani, Siretiul, veche reședință episcopală, cum a celit în Sulzer; aici află pe viitorul Impărat Francisc, cu care vorbește franțuzește. Apoi Câmpulungul țerănesc, schitul de la Plosca, Putila. Știe schitul lui Mihai Racoviță la Vamă și dă o traducere foarte exactă a inscripțiilor; apoi și biserica Sânt' Onufrie. Suceava, în care întră pe vechiul pod de lemn, are câteva sute de case de lemn, locuite de Armeni și Evrei în centru. Se văd, din mărirea trecută, turnuri, ruinele cetății: odată fuseșera, i s'a spus, 70-80 de biserici; acum abia biete patru. Marele negoț de curelărie spre Rusia a dispărut. La 1788 a mai fost o pribegie. În apropiere înseamnă mănăstirile „Rinke”, Sântilie, Ilișești, de unde a fugit egumenul, Melie arhimandritul, satul Zahareștilor. La Iacobeni îl interesează minele. Apoi pe la „Țițu” și Dealul Rogozului va trece în Pocuția.

A cunoscut puțină lume boierească, trăind după moda veche. Femeile sânt leneșe (el o crede), trecându-și vremea cu cafelele. Dar li descrie costumul, cu anterior, rochie, blană roșie cusută cu aur, iar în picioare papuci. Viața e simplă: zac pe sofale și mănâncă un singur fel la masă (!). De negustori nici un cuvânt. Dar știe că Armenii și Grecii, mai ales cei d'întăiu, șireți de șase ori cât Evreii și deprinși a lua pe nimic, împrumutând bani cu dobânzi mari,

mână pe munți boi de îngrășat și cai de aceia tătarești pe cari-i căuta înainte de războiu în Moldova maiorul austriac pentru remontă, Cavallar¹. Padurile mari, care se taie fără regulă și în care e vînat mult (se arată cu câte parale se cumpără un cerb și o căprioara, sînt, în Apus, pline de hoți. Țeranii sînt oameni frumoși, dar rău îngrijiți. La Putna, la Frătăuți a vazut bătându-se la tălpi, și aiurea oamenii, chiar copiii îndurând un număr necrezut de lovituri. Războaiele au răspândit până în munte sifilisul.

Pe lângă Român locuiește Țiganul, care face linguri, coșuri, dar culege și aurul din Bistrița Aurie. Țiganii de la Marea-Neagră, „pontici”, ar fi alta speță, mai sălbateci, trăind numai din furt și din gâcit². Peste Român a venit, cu pribegii, colonistul. Și Hacquet descrie pe Germanii aduși în parte — opt colonii — din Imperiu, din *Reich*: la Frătăuți (16 case), lângă Suceava, în „Satu-Mare”, ei se întind fără margini, și se ridică plângeri contra lor. Sînt trei sate ungurești și altele secuiești, fără livezi: Secuții se împrăștie lesne³. Rușii au fost așezați numai în Laudonfalva (dispărut și în Curtești (90 de familii). Apoi Lipoveni, lucrând la frînghii, la țesut inul, vin de la Tatars și din Moldova, cu toată opreliștea, încă din 1784: ei se află la Varnița, la Fântâna-Albă⁴. Bănățeni, foarte săraci, sînt fixați la „Luitak” apoi la Molodia, Dragomirna și „Rosez”⁵.

Și, în sfârșit, de-a lungul drumurilor se strecoara, îndreptați spre Cernăuți, spre Polonia, cu voie, fără

¹ I, p. 167.

² II, p. 223 și urm.

³ *Ibid.*, p. 116 și urm.

⁴ *Ibid.*, pp. 127-33.

⁵ *Ibid.*, p. 132.

voie, pribegii boieri ai Moldovei tulburate de războiu; pădurile sânt pline de băjenari mai săraci ¹.

Odată ocupația austriacă se întinsese până dincolo de Baia. Acuma toată partea dintre Siretiu și munte e în mâinile Imperialilor, cari speră s'o păstreze la pace, formând astfel o nouă Bucovină. Hacquet, în tovrășia unui medicinist rus și unui teolog „valah”, profită de ocazie ca s'o vadă, dar el va începe cu Moldova dintre Siretiu și Prut pe care o țin Rușii, supt comanda lui Solticov la Hotin, a lui Rumiențov odată la Iași, iar acum a lui Potemchin—, vechiul generalisim locuind lângă Iași, la o casă de boier.

A văzut el însuși bâlciul de la Mohilău. Oricum, îl descrie cu admirație. Aici vin Turci, Tatars, Armeni, Greci, Evrei, Poloni, ba chiar, crede el, Francesi (?), Italieni (?) și Germani, fiecare aducându-și marfa: Turcul bumbac, cafea, capete de lulea, Tatarul vite, pe care, cum e obiceiul comerțului în natură, le schimbă cu postav și pânză. Un alt bâlcu basara-bean ar fi la „Podlîpciani”, de fapt Lipcani, lângă Hotin, unde vin Turci, Români, Țigani, din împrejurimi, cari trăiesc în bune relații, cutare sat primind înapoi pe fostul lui spahiu, ca păstor al vitelor țărănești ².

Alt bâlcu important, mai frecventat, spune Hacquet decât oricare din Austria, e la Botoșani, oraș foarte populat, cu o mie de case și mai multe biserici de lemn, care a scăpat de prada Turcilor. Se aduce aici, pentru cumpărători foarte luxoși, și marfă englesă, francesă, stofa turcești scumpe pentru femei, năfrâmi frumoase sau tulpăne. Greci, Armeni, Evrei trăiesc în oraș lângă localnici, cari nu fac negoț. Târ-

¹ I, pp. 22-3, 114.

² II, p. 32 și urm.

gul-Frumos nu samănă cu mândrul lui nume: sânt vre-o două sute de case în paiantă, cu câțiva negustori greci ¹.

Iașul ², pentru el „Augusta” antică, face mare impresie de departe. I se pare lui Hacquet că acoperimintele roșii ar domina. Sânt câteva case boierești nouă cu două rânduri și cerdac, cărora li se zice, ambițios, „palate”, dar altfel e un „sat mare” în mijlocul vastelor curți și al grădinilor. Înăuntru, locuința cea mai bogată nu oferă decât, după moda turcească, divanul de jur împrejur, un dulap, câteva scaune „occidentale”. Bisericile sânt întunecșase, preoții lor ignoranți. Nu sânt biblioteci, nici lucruri vechi. O singură stradă lungă e acoperită cu lemn, cu „pod”. Bâlcuiul e însă mai mare și decât la Botoșani, fără a mai aminti un și mai bogat trecut. Grecii aduc stofe de Stambul, de India, de Alep, de Chios, muselină, brocart de aur, tulpane de două sute de lei și mai mult, și cu pietre scumpe ³. Alte mărfuri vin apoi din Austria, Germania, Franța, Anglia, ca: mătasă, postavuri, pânză, dantele, galoane, obiecte de metal. Italia trimete coloniale, pietre scumpe, mărgăritare. Blănile vin din Rusia.

Călătorul se coboară pe la Bârlad spre Fălciu, total distrus, dar nu merge mai jos, căci aici se află trupele lui Suvorov, în retragere de la Galați spre Tecuciu, târând după sine bejenari cu vitele, Români, dar și Tatari, Bulgari, Lipoveni, Țigani, Evrei caraiți ⁴. Sârbi, rău priviți, „Tatari”, foarte darnici, vorbind românește, ar fi fost așezați în colonii lângă Bârlad ⁵.

¹ Pp. 36 și urm., 57-8.

² E aici în Iunie 1789 (p. 62).

³ *Ib.d.*, p. 58 și urm.

⁴ Pp. 78-80.

⁵ P. 90.

Dincolo de Siretiu, Hacquet vede și înseamnă mai puține lucruri. La Piatra, localitate „miserabilă” și a-aceasta, se văd multe biserici ruinate; în apropiere, tot în acest județ al Neamțului, la Bâznoșeni (?), constată petrol. A trecut prin Farauanii Romanului și prin Roman chiar, lângă care oraș, cu bisericile albe între câteva sute de case de lemn, vede căruța acoperită cu postav albastru, purtând crucea albă și precedată de doi călăreți, în care se află un „arhimandrit” care e probabil chiar episcopul de Roman¹. Greci, Armeni fac aici negoțul, și Imperialii au principalul lor magazin. La Ocna, vorbește îndelung de lucrul în saline, unde osândiții au fost înlocuiți de comanda austriacă prin meșteri germani; sarea se vinde în bășici cu doi trei lei „centenariul” (*Zentner*), dar pentru vite ieă fiecare cât îi trebuie. Orașelul e ars de Turci, fără a scăpa măcar bisericile și tot ce era de lemn în gropile de sare chiar; locuitorii, cu vitele lor, au fost luați de armată turcească în retragere². Foarte amănunțit e descrisă Măgura Odobeștilor³. Hacquet află Agiudul distrus, Focșanii în flăcări, cu Mavrogheni aproape⁴.

Ici și colo, fără sistem, dar și fără vre-o pretenție, se dau știri generale despre Moldova. O țară sistematic stoarsă, și de Vodă-Moruzi, afirmă călătorul, în timp de patru ani — și Hacquet cunoaște pe fratele acestuia, care face speculă cu lână lângă Pesta—, și de Alexandru Ipsilanti, prins de Imperiali pentru ca Poarta să trimeată în loc pe bunul Vodă-Mașoli, Pentru toți Fanarioții are cuvinte grele. Costachi Moruzi vindea lămâi lângă Constantinopol— ceia ce e

¹ II, p. 55.

² II, p. 43 și urm.

³ P. 57.

⁴ Pp. 95-6.

fals—, Ipsilanteștii se coboară dintr'un blănar, Mavrogheni e un Cuțovlah (*Kuzufalk*), — interesantă părere, care n'ar fi contrazisă de faptul că venia din insule, unde elementul albanes, legat așa de mult cu al Românilor, era foarte bine reprezentat¹

Odată țara dădea un venit de 2.800.000 de lei pe an, acum nicio treime, lucru care nu e de mirare când populația a scăzut la abia o jumătate de milion. Dintre dări, capitația ar face 200 de lei la un sat de o sută de case; dar se iea suma și când numărul caselor scade, așa încât, după o plângere zădarnică înaintea pârcălabului local, oamenii împung fuga².

Și ce țară bogată! E ca „o grădină roditoare și bine sădită”. Merele domnești ar fi mari „cât un cap de copil”³. Numai de la albine, un stup roind alte zece, cinsprezece, se fac 72.000 de lei pe an, pe când în Țara-Românească producția e cu o treime mai mică; dar Hacquet prevede timpul când exploatații lacome vor distruge poienele și cu ele prisăcile. Și e păcat, căci mierea din Sudul Basarabiei, pe care cândva o întrebuița și el, e tot așa de aleasă ca aceia din Franța, de lângă Narbonne⁴. Nu mai puțin de 40.000 de vite se fierb pe an pentru cervișul care se vinde la Constantinopol, carnea aruncându-se. Pieile de miel nefătat, extrem de fine, se trec în Polonia și, se afirmă, până departe în Asia Centrală, Alături ronțăie prin dumbrăvi patru milioane de capre⁵. Caș-cavalul de munte, brânza se fabrică de localnici, cari, cresc și porci.

¹ P. 102: „Ein elender Schuhputzer des Hassan-Pascha, oder ein sogenannter Kuzufalk”.

² P. 65 și urm.

³ P. 69.

⁴ P. 73 și urm.

⁵ P. 82.

Toate aceste bogății le exploatează, cum a mai spus și aiurea, străinii. Armenii întrec în lăcomie pe Evrei, și, cu privire la aceștia, călătorul observă că sânt de o speță mai aleasă, având puțintel, cu barba și caftanul lor, înfățișarea boierilor. Evreul de la noi „nu e supărător pentru aproapele, pe când Evreul polon e de sigur ființa cea mai josnică și mai porcească (*săuisch*), care, plină de toată falsitatea și spiritul național de intrigă, nu cată decât să înșele pe vecin, fie și cât de puțin”¹. Scăpat de un rău Guvern, acest „popor vrednic de milă” (*bedauernswürdig*) (al Românilor) ar putea să aibă ce i se cuvine “”.

Aproape în același timp, la 1782, un Polon, Mikoscha, a cărui călătorie, tradusă în limba germană, s’a tipărit la Lipsca în 1795², străbătea Moldova pe calea urmată de Hacquet însuși.

La Hotin, cetate cu șanțuri și tunuri, unde se afla, ca negustori, Turci, Armeni, Evrei, călătorul, pe care-l călăuzește Giuliani, talmaciul la hotar, dintr’o familie levantină pe care o cunoaștem, căpată foarte răpede, fără nicio cercetare serioasă a persoanei și scopurilor sale, carte de trecere mai departe, prin capuchehaiua moldovenească. In tovărășia unui Armean, trece apoi la satul Mămăliga, unde Osman-Bairactar, Turc supus voii lui Dumnezeu, amintește cuvintele părintelui său despre vitejia Polonilor, cari văd astăzi prăbușindu-se gloriosul lor Regat. „Cine ar fi crezut”, spunea el, „că, folosindu-se de faptul inferiorității fiilor față de părinți, Muscalul din ghețurile lui va ajunge să poruncească în aceste locuri

¹ Pp. 88-89.

² P. 11.

³ *Reise eines Polen durch die Moldau nach der Turkey.*

și că Polonia va putea fi împărțită în folosul lui. Dar vremea căderii noastre a sosit.”

Dincolo de Prut, vameșul moldovenesc — al cărui rost nu-l înțelege Polonul, odată ce e o singură Impărăția —, pândește, în plin câmp, pe călătorii cari trec. La 6 Iunie se pornește spre Botoșani pe un drum pustiu, fără sate, fără lanuri, vinul fiind dat în gropi acoperite cu scânduri.

În orașul destul de mare sânt case frumoase, mai ales ale Armenilor, cari țin negoțul împreună cu Grecii și cu Evrei. În fiecare săptămână e târg de vite și de cai, la care ar putea veni și negustori din Polonia.

De aici drumul e periculos. Un Evreu din Polonia care mergea spre Galați fusese de curând ucis și se prădaseră trei Turci și doi Armeni cari mergeau spre Hotin. Plata vămii orașului, a venitului podului (2 lei de car), a pomenii pentru bisericile în lucru face pe Mikoscha să nu intre în Iași. Când sosește la Vaslui, află de depunerea Dömnului, Constantin Moruzi, și pentru că pusese piedeci negoțului cu Polonia, și de pecetluirea averii lui; Pașa cel nou de la Hotin trecea în sus. Bârladul e numai ceva mai bun decât Vasluiul.

Până la Galați regiunea, frumoasă, fusese părăsită de locuitori. Galații sânt un port bun, dar n'au decât trei sute de case, în care locuiesc Greci, Armeni, Evrei, Turci, alături de Români. Corăbii vin din Constantinopol pentru grâu, și din nou patriotul polon se gândește la comerțul pe care l-ar putea face țara sa. Pe una din aceste corăbii pleacă el la 22 ale lunii și, în cale, va vedea Isaccea, cu castelul, Tulcea, pur turcească, cu un alt castel; mai rămăsese, ceva din podul care odată de pe malul acesta dobrogean ducea la Ismail.

Pentru comparație cred bine să adaug aici ce po-vestește despre Țara-Românească în 1791 un călător german, având legături cu von Diez, ministrul Prusiei pe lângă Poartă, cu Knobelsdorf, succesorul lui, cu unul din curierii cari de la Constantinopol se trime-teau la Berlin. Lucrarea lui, manuscriptă până astăzi, se chiamă „Tagebuch einer Reise von Potsdam aus, durch Sachsen, Bayern, Steyermark, Venedig nach Constantinopel und zurück, über Bukarest, Siebenbürgen und Ungarn (mit einigen Zeichnungen) vom 8 April 1788 — May 1799” și se păstrează la Mu-seul Național din Pesta¹.

Plecând din Constantinopol, se pare, unde vazuse în lagăr pe „noul Vlah-beiu, Mihai-Vodă” (Suțu). În April 1791, anonimul ajunge la Giurgiu, în ziua de 6 Decembre al aceluiași an. Cu un mehmedar ro-mânesc, el trece Dunărea și se oprește la Copăceni. Peste Argeș, unde-i cade ceasornicul în apă, se îndreaptă spre București.

Sosind el aici pe negură, Domnul trimete înaintea acestui diplomat prusian pe secretarul său. Înăia vizită o face trimesul turcesc pentru pace, Ralib-Efendi. La ceasurile unsprezece, a doua zi, 9 De-cembre, în trăsura trimeasă de Vodă, oaspetele merge la audiență, pe care scurtele însemnări n'o descriu. În aceeași zi Merkelius, Agentul austriac, vine de-l vi-sitează pentru a-l pofti la masă, cu însoțitorii, cu-rierul prusian Schmidt și un anume Bock. În aceste zile de petrecere în Capitala munteană, călătorul are legături, neplăcute, cu secretarul domnesc Panaioli Kodrikas, de la care capătă o „saubere Antwort”.

Pleocarea se face cu greutate, trebuind intervenția u-nui „Monsieur Ebert”; „cu Grecii și cu Valahii merge

¹ Fol. german 1072, 2 volume.

și mai rău decât cu Turcii". Popasul se face la Văleni, apoi, în ziua următoare, la Brătășeanca. La 14 e la Câmpina, „cu cea mai frumoasă vreme”¹; ar fi vrut să vadă izvoarele de petrol, dar era prea departe¹. Peste câteva ceasuri vin scrisori de la Knobelsdorf, prin Tatarii Domnului. Prin „Seide” (Zajden, Codlea), în sfârșit se face sosirea la Brașov.

Deosebit, în al doilea volum al notițelor sale, călătorul descrie și judecă împrejurările din țara pe care cu atâta răpeziune o străbătuse. Când a venit în Muntenia pe la Severin, în toamna anului 1790, a observat antichitățile de acolo, despre care scrie așa: „Turnul lui Severin (*der Thurm Severin*) e așezat pe un muncel rotund (*ein-r rund-ⁿ Krüpe*). E rotund de jur împrejur, încunjurat cu un șanț (*ein gemachts Precipice, als ein Graben*), greu de suit. Este un zid (*eine Wand*) gros de douăsprezece picioare, lung de 25 și lat de 20.”

Regiunea are „deosebit de frumoși fagi și brazi”. Craiova se înfățișează mai frumos de departe. Coborându-se la Dunăre, i se urmează cursul, pe la Zimnicea, șchelă de negustori turci, cu un han „pasabil”, pe la Petroșani („Pietrosban”), „sat mare”, cu „o casă de-asupra pământului”². „În satele de-a lungul Dunării, de la Zimnicea până la Giurgiu, sânt tot oameni înstăriți”, cu boi, bivoli, oi, găini, găște, rațe.

Altă serie de note, după observații asupra Grecilor de la noi, dintre cari mulți ar fi originari din Trapezunt, iar Scanavi din Chios, privesc călătoria de întors, din 1791, a Prusianului. La Călugăreni, „pe „Ialomița (*sic*), este o veche capelă și în mijloc o

¹ Ich ging nur wenig aus und wolte auch die Stein-Ohl-Quellen gehen (*sich*); es war aber zu weit.

² Es ist auch ein Haus über die Erde darinnen.

cruce de zid (*gemauert Creuz*"); crede că numele localității ar veni de la vre-o mănăstire de călugări. Drumul, mlăștinos, e greu și pe vreme bună; podurile sânt „tot așa de rele ca și în Polonia”. Copăcenii, cari urmează, sânt un loc „miserabil”.

La București e de mirat distanța mare între case, scândurile de pe poduri „în tot orașul”. Se descrie personalitatea lui Ratib-Efendi, și, vorbindu-se de vizita secretarului domnesc, se adaugă că a venit numai „cu complimente grecești, adică a oferi totul și a nu face nimic”.

Trăsura domnească de paradă avea șase cai și era întovărășită de patru ciohodari, dar era din acelea „cum se află o mie la Berlin”. „Un om cuminte nu-și poate închipui cât e de săracă și pretențioasă această Curte, care ține pentru fast până la 3-400 de oameni.”

Ceva mai târziu e un călător german care a străbătut în 1802 Moldova, ajungând în Bucovina, pentru a trece de acolo prin Galiția spre Viena. Joseph Rohrer a pus în scris, supt forma a douăzeci și una de scrisori, călătoriile sale.

Acest Vienese cult, capabil de a îndrepta pe Sulzer în ce privește hoțarele Bucovinei, a fost bine primit pretutindeni, în orașe ca și la țară, unde a văzut vătafii bătându-și cu cruzime subordonații. A fost în casa unui Mavrocordat, cu frumos palat la moșie, la un Balș din Botoșani, de sigur Vasile, cel cu proprietăți în Bucovina, care traduce „un roman” al lui Voltaire și are o bibliotecă numai din asemenea cărți. A admirat frumuseța femeilor, făcând și unele reserve. A călcat pragul caselor consulare: a lui Timoni Austriacul, a maiorului rus Malinotti, cu femeia cea învățată și așa de interesantă.

Dar e un om cu gusturi grele de satisfăcut. Decât patul moale, gătit de Arnăut, preferă lavița de la han. Se plânge că e prea pompoasă caleașca trasă de patru cai. Vede biserici proaste cu popi incuți. afară de unul din Dorohoiu, umblat pe la Viena și Trieste, dar care a uitat mai tot. Musica Țiganilor nu-l încântă, și-i e silă de robia acestei rase, căreia i-ar permite să scuipe pe capră, cu toate consecințele, cum nu îngăduie boierii neumani, Il obosește ceremonia dulceților și cafelei, pe care o descrie cu de-amănuntul și i se pare că e obiceiul ca după masă boierul să-și spele barba în lighianul unde cocoana și-a clătit gura, oaspeții înșii având dreptul de a-și întinge mânilor în același licvid. Râde de basmalele colorate, indiene, care se întrebunțează. I se pare că în casele unde se scrie pe genunchi usagiul hârtiei e rar. Se sperie de podurile rudimentare, așa de deosebite de cele din Bucovina. Doar dacă-i place la Iași, mai urât decât orice oraș german, casa cu trei caturi a lui Mavrocordat, unde va locui noul Domn Alexandru Moruzi cel blând, „prieten al științelor”, ca și Constantin Ipsilanti, care va face să se uite zilele „crudului și răpărețului” Mihai Suțu.

Nu lipsește însă, alături de reproducerea unui firman din 16 Octombore 1783 pentru sudii, oarecare statistică, însemnându-se exact de câți florini se exportă cânepa, lâna și alte mărfuri. În Bucovina, cu 259 de sate, se socot 11-12.000 de familii.

¹ *Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Gränze über die Bukovina durch Ost- und West-Galizien, Schlesien und Mähren nach Wien, 1804.* Resumat de d. Scarlet Callimachi, în ziarul *Adevărul*, din 10 Novembre 1928.

III.

Ofițeri ruso-francesi și ruși despre războaiele din 1789-92 și 1802-1806.

În războiul pe care-l încheie, pacea de la Iași, în 1793, jucă un rol militar important generalul de Langeron, emigrat frances în serviciul Rusiei — ca și Roger de Damas¹ —, care ni-a lăsat întinse și bogate memorii.

Partea de povestire tehnică — evident cu mult mai întinsă — nu ne privește²; vom culege din ea însă ce se raportează la condițiile, supt toate raporturile, ale țerilor noastre în cursul acestor douăzeci de ani.

Memoriile încep chiar cu o descriere a Principatelor. Se dă o privire istorică asupra lor, începând de la Daci și de la Romani, al căror nume e luat „cu complesență” (!) de „Valahi”: „e sigur că ei par să aibă oarecare similitudine cu acest popor, așa de lăudat, dar această similitudine a scăzut foarte, prin vreme și prin regimul la care sânt supuși”. Autorul recunoaște rolul nostru de a fi oprit înaintarea Turcilor, dar i se pare că socoteala lui Ștefan-cel-Mare de a-i primi ca suzerani era poate greșită.

¹ Pe care-l cunoaște; Hurmuzaki, *Supl.* I³, p. 100.

² Însă despre asediul Hotinului în 1788, p. 85 și urm.

Regimul fanariot la care s'a ajuns e judecat aspru, și în lipsa de dreptate a Divanurilor judecătorești. Nu se face niciun fel de excepție — vezi însă mai sus cazul lui Moruzi—: „voiu afirma că nu există pe pământ o ceată de ticăloși mai imundă decât Fanarioții”; ambiția de a fi Domn o plătesc cu milioane, pe care le ieau apoi dintr'o țară sărăcită și dusă la desperare. Și se înșiră mijloacele de a stoarce bani: confiscări pentru trădare, scoaterea la mezat a tuturor demnităților. Și pentru a sprijini judecata sa Langeron citează cazuri văzute: la 1808, un Sturdza, ispravnic de T. cuciu, mehmentar pe lângă generalul rus, se pierde în fața unui Ienicer, curier turc, și, ridicându-se în picioare la ivirea lui, îi prezintă „în genunchi” pipa cerută. Grecul Apostolachi Stamo, trecut apoi în serviciul Rusiei, se pune în brânci la București, în 1811, ca să ajute pe Galib, Reis-Efendi, a se sui pe cal¹.

Descrierea boierilor, cu îmbrăcămintea lor, cu casele lor de țară, cu călăria lor solemnă, având după sine o gloată în zdrențe, n'aduce nimic nou. „Toți au spiritul fin și tot așa de plăcut ca și vechii Greci... Sânt, cum se spune că erau Atenienii, vioi, ușurateci, inconsecvenți, caustici, neastâmpărați, sedicioși² și entusiaști. Mulți știu limba francesă și toți foarte bine pe cea italiană”. Cunosce bine Constantinopolul, dar pe la 1790 i s'a întâmplat lui Langeron să vadă pe un boier „cu barba deasă și lungă” vorbind despre Paris, unde nu fusese, cu mai multă pricepere decât prințul Gagarin, care locuise acolo³. Pe Munteni îi descrie ca lacomi și risipitori

¹ *Ib.d.*, pp. 73 și 353.

² Un Cantacuzino și un Catargiu sânt chiar executați ca hoți, și Bujor spune că avea complici boieri; p. 218

³ P. 75, nota 3.

(un loc de ispravnic aduce 7-8.000 de galbeni pe an, cel de Agă 15-20.000, cel de Spătar 15.000, Arnăuții lui fiind adevărați hoți, cel de Vistier 30-40.000). Dar sânt deștepți, buni, și în alt regim ar fi și ei alfel'. „Femeile sânt frumoase, sentimentale, galante, dar apatice, rău crescute² și cu puțină instrucție”: că n'ar ști franțuzește e o închipuire a scriitorului și că s'ar pricepe să joace numai hora, care i se pare ridiculă, o alta (el preferă jocul „grecesc”, cu conducătorul în urma căruia merg femeile unite prin năframele ce țin). De altfel recunoaște că, dacă la 1866 mai erau femei în costum oriental și jucând danțuri vechi, o răpede revoluție supt ocupație a schimbat și una și alta. Se aduc trăsuri din Apus și bucătari francesi; tinerii pun fracul³.

Ca petreceri, nu se îngăduie teatrul, concertul de diletanți. Ofițerii ruși cari o făceau păreau ciudați. Lăutarii represintă musica și „zece pisici într'un pod sânt mai plăcute de ascultat decât cai d'intăiu cântăreți din Iași”. De literatură n'au habar, da și se spune că limba e „dulce și monotonă”, destul de bogată.

Populația de la țară, 1.500.000, după ce 200.000 au perit din cauza războiului, e solidă și, mai ales în Muntenia, îndrăzneată. Femeile, brune, de statură frumoasă, sprinclene, se trec răpede. Casa țărănească e descrisă după realitate; la ferești nu sânt geamuri, ci bășici. Călătorul își dă sama bine că „descripția acestor case se potrivește și cu cele din Ungaria, din Banat, dintr'o mare parte a Poloniei și a Ucrainei”.

² Pp. 182-4.

³ Fata lui Manolachi Balș, Catinca, măritată cu Fillipescu, fusese însă c escută la Petersburg; p. 186. Cf. p. 187 nota 2; p. 189 nota 2.

⁴ P. 79.

Nu înțelege însă bisericile, care-i par „murdare și mai puțin împodobite decât grajdurile din Anglia”.

Orașele, urâte, au în Moldova o mare proporție de Evrei, pe lângă cari mai mulți țerani. Podurile sânt infecte. Boierii și-au făcut case de piatră, și Curtea „e foarte mare, dar cu puține podoabe”.

Țerile produc totuși mult stăpânilor lor: 300.000 de piaștri Moldova, Țara-Românească, dublul. Se trimet pe an 100.000 de oi la Poartă. Aceasta atrage creștini doritori de a le liberă. Rușii sânt cei mai cruzi: e de ajuns ca un ofițer rus să între în casa țeranului moldovean pentru ca acesta să încremenească¹. Și se citează casul lui Camenschi, generalul care în 1788 tăia capul vacilor, dădea foc caselor, gonind pe locuitori în zăpadă, și fura vitele². Cei mai mulți cai pier din cauza transporturilor lui Potemchin: cu cei rămași țeranii se ascund în păduri. Galații³, de cari se zice că au o bogăție de pus alături numai cu frumuseța de poziție a Isacei și cu Dunărea la Tulcea, sânt arși ca distracție de același Camenschi. Potemchin visase de stăpânirea ambelor țeri. În loc ca Austrieci și Ruși să-și dispute acest bogat pământ și acești oameni nevinovați, ar fi mai bine ca și unii și alții să le recunoască drept o „barieră” necesară între ei.

Ca evenimente, Langeron a văzut balurile de la Iași ale lui Potemchin, cu participarea „damelor ruse care urmau Curtea⁴”: între altele o doamnă de Witt, fata unui Grec sărac, adusă de soțul ei, — „cea mai frumoasă femeie din Europa”. La 10 Ianuar

¹ P. 80.

² Se aduce și mărturia generalului Ivanov (p. 81).

³ P. 101, nota 1, V. și p. 111: „oraș foarte mare, foarte bine zidit și foarte bogat”.

⁴ P. 92.

1791 el era pentru întâiași dată în Iași ¹, unde văzu pe Potemchin tronând ca „un Sultan pe atât de vesel, pe cât de afectuos, întrecându-se în amabilitate cu curtenii săi” ². „Am petrecut” adaugă scriitorul, „puține seri mai plăcute decât acelea când hasardul m’a apropiat de dânsul la Iași.” Moldovenii, poștiți la baluri pentru a-l vedea stropit de diamante, erau considerați ca „ultima clasă a supușilor lui”. În 1791, „Sultanul” moscovit dă baluri la Petersburg, și Repnin comandă în Moldova. Langeron revine în Iulie la Iași pentru a relua serviciu supt acesta. La Galați, Potemchin stă într’o „prea-frumoasă” casă mobilată de dânsul: bolnav, trece la Huși, „sat plăcut”, și de aici, furios pe toți că nu se îndreaptă, trimetând ofițeri superiori după mâncările lui favorite, se așează la „Cerdac”, casă de țară departe de Iași, cinci verste, pentru a se însănătoșa și a pleca la Moscova ⁴.

Pornind din Iași în Septembrie, scriitorul nu e de fața la ceremoniile pentru îngroparea lui Potemchin, mort în calea spre Nicolaev, la patruzeci de verste de Capitala Moldovei ⁵. Aproape de Iași, cu un adiutant și două slugi, Rumiențov duce viață „stolnică” ⁶.

În noul războiu din 1806-12, apoi, Langeron explica temperamentul Domnilor; „Moruzi, bun administrator”, singurul bun; Ipsilanti, de patruzeci și cinci de ani atunci, om de spirit, dar fără judecată și consecvență, având ambiția de a fi rege al Daciei ⁷.

¹ P. 98.

² *Ibid.*

³ P. 103 nota 1.

⁴ P. 104.

⁵ P. 105.

⁶ P. 106.

⁷ P. 109.

il sfătua „ministrul” său, marchisul de St.-Aulaire, diplomat ale, „om de treabă, desinteresat”, dar de un temperament focos și gata de hotărâri brusce¹.

Fără să-și arate partea, el descrie amănunțit ocuparea Bucureștilor de Miloradovici, după rezistența celor trei sute de „Arvați” sau „Arnăuți”, la Radu-Vodă²: capetele Turcilor tăiați, cu lumânări pe ele, sânt înfipite de alți „Arvați” la scara Curții, pentru întrarea generalului.

Și el era la București, asistând la balurile care serbătoriau biruința. Numai la 18 Decembre 1806 părăsește orașul³. In Ianuar 1807 era la Bender, unde generalul Hitrovo fură „grâne, lemne de construcție și tot ce putea servi la utilitatea și împodobirea caselor și moșiilor sale la Odesa⁴”. Tot așa face și cneazul Cantacuzino, care conduce amestecul de Greci Moldoveni și Ruși din care, la Odesa, Richelieu făcuse un corp de voluntari⁵.

Luptele din Basarabia sânt descrise deci de un martor ocular. Langeron se bate la Ismail. El vede cum locuitorii turci din cetăți, de și se supun, sânt duși ca robi în Rusia⁶. De aici excelente descrieri, ca aceia a Chiliei. In același timp însă destăinuiește și intrigile de la București, rolul lui Constantin Varlam, fost ofițer rus în 1769 și șef al partidului favorabil

¹ *Ibid.* Cf. și pp. 135, 189. Despre consulul frances-Reinhard, p. 113.

² P. 116.

³ P. 118.

⁴ P. 120.

⁵ P. 121. Și un Ghica în armata rusească; pp. 131-2, 175. Un maior Corbea comandă regimentul nobililor d'n Cherson (p. 147). Erau acolo „bandiți sârbi sau valahi și moldoveni” (*ibid.*). Pentru pandurii lui Curt, p. 164; ei ieau Lom, C.mbru și Rahova; p. 299 și nota 1, p. 360

⁶ P. 126.

ocupației, compus din Ghiculești, Grădișteni, Brâncoveni și Nenciulescu¹, al lui Constantin Filipescu, a cărui fată n'a fost amanta părăsită a lui Miloradovici², ci soția lui³. El cunoaște aici și pe „micul” Ledoulx, fiul unui cofetar din Moscova⁴. Zugrăvește spaima Bucureștenilor când s'a aflat de marșul Turcilor contra orașului lor și recunoaște meritul lui Miloradovici de a fi oprit panica⁵, I se dă pentru aceasta o sabie de aur.

În Septembrie 1807, Langeron se retrage din ordin de la Ismail, în salutul cavaleresc al Turcilor. Dar rămâne, după alt ordin, în Băsarabia. Se stabilește apoi la Fălciu, unde vine și Prozorovschi. Ajunge a cunoaște astfel pe „presidentul Divanului”, Cușnicov, și pe boierinașul Crupenschi, „tânăr fin, dibaciu, desghețat, moral, interesat⁶”, pe Roseti Roznovanu, „cel mai bun cap din toată Moldova”, și alți boieri⁷. A văzut la Iași pe foștii voluntari cerând de pomană⁸.

Află țara complect ruinată: Focșanii, Râmnicul, Buzăul pustii, locuitorii fiind la munte, și numai trei case în târgul Troian⁹. El însuși are lagărul la Tabac,

¹ Pp. 184, 320, 323.

² Pp. 134, 138, 158 nota 2, pp. 159, 161, 184, 187, 189, 190, 193, 197 nota 1, 199-200, 207, 215, 216. E vorba și de jaful lui Manuc beiu, pp. 185, 198, nota 1. Pentru Băltăreșu, pp. 187, nota 1.

³ În partidul lui, Hagi-Moscu, Facă, Romaniti, Belu, „Stezio”, Manu; p. 186. Pentru Văcărescu, „nul”, și bețivul Mitropolit Dosoflei, p. 188.

⁴ Pp. 146, 156, 186, 323.

⁵ Pp. 139-40, 142.

⁶ P. 151.

⁷ *Ib'd.* Un Hrisoverghi, p. 168.

⁸ P. 152. La Fălciu, bolnav, pp. 153. 155.

⁹ P. 153.

în apropiere ¹. Descrie și pe negociatorii cei d'întăiu ai păcii cu Turcii ²; era atunci la Iași, în casa lui Cutuzov ³. Totuși presintă pe larg Brăila ⁴. În April se afla din nou la Tabac și încerca Ismailul. Căpătă apoi „corpul de rezervă”, menit a ocroti Principatele și a preveni un eventual atac al Austriacilor ⁵. E sigur că „a salvat Muntenia”, căpătând recunoștința împăratului ⁶.

Il găsim la București în ziua de 5 August 1809, venind din Galați ⁷. Expune însuși opera lui de refacere. În Oltenia generalul Isaiev, care trăia cu o Greacă, considera țara ca „o mină de aur” ⁸: vama putea să deie 25.000 de galbeni pe lună, 5-6.000 numai de la Zimnicea ⁹. Langeron merge și acolo, și Cerneții arși îi par a fi fost un oraș frumos. Cunoaște pe panduri, cari trebuiau să formeze și un corp de Bulgari ¹⁰. La întors, trece pe la Turnu-Măgurele. Cu puținele trupe ce are încearcă posibilul, și aceasta de și bolnav greu, pe mâna medicilor greci. Totuși are curajul de a da o luptă biruitoare la Frasină.

Din Muntenia apoi el se cere la Bagration în Bulgaria, la Silistra, unde acțiunea rusească nu reușește, și apoi în Dobrogea. Mai târziu colaborează cu Camenschi, în aceeași provincie, la Hârșova ¹¹. I se

¹ P. 154.

² P. 155 și urm.

³ P. 159. Pare a cunoaște și Severinul; p. 163, nota 1.

⁴ P. 165.

⁵ Pp. 172-5.

⁶ P. 175, nota 1.

⁷ Pp. 188-9, 190.

⁸ P. 193.

⁹ *Ibid.*, nota 1.

¹⁰ Pp. 194-5.

¹¹ Descrierea ei, cu moscheile, căsuțele de lemn varuite, grădinile și micile prăvălii, p. 239.

încredințează și luarea Siliștrei. Continuând campania, el e acel care prinde la Razgrad pe Scarlat Calimachi, „om foarte blând, foarte politico; și destul de instruit”, pe care-l trimete la Harcov¹. La asediul Șumlei are o parte puțin însemnată, dar capătă apoi misiunea de a lua Rusciucul și Giurgiul. Cinstea se dădu lui Camenschi, primit triumfal în București; cât despre Langeron, el trecu, în Novembre 1811, prin Iași, la Petersburg.

Intors, primește conducerea interimară a întregii armate. Aici află, după exilarea familiei Filipescu, ca stăpân pe Varlam, care exilează pe un Văcărescu și pe un Ghica². Peste puțin era să-l înlocuiască bătrânul Cutuzov, care expuse îndată scandalul legăturilor sale cu d-na Gulianò, apoi d-na Leventi, fiică a unei Bărcănește, în vârstă de patrusprezece ani, nepoată a lui Varlam³. În acest timp Zass pradă la Craiova, unde strânge în două buți 60.000 de galbeni în aur⁴. Noul comandament dădu însă ordin de a se cruța nenorocita țară. Dar o bandă de jăfuiitori îl încunjură, și Caimacamul cel nou la Craiova, „contele” Dudescu, avea cea mai urâtă reputație, ca fost corespondent al lui Pazvantoglu; după Langeron, Vistierul Samurcaș merita executat: agenții lui biciuiau copiii și puneau femeile pe cărbuni. Bezak, viitorul consul, Coronelli, „regele Bulgarilor”, fură. Crupenschi nu era mai bun ca dâ-

¹ P. 251, nota 1. Cf. p. 259.

² P. 321.

³ Pp. 327, 381-2.

⁴ Pp. 327, 365 nota 1. Lângă el secretarul grec Mavros, viitorul general Nicolae Mavros (p. 357), și attăl lui Cesar Boliac, medicul Bogliaco, proprietar de club (p. 382), căsătorit cu o Bucureșteancă.

șul Ciceagov, venit în ajunul păcii, puse pe Nenculescu în locul lui Varlam¹.

În 1828, alt războiu era să mai aducă pe la noi pe bătrânul general el va mărturisi că a găsit o altă generație, de care s'a despărțit numai cu lacrimi de recunoștință².

Sarcina de a încheia pacea cu Turcii a fost incredințată de Țarul Alexandru, nerăbdător, amiralului Ciceagov, bine cunoscut și prin legăturile lui cu Pavel I-ii și prin partea pe care a avut-o pe urmă în apărarea Rusiei contra lui Napoleon. Memoriile lui, redactate în limba franceză, cuprind și ele deci lămuriri, care se pot adăuga la acelea pe care le presintă Langeron³.

Din ele aflăm că Țarul însuși cunoștea „excesele trupelor rusești în Moldova și în Țara-Românească”, escese care „au exasperat pe locuitori”, „îndulgența și intriga” care stăpâneau totul, incapacitatea lui Cutuzov, lipsit „de energie, de bunăvoință, de răpeziune în execuție”, fiind prea bătrân și având un caracter rău. Plângerile locuitorilor fură încredințate lui Ciceagov, cu observația „nu pot să mai sufăr asemenea grozăvi”, ceea ce face să i se atribuie de noul guvernator vestita propoziție, pusă în sama mulțora. „Li voui lăsa ochii să plângă”

Ca ajutător amiralul își ia pe pribeagul moldovean Sturdza, fost Vistier, rudă cu Moruzeștii, om crescut, cum știm de aurora, în Germania, la Lipsca

¹ P 389

² P 184, nota 1, cf p 343, nota 1

³ Trei ed și mai vechi incomplete Berlin, 1855 și 1858. Leipzig 1862, apoi în *Bibliothèque russe*, VII, 1862, ediție integrală de Charles Gr Lahovary, *Mémoires de l'amiral Paul Tchitchagof*, Paris-București 1909

Fiul lui, Alexandru, și el alipit la misiune, vorbea și scria cinci limbi: viitorul secretar imperial e cunoscutul cugetător și scriitor politic Alexandre de Stourdza.

Informații despre țerile noastre le-a mai luat de la un Barozzi, dintr'o familie levantină, care încă din secolul al XVIII-lea avea misiuni pe aici¹. A cunoscut și pe Chirico, consulul rus din București, pe Nedoba, agentul din Serbia, pe Fazardi, pe Minciaki și pe Pini. Șef al cancelariei era Capo-d'Istria, viitorul președinte al Greciei înviate care avu astfel și dânsul prilejul de a cunoaște țerile noastre, unde mai târziu, într'o situație mai înaltă, avu legături cu Vodă-Garagea, căruia-i dădu cea d'întăiu știre despre „Eteria filomușilor” ca despre o societate culturală pentru creșterea europeană, în Apus, a tinerilor Greci talentați².

„Comandantul în șef al armatei Dunării, flotei Mării Negre și guvernator general al principatelor Moldova și Muntenia” pleacă din Petersburg la 20 April stil vechiu 1812. În memoriile sale, el consacră un capitol întreg războiului pe care venia să-l încheie. Constată întâiu că el a plecat de la nepriceperea și graba Germanului Budberg, ministru al Afacerilor Străine, după ce ambasadorul la Constantinopol, Itänschi, căpătase toate satisfacțiile posibile. În tot cursul ocupației, generalii ruși se mâncară unii pe alții. Prestigiul armatelor imperiale dispăre altfel, și, după nesuccesul de supt Ismail, boierii ziceau *Merge-îndărăt* lui Meyendorf, făcându-i și cântece, — o îmbogățire a cunoștințelor despre literatura poli-

¹ Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 346.

² V. Karadja, în *Revista istorică*, pe 1921, p. 181 și urm.

³ Cf. *Revue contemporaine* din 15 Mart 1855 (la Lahovary, ed. citată).

tică a timpului. Michelson poartă războiu cu Vodă-Ipsilanti mai mult decât cu Turcii, Prozorovschi, dușman al „Grecilor”, la optzeci de ani nu putea fi ridicat din așternut decât prin păhare de maderă și fricțiuni. Ar fi vrut să treacă Dunărea la Galați și „să meargă spre Constantinopol”! Se vorbește și de risipirea corpului românesc format de Ipsilanti; neplătiți, soldații se întorc la vetre ori desertează la Turci. Trecerea Dunării supt noul comandant Bagration aduce urgia asupra malului bulgăresc, orașe și sate fiind nimicite fără nevoie și mii de locuitori aduși de cealaltă parte a fluviului ca să moară de lipsă. „Așa se ajunsese a se înșela speranța popoarelor care până atunci așteptau armatele noastre ce trebuiau să le libereze de relele de care erau copleșiți de douăzeci de ani prin războaiele lăuntrice între cârjalii și aianii Rumeliei¹.” În principatul muntean, chiar, în cursul unui an, Maiu 1809-Maiu 1810, trec în spitale peste o sută de mii de bolnavi ai foamei și suferințelor ce-o urmează.

Furios pe Români, ca și cum ei ar purta vina, sosește Camenschi fiul. Și el, în noile operații peste Dunăre, strămută peste 40.000 de locuitori ai malului drept, cu aceleași triste rezultate. Boierii trimet tot ce au la Sibiiu; sătenii se găsesc a fugi și ei în Ardeal. Mitropolitul Ignatie, un Grec, care, afiliat la Eterie, se retrase apoi la Pisa, cercetă pe generalisimca să-i spuie desperarea credincioșilor săi. Aceasta aduse o îndreptare, și Camenschi ar fi ajuns astfel

¹ Aiusi on parvint à tromper l'espoir des peuples qui jusqu'alors attendaient nos armées comme devant les franchir des maux dont ils étaient accablés depuis vingt ans par les guerres intestines entre les kirtzalines et les ayans de Roumélie; p. 370.

„idolul” Românilor, când moartea-i iea pe pământul lor.

Cutuzov ar fi fost mulțămît că are „șanțulețul” (*petit fossé*) al Dunării ca garanție. Soarta-l servește însă când trupele Marelui-Vizir sânt închise în insula Slobozia, lângă Giurgiu, de generalul Marcov. Era vorba de granița Siretiului, pe care Sultanul o refuză hotărât.

Sosît la Iași, în ziua de 31 April, Ciceagov nu bagă de samă că președintele Divanului moldovenesc, senatorul Milașevici, dă de știre lui Cutuzov, cu îndemnul de a iscăli cât mai răpede pacea, — ceia ce se și face.

În calea spre București, află case, părăsite, păduri pline de bejenari; soldații ruși pradă și de la țerani și de la negustori. Oștile în cartiere prăpădesc țara; disciplina lor e cu totul scăzută; bolile se încuibaseră și în trupe; la Divanuri viermuiesc consilieri, revisori, interpreți, secretari; provisiile sânt furate de contabili, așa încât țara, cu un venit de „peste 1.500.000 de galbeni”, nu poate hrăni o armată scăzută. O rechiziție de cizzeci de care înseamnă în realitate două sute, ba chiar cinci sute¹. Și totuși țara e o „mină de aur”, capabilă de a da anual vreo douăzeci de milioane de ruble în argint, o cincime din ce dă Rusia. În Capitala munteană e o Capuă; bătrânul Cutuzov face pe placul țiitoarelor lui, jertfind și bogatele vămi de la Dunăre; odată a trimes cu sila în Rusia pe soțul uneia din ele.

Ciceagov încearcă îndreptări; cantonamente sănătoase lângă magasiile de provisii, restabilirea autorității Divanului, înfrânarea hoșilor, supravegherea

¹ Locuitorii răscumpără carul cu doi-trei galbeni de fiecare bou.

vămilelor, îngrijirea producției, care constă mai mult în porumb, fiindcă el cere lucru de douăsprezece zile, căci pâine mănâncă doar boierii, negustorii bogați, iar restul grâului se exportă. Se gândia și la o armată românească, supt un șef bun, și redactă un „proiect de organizare”, la răscoala în Bulgaria și Bosnia, la un mers spre Adriatică. Voia să facă și o hartă a Principatelor. Mitropolitul, pe care-l presintă ca om „fără prejudecăți”, având legături în Grecia și până la Ali-Pașa de Ianina, pe lângă care trăise fără a se putea împăca, departe de a fi trecut în Rusia pentru că fusese arătat ca mâncător de carne în post, e întrebuițat ca să câștige de la Ali încredințarea că nu va lupta contra Rușilor și va opri și pe fiii săi, din armata otomană, de a lupta, atacând chiar pe alți Pași, credincioși. În schimb, l-ar fi făcut „rege al Epirului”. Se capătă și asigurările Pașei de Vidin. Peste Prut Ciceagov a trimis pe bătrânul Sturza ca „guvernator civil al Basarabiei și al părții din Moldova cedate de Poartă”, cu un regulament special: va trebui, spunea el, ca de acolo să se lucreze și asupra spiritului populației vecine (23 Iulie). În Iulie însă greutățile din Rusia aduceau chemarea în sprijin a armatei Dunării, — abia 35.000 de oameni după stabilirea micelor garnisone în cetățile de apărare. La 13 August, Ciceagov ieșea din București, trecea la Giurgiu, Brăila și Ismail, dar el alergă la Iași când primi vestea că Austro-Francesii ar sta să între în Moldova. Neadeverindu-se știrea, părăsi definitiv Principatele.

IV.

Războiul ruso-turc din 1806-12 în descrierea călătorilor străini

Veacul al XIX-lea s'ar putea începe și la noi de pe la 1791, când în cererea boierilor munteni de a nu mai fi considerați ca locuitorii unui „sangeacat sau pașalâc”, căci mai curând i-ar înghiți pământul ca pe cei din Lina sau Lisabona, ci ca „nație valahă”, se vede înrâurirea imediată a ideilor Revoluției franceze. Și îndată, la 1802, vedem pe boierii Moldovei plângându-se de aceleași abusuri turcești, provocându-se la aceleași drepturi tradiționale și dorind același regim *orânduit*, „de Stat” constituit, având deci și el o Constituție, care va fi ținta tuturor revendicărilor, în timp de două generații, de o potrivă însuflețite de gândul reformelor, până la triumful acestor idei de refacere și restituire în dreptul cel vechiu, îmbrăcat însă în formele nouă ale veacului, prin „Regulamentul Organic”, deci constituțional, de la 1831. Pe urmă o literatură modernă avântată va duce mai departe idealul unei națiuni care acum se va simți una singură, peste hotarele Principatelor întâiu, peste corpul chiar al Imperiului otoman, în care ne ținea sila, pe urmă.

Asemenea fenomene sufletești, adesea greu de observat și care, mai ales, dat fiind scopul și riscul ur-

măririi lui, trebuiau ascunse de străin, afară de casul când acesta însuși era un inițiat, un îndemnător și un sprijinitor posibil, se întâlnesc, firește, puțin și târziu în paginile călătorilor, preocupați de colorate sau bizare lucruri interesante, fără a cheltui multă vreme pentru a-și da samă de unde vin aparențele și spre ce țintă se îndreaptă realitatea acoperită de dănsule. Dar, în ce privește prefacerea după Apus în cladirea casei, în port — mai ales și mai curând al femeilor —, în felul de petrecere, în ceremonii și pompe, acestea sânt lucruri care se observă imediat și a căror pomenire, plină de recunoaștere, de mirare sau, mai adesea, de ironie, se întâlnește de la unul din vizitatorii străini la celalt.

Am văzut și eu atâtea alte prilejuri că acești vizitatori vin la noi, nu pentru noi, pentru încetul proces de transformare al vieții noastre naționale, și nici, deocamdată, pentru a cunoaște bogății la a căror exploatare ar voi să participe, ci pentru evenimentele de politică generală, pentru conflicte mondiale, care se petrec pe teritoriul celor două țeri românești. Veacul al XIX-lea nu presintă însă niciunul din aceste evenimente până la acel războiu ce se deschide la 1806 între Ruși și Turci, supt pretextul că Sultanul a călcat garanțiile acordate prin tratate Principatelor înlăturând Domnii bănuși de trădare față de Ruși, dar, în realitate, din dorința lui Alexandru I-iu de a participa la împărțirea de pământuri pe care o deschisese glorioasa aventură napoleoniană.

Altfel, un Rus, consilierul de colegiu Pavel Sumarocov, va putea vorbi în 1799 numai de Basarabia, și, anume, de ambele maluri, mărgenite cu înalte ierburi, pe care le pasc cirezi, ale Nistrului: Tiraspolul, plin și de Români, Benderul, cuib turcesc, Mă-

lăieștii, cu femeile care merg torcând, cu alte localități de Moldoveni până la Dubăsari, unde, iarăși, ei nu lipsesc¹.

De la diplomația franceză întrebuințată în Orient de Napoleon I-ii pentru scopurile, foarte mari, dar lipsite de baza necesară și chiar de o definiție suficientă, pe care el le avea față de Imperiul otoman, ni vin singurele știri — afară de ale generalului francez în serviciul Rusiei, Langeron, de care ne-am ocupat mai sus — pe care le avem asupra înfățișării Principatelor în cursul acestui războiu de șase ani, menit să se termine cu pierderea Basarabiei.

Cine scrie e soția, germană, a diplomatului francez Reinhard, fost ministru la Florența și în Elveția, căruia i se încredințase tocmai în anul hotărâtor 1806, la 18 Martie, o misiune specială la Iași³.

Reinhard, cu soția și cu un copil, intră în Ținutul locuit de Români pe la Seghedin și urmează calea pe care o cunoaștem. Și scriitoarea vede hoți în furci și aude de isprăvile bandelor, a căror alcătuire era determinată, cum știm, de abuzurile administrative și de o grea tiranie, națională și socială. „Valahii”, în care presupune Slavi, îi apar servili față de autoritățile care-i apasă; și ea vorbește de preoții lor ignoranți. În Banat îi place, în trecut, doar parcul contelui S., din familia contesei de care vorbesc călătorii germani. Pe la Lugoj, ea se îndreaptă spre „poarta” Ardealului și intră în această provincie pe la Dobra, care i se pare un „sat miserabil”, mai

¹ Original german din 1802. traducere suedesă din 1805. Notiță de d. C. Karadja, în *Revista Istorică* pe 1928, III Octombrie-December.

² Hurmuzaki, *Supl. I*³, p. 341. no. CDLXXVII.

³ *Une femme de diplomate. Lettres de Madame Reinhard à sa mère (1798-1815)*, Paris 1900.

ales ca diplomația familie e redusă a dormi pe două maldăre de fân. Este totuși și o bătrână contesă maghiară, a cărei aristocratică ocupație e să crească porci. Orăștia-i apare însă ca un orășel civilizat, în legătură cu bunul otel pe care-l află aici. Sas-Sebeșul e numai pitoresc. Sibiiul, părăsit de Guvern, care s'a mutat la Cluj, își păstrează primblările.

La Turnu-Roșu, unde din partea Austriei are paza hotarului un maior cu soția germana, se înfașează, cu complimente orientale pentru ministrul francez, mehmendarul numit de Domnul muntean. Țara sperie pe călătore. La cel d'întăiu popas, stăpâna casei se mută în „grajd” pentru a face loc oaspeților, dar patul lor nu e numai lavița acoperită cu o scoarță. De aici alaiul, cu doi Tataři, doi Arnăuți, paznici, mehmendarul și șaizeci de cai, ajunge la „Șirț”, care ar putea să fie Șuici, în Argeș, Aici se presintă ispravnicul călare, cu o întreagă suită, care, la capătul discursurilor de întâmpinare, după obiceiul locului, iea mâna lui Reinhard și o săruta. În casa boierească unde i s'a păstrat locuința, nu s'ar fi aflat, pe lângă măreața sobă, decât o canapea.

La Argeș i se vorbește călătorei de Neagoe Basarab, de legenda veșnicită prin cântec. La biserica, foarte stricată, *lucrează doi zugravi*, — amănunt interesant; călugării, cu toată prezența acolo a unui episcop de valoarea culturală a lui Iosif, nu știu nicio limbă.

Mai rau e la Pitești, târgușor cu strazile înguste. Casa boierească e plină de ploșnițe. și ministrul francez, desperat, cere imperios să se treacă peste tot planul călătoriei pentru a pleca imediat spre București. În cale se semnaleză „aspectul feudal” pe care-l are castelul brâncovenesc de la Mogoșoaia.

La București, gazda e iarăși într'o locuință de bo-

ieri cu soba în mijloc. D-na Reinhard se plânge că în casa cu multe divanuri, pe care se tologesc și slugile, nu află oglindă, nici masă de scris. Se primește visita consulului francez, de Saint-Luce, a senatorului Ledoulx, a boierilor. „La izvoare”, adevărat la Herăstrău, din calcașcă, ea poate să vadă pe elegantele Capitalei fanariote în rochii care i s'au părut de modă grecească, călduros blănite și vara, și având pe piept un suptire *fichu*.

La audiență, în trăsură de gală, cu șese cai, ministrul se află alături de Ledoulx, pe când consulul conduce pe soția lui. Ea trece printr'o curte cu găini și grajduri. Salele străbătute până la gineceul Doamnei, până la „harein”, sânt întunecoase, rău podite, îngrămădite cu slugi. Ici și colo, prin odăile date cu var și având la ferești perdele proaste roșii, câte-o oglindă.

Dar soția lui Cons'ant'n Vodă Ipsilanti. Restabilit prin voința Impăratului rusesc, în posesiunile cărui, după ce fusese ca un rege dacic, va avea să-și ispravească viața de pribeag, arată „a fi fost foarte frumoasă”; o știm de alminterea din portretul care înfățișează pe aceasta odrasla, cu fața rotunda, grasă, cu ochii mari, cu sprincenele îmbinate, a neamului Vacareștilor. E îmbrăcătă european. într'o rochie de crep roșu. Fetele de casă poartă vechiul veșmânt de curte; ea ele sânt și domnițele. Pentru Saint-Luce și tălmăciu s'au pus scaune; fetele stau pe marginea divanului; Doamna și vizitatoarea se așează grecește de-asupra, iar, când apare Reinhard, cu Postelnicul, se ridică în picioare pentru a saluta. Persoanele princiare nu știu destul franțuzește pentru a putea purta o conversație. În schimb, cu șervetelul la gât, d-na Reinhard iea dulceață și cafea, e stropită și afumată cu parfumuri.

A doua zi, pe căldura amiezii de 16 Iulie, masă la Curte. Visitatoarea e așezată între Doamnă și mătușa ei, care știe italienește. O interesează mai mult Vodă. „Prințul Ipsilanti are o fisionomie interesantă; trăsăturile... sânt fine și tipul grecesc; expresia e din cele mai atrăgătoare, și i-ar câștiga de sigur simpatia stăpânului lumii; privirea lui spune mult, de și mai mult ascunde. Mi-a vorbit în limba noastră, pe care o vorbește curent. S'a interesat de călătoria noastră și a făcut să reiasă deosebirea moravurilor noastre... „— O să vă placă mai mult la Iași, unde totul amintește Europa civilizată.” Și, mai departe, după ce spune că, în două audiențe, Domnul a întrebat pe Reinhard dacă Napoleon are, cum crede el, ceva împotriva lui, pe care, de altfel, l-ar putea strivi: „Înșelătorul face impresia unui om foarte deștept, cunoscând în cele mai mici amănunte politica Europei; e ambițios, viitorul îl neliniștește, și purtarea i se îndreaptă numai după socoteala interesului personal.” Pare a se teme, cum o arată Postelnicul, de un războiu, care în adevăr e. a să izbucnească în toamnă.

La plecare, prin același Postelnic și prin secretarul Doamnei, Reinhard capătă o tabachere cu diamante, soția lui două cașmire, pe care binevoiește a le găsi frumoase. Cum tabacherea valora 2.000 de lei, ministrul francez o lasă lui Parant, agentul francez¹, cu expresia părerii de rău că instrucțiunile ce are nu-i îngăduie a o primi. „Îmi face plăcerea să recunosc”, așa se încheie scrisoarea, „că Valahii ni-au arătat totdeauna cea mai mare preveniență și că erau recunoscători de cea mai mică atenție ce li se arăta.”

¹ El moare la treizeci de ani, în Novembre.

Drumul spre Iași trece peste câmpul de bătălie de la Râmnic, unde mehendarul arată vechile tranșee năpădite de bălării. Ici și colo turme; în locuri mlaștinoase ciobani stau în cuști de răchită, la care se suie pe scară.

La jumătate de ceas de Focșani se înfățișează ispravnicul cu un alt mehendar, tânăr de bună manieră. Aceiași primire solemnă, aceleași complimente. Moldovencele vin în rochii apusene să roage pe oaspeți a-și amâna plecarea mai departe. Ea se face numai a doua zi; Doamna-și trimisese caleașca pentru soția ministrului, căruia, de la Paris, Talleyrand nu-i recunoștea decât calitatea de consul general¹; secretarul o întrebuințează. La fiecare popos, se află din bielșug păsări și plăcinte.

La Galata așteaptă trăsurile de ceremonie, cu perne de brocart de aur, și alaiul. Cu toată ploaia și noroiul, trebuie să se urmeze ceremonialul. Intre ostașii de curte, cu uniforme albe, iar în cap căciuli, Reinhard se înfățișează cu consulul, având lângă el pe secretariul Fornetti, viitorul consul; lângă soția lui e cancelariul Martin.

Doamnei Reinhard nu-i plac nici podurile sparte ale străzilor; nici „lugubrul” otel al consulatului. Aici are să instaleze frumoasa mobilă de Viena, și va avea răgaz să se certe cu slugi dintre care numai unul știe franțuzește, dar nu e de ispravă.

În palatul provisoriu al Domnului — celalt e aproape gâlă — are loc audiența; casa e aproape goală, fără covoare măcar. Alexandru Moruzi câștigă și el, de la început, simpatia soției diplomatului francez: e un om bine văzut la Poartă, care ține cu Sultantul reformator el însuși o corespondență secretă.

¹ Hurmuzaki, *Supl. I*³, p. 347, no. CDLXXXI.

După ce a cetit scrisoarea lui Talleyrand, el vorbește în taină despre marile pregătiri ale Rușilor, cari vor să treacă prin țerile noastre în Serbia, revoltată; se plânge de bănuielile că ar ținea cu dâșii¹. Reinhard crede că poate da asigurarea unei eventuale intervenții militare franceze. Se observă în lumea boierească lipsă cadourilor domnești.

Mai mult îi place însă călătorei de Doamnă, care de și bunică, „e încă foarte frunoză; are grație și maniere plăcute”, e plină de „bunătate înăscută”: vorbește cu farmec în limba franceză, „și literatura noastră nu-i e necunoscută”. Ea așează pe visitatoare lângă dânsa, pe divan, și acesteia i se pare că ar fi „la o Curte din Europa”. Doar fetele din casă dacă, mirându-se de rochiile străineci, le și pipăie.

Lumea-i pare obosită, strivită de robie, leneși ca oamenii de Sud, triști ca acei din Nord. Nicio față veselă, niciun râs pe stradă. Se hrănesc insuficient, din usturoiu (*sic*), pepeni, fructe crude, pâne grea. Negoțul îl au în mâni Greci și Nemți ambulanti, Evrei, „cari strâng niuți bani, dar cari sânt așa de răspingători, de nu-ți vine să cumperi de la dâșii”. Impărțiți în trei clase, cu bărbi dupa rang, boierii, în slujbă pe un an, se închină unii altora, cu sarutări de mâni și de poale, iar toți, lui Vodă.

Femeile sânt „foarte plăcute; de înfățișare drăguță (*avenantes*) ca Italiencele, dar nu poate fi vorba la ele de o adevărată creștere”. „Obiceiuri italiene”: somn după amiază, plimbare „la o vâlcea unde e chioșcul Doamnei”, ori la Copou, între stejari, „unde Domnul a pregătit un plăcut loc de întâlnire în marginea unui izvor”. Se opresc caleștele ca

¹ Pasagiul (p. 209) e neclar în traducere. Nu înțeleg ce raport poate avea ambasadorul frances Sébastiani cu Cabinetul din Berlin și ce legături puteau exista între Fanarioții noștri și „politica Prusiei”.

la Apele Dulci lângă Constantinopol. se scot pernele, și doamnelor se așează pe iarbă.

„Nu e teatru, nici alt loc de adunare.” Seara, se joacă cărțile. Prilejuri de petrecere sânt nunțile. Astfel aceia pe care a văzut-o la Curte, mireasa plecând genunchiul înaintea Doamnei, care o ridică și o sărută pe frunte. Domnul aduce pe mire. Sala tronului slujește de biserică; Mitropolitul oficiază. „Isaia dănțuiește” îi pare un joc de urși. Joacă și cutare femeie care stă să nască, și peste câteva zile d-na Reinhard o află în pal cu perdele și perne de matase având galoane și fraujuri de aur, despletită, dar în rochie de satin alb cusută cu aur și împodobită cu pietre scumpe; leagănul e o minune. Nunțile țin trei zile.

Dintre consuli, familia Reinhard are legături cu Hammer, orientalistul, viitorul istoric al Imperiului otoman, care și-a adus mobile de la Constantinopol și face să-i vie publicații. Consulul rusesc, Bolcuinov, e un „fanfaron”, cu care relațiile nu sânt bune. Peste puțin, când se petrece schimbarea Domnilor, apare și agențul extraordinar al Rusiei, Grecul Rodofinichin, întrebuițat ca agent și în Serbia; la balul dat de Hammer în ziua de 4 Octombrie, el e „eroul zilei”, și uniforma lui plină de decorații atrage toate privirile: mic, negru, vorbește ușor și mult și se zbuciumă necontenit; nu se încercă sa critice pe boierii „trândavi”.

Când Poarta izgonește, pentru banuiești de trădare, după îndemnul lui Sébastiani, pe Ipsilanti și pe Moruzi, acesta protestă de sentimentele lui franceze. Doamna, care se gătia să între în palatul cel nou și căreia-i murise unul din copiii mai mărunței, e foarte necăjită, de și asemenea schimbări nu sânt noi pentru dânsa. Familia pleacă la 1-in Septembrie,

cu favoritul lui Vodă, boierul Manu. Boierii regretă pe Moruzi, și poporul „l-a întovărășit cu binecuvântările lui, aruncând pâne și flori în cale-i ca să-i arăte câte nenorociri a ajutat el în țară”. Doamna se pornește pe urmă spre a-l găsi la Varna. Cât despre Ipsilanti, el „se pregătise de mult” și, supt pretext că merge la Afumați, trece prin Ardeal spre Rusia, lăsând în urmă „garda” neplătită și gata de răscoală.

După un interegn, în care zilnic boierii țin Divan, presidați de Mitropolit, Venianin Costachi, noul Domn, Scarlat Callimachi, sosește. I se atribuie un caracter exclusiv grecesc; ar veni cu Greci, a căror atitudine politică față de Ruși inspiră mai multa încredere. Caimacamul lui nemulțămise prin totala lipsă de interes, pe când în largul țerii pradă ciuce vrea. Domnul cel nou grăbește sosirea lui, luând o suită mică și refusând ceremonia îndătinată la Galata; așteaptă pe Doamnă, fata lui Mavrogheni, pentru a îndeplini ceremoniile tradiționale. Când Reinhard e primit în audiență, soarta lui Scarlat-Vodă era însă hotărâtă; Rusia biruise, și Domnii mazili erau să fie opriți în cale și retrimiși la scaunele lor. Depunerea lui Callimachi sosește după abia două zile petrecute la Curte: trăsurile boierilor se îngrămădesc la consulatul Rusiei, dar, sosind știrea biruinții lui Napoleon la Iena, gavanoaselor de dulceață se îngrămădesc în dulapurile consulatului francez.

Moruzi nu revine, și nu trimete încă un Caimacam. Peste câteva zile Rodofinichin dă ordine în calitate de comisar militar, și în dimineața zilei de 29 Noiembrie avangarda de 600 de Ruși intră, odată cu întâia ninsoare, în Iași fără Domn. Când Moruzi sosi în Capitala sa, unde se pomenia Țarul în bi-

serici, Reinhard și familia fură trimiși, ca prinși de războiu, contra oricării obișnuinți internaționale, spre Rusia, pe la Crăuleni la Dubăsari; li se spusese că vor fi îndreptați spre Suceava...

Să adăugim că, în cele câteva luni ale petrecerii în Moldova, autoarea acestei interesante corespondențe ieșise din Iași ca să vadă la cutare iarmaroc de lucruri „folositoare” țerani cari nu i se par a se ridica mai sus decât „animalitatea”, Țigani deștepți, vioi și cinici, ca aceia pe cari-i văzuse și în tabără la Copou — și ea spune cum boierul Sturza (Scarlat), crescut, cum știm, în Germania, căuta a deprinde cu lucrul în fabrica sa de postav, întrebuintând meșteri germani, un număr de țigănuși; aceștia mor de lipsa libertății, iar unul din părinți oferă șazeci de lei ca să-și scape odrasla. A fost și la Neamț, la Agapia, și a văzut acolo frumoasele lucrări cu acul pe care le conducea însuși Doamna lui Moruzi¹.

Rapoartele consulare ale lui Reinhard însuși lăunuresc asupra afacerilor politice a căror grijă i se dăduse. Sébastiani era nemulțămît și de Reinhard și de Parant pentru că „ofensaseră Poarta”. Acesta e cuprinsul rapoartelor Trimesului, care sosi, în drumul spre Poartă, la București în ziua de 28 Iulie² și plecă în ziua următoare. Cunoaștem interesanta lui conversație cu Ipsilanti, căruia-i cerea să nu sprijine revoluția Sârbilor, pe care de fapt Domnul din București o ajutase din toate puterile³. Intre documentele care se păstrau înainte de războiu

¹ Hurmuzaki, *Supl.* I⁸, p. 346, no. CDLXXX.

² *Ibid*, p. 358, no. XDIV.

³ Cf. *Revista istorică*, VII, pp. 142-3; *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-Orientale*, VIII, p. 67 și urm.

în Biblioteca Academiei Române era și o scurtă descriere francesă a trecerii ambasadorului extraordinar frances, și aveam copia ei între hârtiile mele: în momentul de față n'o regăsesc, dar originalul se află probabil printre piesele care, în 1916, au fost transportate în Rusia.

Englesul Thomas Thornton, negustor, fost consul la Odesa (1801), înseamna în titlul chiar al lucrării sale din 1807 (a 2-a ediție, 1809; multe traduceri, „Starea de față a Turciei” tradusa, parțial, și în românește, de Dinicu Golescu (Buda 1826, după unele semne, după altele de un scriitor necunoscut calitatea sa de a fi petrecut „cinsprezece ani în Constantinopol și în provinciile turcești”. Avem dovada ca el a fost și la noi în nota prin care spune ca a aflat la Iași cum ca un „casap-bașa, boier de prima clasă” (!), a fost bătut de Vodă cu buzduganul chiar atunci, pentru că înșelase la furnituri.

În lucrarea lui el rezervă un capitol Principatelor, tragându-și informația și din lecturi, de la Raicevich la Carra. Cea istorică e de împrumut: observațiile lui filologice n'au vre-o valoare. Descrierea însă a dealurilor ce se apleacă spre șesul muntean, acoperit de vii, arată o experiență personală, dar și aici se întrebuințează izvoare din secolul al XVIII-lea, notele generalului rus Bauer. Tot așa și în ce se spune despre producția solului; însă că vinul nostru samănă cu așa-numitul *cassis* din Provența aceasta arată omul care a băut dintr'însul. Dar iată cum rostește el impresia puternică pe care i-a produs-o natura țărilor noastre: „Am străbătut ambele Principate în toate direcțiile, și-mi amintesc cu o vie plăcere înțipăririle ce mi le-a lăsat mărețul și romanticul lor peisagiu: șivoaiele care se aruncă în prăpăstii și

șerpuiesc prin văi, mireazina încântătoare a florilor și a ierburilor călcate în picioare, de turina ce paște, coliba singuratecă a ciobanului pe vârful muntelui, muntele însuși ridicându-se departe, mai presus de nouri, acoperit peste tot, afară de regiunile cu zăpadă, de un strat adânc de pământ vegetal și pretutindeni împodobit cu înalți și maiestoi copaci de pădure ori cu o verdeață bogată și vioaie, — tot acest amestec de frumuseță, care odată-mi mulțamia vede rea, încă mă interesează în icoana pe care mintea o păstrează¹.”

Locuitorii, pe cari i-a văzut și în satele de gușăți din munte, îi fac impresia unor făpturi îndăratnice, care se cer bătute ca să dea ceva. Veșmântul lor îi apare sălbatec, și totuși sânt atât de bicisnici¹. Toți îi maltratează: Turci, Greci, Nemiți și Ruși în vreme de razboiu. Cel din urmă caporal austriac lovește înainte de a vorbi. De aceea vederea unui dregător, unui străin face ca toată lumea să fugă. Și totuși ce oameni buni! Mergând cu un Frances de la Constantinopol la Viena, prin București, cei trei Arnăuți ce-i păzesc provoacă spaima obișnuită, dar „câteva parale date copiilor sau, dacă nu se aflau pe acolo, câteva parale date unui țeran ca să cumpere, fără a limita, ceva vin bun din sat și o mică răsplată la întors, dovedind sătenilor că n’aveam de gând a li stoarce nimic, ni dădeau toate din bielsug. N’am întâlnit o îndatorire mai grăbită, și, cu toate ca neobișnuita cheltuială era prea neînsemnată ca să merite pomenilă, nu ieșiam dintr’o casă fără a fi încunjuțați de toată familia și une ori de toți bărbații din sat, cari de bună voie sprijiniseră trăsura noastră prin locurile grele ori noroioase, la intrare.”

¹ Să fi văzut și în Basarabia „lacul Ovidiului”, pe care-l scrie așa p. 354 nota).

Venind în București cu treisprezece cai la căruță, el a auzit zvonul multor clopote; i se părea că sânt atâtea biserici și mănăstiri de-ar ajunge pentru toate satele amânduror țărilor. A văzut danțul molatec și voluptoase¹. A asistat la zgomotoasa întoarcere a Arnăuților domnești, din corpul format în Țara-Românească la 1802, după ce-și răzbunaseră contra unui boier pe care l-ar fi bătut la tălpi pentru că-i dăduse afară din casa lui, — ceia ce ni se pare foarte îndoielnic².

Nu-i place nici Capitala munteană, nici a Moldovei, cu podurile murdare, înalte la cinci-șase ani, cu case boierești mari strivind bielele colibe, cu bisericile fără gust, greoaie, purtând icoane „grotesci”³, cu pivnițele-cârciuine care otrăvesc poporul. De boieri vorbește fără simpatie, dar recunoaște că a fost primit bine în casele lor de țară⁴.

Pomenind și de legăturile cu străinătatea — amintește⁵ și de Stanaty, doritorul de consulat frances la noi, care s'a presintat la Convenție cu Anacharsis Cloots, represintantul națiilor apăsate—, Thornton dorește unirea noastră. Supt Austria, ea ar opri pe Ruși; supt Ruși ar aduce sfârșitul Imperiului otoman. Oricum, „aceste provincii nu mai pot rămânea mult timp supt o stăpânire împărțită”, dar „nici nu se pot ridica la independență când puternice imperii le încunjoară din orice parte”⁶.

¹ Și la p. 345, nota 1, din vol. II, ediția a 2-a, scriitorul spune că a fost pe la noi „only a traveller through the country”.

² Pp. 347-8.

³ P. 363.

⁴ P. 370.

⁵ P. 373, nota.

⁶ P. 378.

D. C. Karadja a descoperit de curând și ciudata călătorie făcută în țerile românești la 1817 de un German cu mintea plină de mistiche considerații religioase, J. F. J. Borsum¹.

Calfă de croitor, de loc de lângă Hildesheim, el vine în căutare de lucru prin Liov spre Iași, în tovărășia conaționalului său Meyer, în vara anului 1817. Din Cernăuți, el se îndreaptă spre graniță, unde un vameș voiă să înaparlă cu dânsul camașile care-i erau pe plac, primind în schimb taxă sau ceia ce i se părea convenit. Pana la Herța drumetii dau de boieri cu Arnauți, de negustori poloni, iar în acest sat moldovenesc, cu cârciumă evreiască — 6 parale prânzul — de Țigani și alți indigeni feroși. Dincolo de Herța, în codrul vestit, unde se ralacise un Evreu cu lulele, allă spaimă în fața unor țerani cari se dovediră cei mai politicoși oameni din lume. Ca sa ajungă la Dorohoiu, încunjurat cu lanuri de porumb, încă un popas la cârciumă: mămăligă la masă și pal de lemn cu rogojini. Iar codru, iar frică și iar ajutorul dumnezeiesc prin trecerea unor boieri cu Arnauți. La Botoșani află ocupație, — o sută de lei pe an — la un conațional din Posnania, însurat cu o Unguroaică. Aici mănânce harbuji, ascullă musică de Țigani la cafencaua cu băncile îmbrăcate în rogojini și văd un vinovat bătut la falangă, apoi freca la tălpi cu sare.

La Iași, dincolo de o regiune splendidă, 20.000 de locuitori în 2.000 de case, între care câteva palate

¹ *Reise til Constantinopel, Palaestina og Aegypten eller aebenbart bevis paa, hvor naadigen Gud tager sig af Den, der slader sin hid til Ham. Efterarbejdet af David Traugott Kopf. Paa Dansk, after den anden Originalutgave af T. Ph. Hansen, Copenhaga 1828. Resumat în Rev. istorică pe Octombrie Decembrie 1928.*

boierești, case de consuli, ateliere de fierari și rotari, cafenele cu lăutari, plus un birt german, lăudat foarte mult. Vodă Scarlat Callimachi trece între luxoșii lui Arnăuți.

În drum spre Bârlad, turmele îndreptate spre Constantinopol. Scăpând de carantină, croitorul ajunge, pentru a o regăsi, la Galați, cu case de lemn, dar mult negoț, tocmindu-se la un Evreu, între alți mulți, care-l hrănește cu carne putredă, răcitură și pătlăgele vinete. Zilnic pleacă din comercialul port optzeci până la o sută de cai de olac la casa de poștă, cu un căpitan, un logofat, un ceauș și un Tatar. Ne-ontenit vin corăbii care aduc orez, smochine, lămâi, pentru cereale, ceară și miere, pastramă, brânză, unt și său.

Plecând, el observa că Moldova ar număra, în orașele cu populația amestecată, în satele acoperite cu stuf și fereștile de hârtie unsă, până la 550.000 de locuitori români.

În Muntenia, Brăila, văzută în treacăt, de pe un vas cu grâne, are 10.000 de locuitori. La Sulina patruzeci și două de vase așteapta încetarea furtunii. Cum se va întoarce după Eterie, va găsi, în 1821, toamna, la Galați, numai resturile caselor mistuite de foc.

¹ Ca rejeță cafea cu lămâie.

V.

Călători de la răpirea Basarabiei până la Eterie (1812-1821).

Ca un învățat, „membru al Academiilor din Varșovia, Cracovia și Neapole” și cetățean polon onorat al Republicii trecătoare din Cracovia, vine la București, supt Vodă-Caragea, contele Auguste de Lagarde, care și-a publicat în 1828 călătoria de la Moscova la Viena prin părțile noastre¹.

În Chiev (Iunie 1811) el găsește ca guvernator pe generalul Miloradovici, care comandase la noi. Dar tot aici întâlnește pe Constantin-Vodă Ipsilanti, căruia-i fusese recomandat de fiul lui, Alexandru, un prieten de la Petersburg². Bogatul pribeag stă de doi ani în orașul asupra căruia plătia amintirea lui Petru Movilă, din neamul înaintașilor lui pe Scaunul Moldovei. Costumul oriental al Doamnei, al Domniților îi amintește familia lui Tippoo-Saib, prințul indian. Ipsilanti tatăl avea legături în aristocrație, și tocmai stătea să facă o vizită la Uman.

¹ *Voyage de Moscou à Vienne, par Kiew, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt ou lettres adressées à Jules Griffith.* Paris 1824. D. C. Karadja cunoaște o formă mai întinsă.

² În altă serie de amintiri, Lagarde vorbește de rolul jucat la Viena de beizadeaua-general.

,frumoasei contese Sofia Potocka", cum se știe o Grecă din Mudania, foastă și d-nă Witt. Alexandru e crescut de Țarul și înscris la început ca iuncăr în cavaleria gardei imperiale, pentru a fi apoi generalul schilodit de o ghiulea în lupta de la Lützen și eroul unei revoluții zgomoase, dar neizbuti'e.

La Ovidiopol se constată o populație românească, de oare ce se da numele de „Lacul Ovidioli” țsic liamanului Nistrului. Lagarde se imbarcă întâiu la Odesa pentru Constantinopol, unde se află în toamna. Aici vede instalarea lui Caragea, al cărui nume i se pare a fi Constantin. Trei luiuri stau înfipte la poarta celui numit de Sultan, Aga Ienicerilor îi pune cuca pe cap, caftanul i se aruncă pe umeri de însuși Marele-Vizir. Patriarhul îl unge cu mir și-l binecuvintează. Familia e la Terapia, dar corturile sânt fixate la Buiucdere, unde se duce în cercelare prealabilă Domnul cel nou cu ginerii (Arghiropulo și Vlahuți), călări pe cai scumpi, cu valtrapuri, și având în urnă paznici bogat înveșmântați; într'o caleașcă săracuță e Doamna, cu fetele ei, și la coborâre paicii țin cozile rochiilor; robi și roabe încunjură pe Măriile Lor. Tot la Terapia, Lagarde e oaspetele unui Arghiropulo și ia parte la o adunare de Fanarioți, cari și ei fuseseră „înăuntru”, între altele un tânăr prinț grec, care, ca dragoman, întovărășise pe ambasadorul turc la Varșovia. Tot acolo face o vizită „prințului Suțu”, la care „cele mai frumoase mâni din lume” îi dau magiun. Câteva zile mai târziu el vede la poarta Palatului capul tânărului Moruzi, lăiat, în curtea Seraiului, ca „nerecunoscător și *hain*”, spre marea groază a conaționalilor săi.

Plecarea lui Caragea, cu o musică oribilă pentru urechile Apuseanului, i se pare acestuia o scenă de carnaval parisian. Supt cuca împodobită cu pene

de struț, lungi de „două picioare”, în bataia vântului, Domnul singur e frumos. Pe cai și în harabale. suita, femeile, caraghiosul. O mare mulțime stă de privește.

Pe Mare, cu dragomanul lui Caragea, Iosif, Lagarde pleacă, în Decembre, spre București. La Sizeboli (Sizopoli) află un prinț „Comnen”, foarte cult — vorb.ș'e de *Génie du christianisme*—, cu o fată, Tarsița, deosebit de frumoasă. Cu dânsa și ai sai merge la Varna, iar de aici, în harabale, spre Dunăre. „Comnenii” se duc la Iași cu vre-o zece harabale pazite de Arnăuți. Se ajunge la Silistra, unde comandă Salih-Pașa, care-i dă călătorului un Coran tiparil de Ibrahim-Efendi la Constantinopol în 1727, niște mățăanii de trandafir și o recomandăție către ispravnicul de Călărași.

Aici e „un biet sătucean valah”, dar tânărul ispravnic, Bogdan, se arată amabil. Căruța de poșta, cu un poștalion care văzuse înecarea în apa Râmnicului a fiului lui Suvorov, îl duce la București, oraș cu 80.000 de suflete, 366 de biserici și 20 de manastiri. E găzduit de vice consulul frances, Barbier, negustor. Trece apoi la un boier, unde masa e servită „franțuzește”. Vine și „Catinca de S.”, probabil Slatineanu, sora Agăi și văduvă de mare boier, despre care auzise la Odeșă, unde ea mersese cu tatăl, exilat. Ea cânta la piano arii grecești și prinde inima contelui nostru. La dânsa e și o vară, călugărita de jale pentru pierderea logodnicului rus, Lobanov.

Cea d'întaiu priveliște e a unui foc cumplit, cu care prilej Lagarde vede lucrând pompierii cu coif și cu haină romană. Curtea însăși arsese (de unde: Curtea Arsă).

Aducând scrisorile frațelui pentru Caimacamul Arghiropulo, e prețutindenii bine primit. După obicei,

boierii îi fac prima vizită. Oameni culți, vorbește grecește, franțuzește, ba chiar și nemțește și rusește. Îl fac să zâmbească ișlicul, dar rochiile orientale ale femeilor mai în vrâstă și ale boieroaicelor de clasa a treia nu-i displac. Restul se îmbracă tocmai ca în Apus. Sânt trândave, dar femeile din popor se văd cu greulăți pe cap și cu furca între degete.

Între vizitatori este și Iosif, devenit Șătrar.

Străinul merge și la Divan (aici anecdota ca Alexandru Ipsilanti cerea Armașului să-l întrebe de trei ori la execuții capitale). La intrare împrieinații fac cruce. Boierii sărută poala Domnului. Vodă judecă, numește boierii de a treia clasă și, părându-i-se că un curtean n'a fost respectuos cu Domnița Rală, îl atinge cu buzduganul. Ginerii îl țin de suptiori la plecare. Păharnicul și Spătarul, Arnauții îl urmează.

O altă ceremonie e a primirii la Curte a consulului Ledoulx. Vine în trăsură precedată de Arnauți, cu șase cai, având pe cancelariu lângă el și pe supușii francesi în urmă; tabulhanaua sună la intrarea oaspeților: cizzeci de tobe mari, tot atâtea țimbale, plus trei „musettes” și șase „oboz”, — singura descriere ce avem despre „infernala simfonie”. Ciohdații duc în sala tronului. Caragea apare sub baldachin de califea cusut cu fir și margaritaro. În față-i consulul stă pe scaun, tovarășul lui de audiență pe sofale. Raspunsul lui Vodă la discursul consulului e „mormăit” numai. Se vorbește, pe când umblă dulcele și cafeaua, de politică, de iarnă, de ciună. Contele e prezentat și primește zimbetul politeței fanariote. Doamna și fetele din casă, „foarte frumoșele”, primesc pe urmă, și se oferă oaspeților și sugetele unei minavele. La plecare, navala de slugi după bacșiș și răpezirea consulului în trăsură, ca odinioară Reinhard.

O masă la Banul Brâncoveanu, bogat de patru milioane de lei, urmează, în Mart. Se spală, ca pe vremea Domnului al cărui nume îl purta, mânilor cu felurite săpunuri. Se servesc mâncări după toate gusturile. La desert, boierul ar fi oferit musafirului sămburii merelor ce mâncase. Vinurile sânt variate și bune. Nouă spălături, apoi fumigații de parfumuri. În saloane se dau, cu cafeaua, dulciuri și înghețată. Fetele Brâncoveanului cântă din piano și din harpă, din gură, grăcește și rusește, ba chiar danțează.

De acolo primblare la Herăstrău și la Băneasa, înreținută de Văcărescu, și, ca ultim act al unei zile bine întrebuințate, joc de cărți, pharaon, până 'n ziuă.

Nunta la iubita contelui frances. Primblare două zile a miresei cu zestrea în car. Ceremonie la biserică, ospăț și bal. Se joacă „danțul grecesc”, cu învățarea în loc și ridicarea mânilor peste cap. La cină două făclii verzi, mirositoare, se sting într'un vas plin de vinul Arhipelagului.

Primirea fostului Capudan-Pașa, întors din Rusia, urmează. Arnăuții îl întâmpină la două leghe, cu mus'ca. Domnul, venit înaintea oaspetelui, descalcă în fața lui. Dar atunci un capugibașă trage asupra hainului și o luptă se încinge; capul, rapede rătezat, al lui Ramih-Pașa e dus într'un șal la București, de unde va merge la Constantinopol. Straja Agui Grigore Fil'pescu străbate, ulițile, liniștind lumea.

Și iată a doua zi icioglanii jucând geridul la Herăstrău înaintea lui Vodă, a 500 de boieri calări și a o mie de calești. O sută de tineri se întreceau cu dibacie în recea zi de primăvară.

În April, cu „contele” bogat Dudescu, mergând la Baden, pleacă amoretatul, silit a rupe legătura lui.

Doisprezece, Arnăuți încunjură pe micul boier oculoșat, vestit pentru risipa lui, care-și duce slugile și dulcețile. La Pitești un boier local primește oaspeții de cinste, și cea mai frumoasă mămaliga fiarta în lapte aburește pe masă. Altă nobilime se prezintă cu daruri: vutci și dulceturi, și în schimb Dudescu împarte „pastile de șeraiu” din adâncile-i buzunare. Peste podurile de lemn de la hotar se trece cu greu la Câineni și la Turnu-Roșu.

Și, în plictiseala carantinei, călătorul își aduce aminte, și din Wilkinson, de țara ce părăsește, cu un milion de locuitori, cu un venit de douăzeci de milioane pe an, cu exportul la Constantinopol: 300.000 de oi, 3.000 de cai, cu cirezile de boi ce trec la vecinii ceilalți, cu birul de 10.800.000 de piaștri și tributul de 2.000.000, la care se adauga enormele presenturi. Moravurile nu-i plac, și vorbește de fetele de cinsprezece și șaisprezece ani despartindu-se pentru nimica toată, abia măritate.

La Sibiu Dudescu îl face pe Lagarde frate de cruce, „pe cruce, pe pită, pe sare”. Cei doi „frați” merg la Operă, unde se da opereta „Orbi”. A doua zi văd bâlciul, cu cai mărunți, manufacturi, metale. Vând și Greci din Constantinopol, în costume speciale, și Țigani cu unelte, mai ales cuie. Se cercețează și Muscul Bruckenthal, supt conducerea proprietarului. Dudescu e vizitat de Armeanul, fost secretar al Vizirului Mustafă, Manuc-beiu, cel cu hanul, pe care Turcii venisera să-l taie, dar putuse fugi cu averea aceluiași Mustafă, motiv al urmăririi lui. Boierul și contele ieau cafeaua la un han de afara, alături de lucrătorii cari beau vin, și, viind vorba de miseria țăranilor noștri, Dudescu observa că macar nu-s robi și că țara n'are cerșitori. Pe la „Neumarkt”, cu biblioteca Teleky și colegiul calvin,

pe la Sas-Sebeș, pe la Jibot, cu crescători de vite și de oi, pe la Orăștie, „unde se vorbește aceeași limbă ca în Muntenia” și țeranii au același port ca al „urmașilor Cesarilor și Ciceronilor”, pe la Deva, cu femei frumoase, și pe la „Lesnek” urmează „Esoenesd”, „Rosova”, „Boschur”); pe la Făget; se trece în Banat. La Lugoj, unde abia s’au stârplit hoții, se fabrica palarii țărănești, și Țigani, veniți de la Brașov și în cale spre Carlsbad, cântă. Doua stații duc la Timișoara, — cu frumoase grădini și femei urâte, nu ca la Sibiu—, unde se joacă „Hoții” lui Schiller. La Arad nu se observa nimic interesant, localitatea fiind atunci neînsemnata. La *Remscho*, din poatră se semnalează Macedoneni negustori. La Pesta, Dudescu, poartă la masa Guvernatorului, prințul de Coburg-Koháry, daruiește doamnelor care-i admirau cingătoarea prețiosul șal și turbantul, rânânând cu capul ras și cu iminiții în vine.

De la Ludovic, fiul Internunțului von Stürmer, care venia din Austria sa la Constantinopol, avem, în colecția de călătorii publicată în limba germană la Graz, în 1830, o descriere a Țerii-Românești la sfârșitul anului 1816, care e, fără îndoială, de tot interesul¹.

Intrarea se face pe la Turnu-Roșu, care e descris cu de-amănuntul, ca și *Via Carolina*, construită supt Carol al VI-lea, și cursul Oltului. Calatorul trebuie să petreacă un număr de zile la carantina, unde se doarme de obicei pe paie și se mănâncă foarte prost. Scrisorile sânt înțepate și afumate, de unde aspectul curios al corespondenței din acel timp.

¹ *Taschenbibliothek der wichtigsten Reisen*, hggb. von J. Jäck, fasc. LXXII. Traducere francesă în Iorga, *Scènes et histoires du passé roumain*, București, 1902, p. 30 și urm.

Căruța de poștă, care trebuia să-l trântescă de două ori, aștepta afara, cu cei patru cai și maldărul de fân; surugiii chiuie, și mașina se pornește. La hotarul Loviștii, al cărui nume ar însemna „șanț cu pești”, se găsește plăieșul muntean. De la Căineni, unde se vede alcătuirea casei de poștă, cu căpitanul, logofătul, ceaușul și rotarul, se trece, prin păduri, la Dealul Turcilor, la Poarta Romanilor — numele sânt date în românește, la Pripoare, la Salătruc, pe un drum captușit cu scânduri de fag. Popasurile sânt căsuțe de lut, acoperite cu paie și având la ferești hârtie unsă în loc de geamuri; fumul iese prin coarș; în jurul focului stau copiii aproape golași, lângă parinții lor. Mamaliga e întinsă înaintea tuturor. Tânărul Stürmer observă îmbrăcămintea de vară a oamenilor, care „sămna absolut cu a strămoșilor lor, așa cum sânt înfațișați pe Columna lui Traian”. Dar „toată înfațișarea de afara vădește o mare negrijire și o adâncă decadere către animal”. Chiar acei dintre locuitori cari nu sânt gușați au „sufletul însemnat cu marca robiei”: „între locuitorii Turciei Europene Românul e acela caruia-i pasă mai puțin că și-a pierdut libertatea”. Pe un pământ așa de bogat trăiesc abia 650.000 de suflete.

La Curtea-de-Argeș, „târg mare cu o biserică mănăstirească, ce se zice a fi cea mai frumoasă din Țara-Românească”; șase altele se mai afla în localitate. „Se văd încă ruinele vechiului castel al Domnului, și multe case de piatră.”

Prin Mănăeștii lui Radu cel cu Evanghelia din vremea lui Petru-Voda Cercel, pe o cale bună, se ajunge la Pitești, în mijlocul unei câmpii bogate în porumb și orz: mănăstirea pe care o vede e de sigur Trivalea, clădita de Vlădica Varlaam în veacul al XVII-lea; se mai văd „opt biserici și multe case im-

punătoare". Podurile de pe străzi sânt ca pretutindeni.

Prin Cârčinov și Găiești, prin Bolintin, Florești, se ajunge, luându-se și calul de ajutor al unui biet om de pe drum, la București, unde Stürmer va trage la Agentul austriac Fleischhackel de Hakenau.

Cu caleașca Agenției el străbate podurile așternute peste murdăriile acumulate și vede, în lipsă de alte monumente, bisericile, care i se par să aibă „cinci și nouă turnuri". Nu-i plac zugrăvelile, care sânt așternute și pe din afară, cu „înfățișările grotesce de sfinți și scene miraculoase". Zidurile le încunjoară. Mitropolia și locuința Vlădicăi sânt cele mai frumoase. La Colțea, pe turn se văd „două statui represintând doi ostași înarmați după obiceiul german de la începutul veacului trecut și având puca pe umar". De biserici sânt legate și hanuri, ca al lui Șerban-Vodă, plin de mărfuri. Calătorul știe că es'e o biserică a catolicilor, în legatură cu mănăstirea Franciscanilor și aflatoare supt ocrotirea episcopului, ce stă la Nicopol; Austria are dreptul de protecție. Asupra bisericii luterane se întinde protecția ambasadorului Suediei la Constantinopol. Evreii n'au decât o singură sinagogă.

Ca stabilimente de cultură este liceul grecesc — cu dascali vestiți, și chiar cu bibliotecă publică.

Cârciumele sânt în parte prin pivniți; cafencele n'au bună reputație.

În audiență la Voda Caragea, el vede, într'o odaie varuită, foarte simplă, pe un divan, scriind pe genunchi, un prinț care „unește cu un exterior nobil multa educație și perspicacitate". După obicei, Domnul se ridică și-și dă cuca puțin pe spate. Se aduc ciubuce, și Caragea chiamă slujitori batând din palme. Convorbirea, în limba franceză, vădește

la Voevod „o judecată pe atât de pătrunzătoare, pe cât îi erau cunoștințele de întinse”. Pe pereți se văd portretele familiei domnitoare în Bavaria, și al prințului Eugeniu de Beauharnais, fost vice-rege al Italiei, care era ginerele Suveranului bavarez; Împărăteasa Austriei, al cărei chip se află alături, aparține aceleiași familii. Vodă nu știe nemțește și cere traducerea inscripțiilor. La plecare, îmbulzeala personalului după bacșiș, ca la Constantinopol, de altfel. Arnăuții, șazeci la număr, în uniformă roșie, fac strajă. Oastea n'are, în total, decât două sute de oameni ¹.

Boierii încunjură pe Domn la Divan, făcând cruce la intrarea în sală. Au barbă lungă și, adăugim, toiege. Vinovații sânt pedeșiți cu bătaie, și pe burtă, cu tăierea urechilor și mânilor (? , cu trimiterea la ocne. Când se rostește osânda la moarte, știm că se întrebuintează ștreangul: deci punerea capetelor în par douăzeci și patru de ceasuri e un obicei turcesc, care nu se obișnuia la noi decât în vremi mai depărtate, pentru trădare.

Întâlnirile dintre boieri sânt ceremonioase: se ridică puțin ișlicul și se simulează peste umăr o sărutare. De fapt, se saruta mâna superiorului, care sărută pe frunte. La vizită, se lasă papucii afară ori se depun pe scările divanului, scaunele fiind pentru străinii mai mărunți. Cei ce se află pe Divan cu picioarele supt dâșii salută, și ridicându-se, până ce noul venit se așează.

Distrația cea mare e jocul de cărți, placerea cea mare extremul lux în veșminte și în calește, caci „toată lumea umblă pe sus, numai poporul se în-

¹ Dar o corespondența munteana la capatul cărții lui Wilkinson v. mai departe arata ca *pitru* sute de Arnăuți au petrecut până la hotare pe Vodă Caragea în fuga lui.

tâlnește pe jos”. Primblările la Herăstrau, cu chioșcul, la Colintina și Cișmeaua lui Mavrogheni, în alt foișor — este și foișorul de lemn pentru foc, frumoasa insulă a Sfântului Elefterie, între vii și grădini, cu bisericuța singuratecă—, atrag femeile.

Din partea lui, omul de rând se distrează cu cântecul Țiganilor, cari sânt în stare să învețe „și ariile cele mai grele”.

Turci nu se văd decât doar ca negustori în treacăl; lângă Domn, Divan-Efendi traduce, judecă, face rapoartele sale. Corespondența o poartă în țară lipcanii, iar călărași duc cea cu Constantinopolul.

Plecând de la București, Stürmer trece Argeșul pe trunchiuri de salcie. Prin Copăceni, Fălăstoace, Pietre și Daia, el ajunge la Giurgiu, ale cărui mahalale se îndreaptă către marele lac Greaca, cu bielșug de crapi. Pe o șeică se trece apa, nu fără greutate, la Rusciuc.

VI.

Călători străini în ajunul Domnilor pămînteni.

N'avem o bucată de vreme, de la 1812 până la 1817, niciun călător care să străbată Principatele Şi cu toate acestea e o epocă interesantă: aceia în care sistemul de guvernare prin Fanarioţi şi intimitii, servitorii, credincioşii lor, care va fi ameninţat un moment, când, la plecarea, în 1818, a lui Ioan Gheorghe-Vodă Caragea din Bucureşti, boierii propuseră o Domnie indigenă¹, iea ultima-i înfăţişare, care în ambele ţeri e în legătură cu noua cultură naţională grecească, mai puternic reprezentată în Bucureşti prin Academia cu profesori de frunte din toate părţile elenismului², şi mai puţin în Moldova, şi cu noul ideal ieşit din această cultură, care aduce până şi introducerea, toluşi timidă şi sporadică, a limbii greceşti în administraţia ţerii.

Dar pentru anul 1817 avem doi străini cari străbat amândoi tot numai Moldova: un Englez medic şi un Frances, ofiţer pribeag, urmărit de poliţia Restauraţiei bourbonice.

Cel d'întăiu, William Mac-Michael, academician în

¹ V. *Revista istorică*, III, p. 3 şi urm.

² V. *Analele Academiei Române*, XXXVIII, p. 379 şi urm.

țara sa și misionar științific al Universității din Oxford, plecase din Moscova, împreună cu un explorator în India, Legh, în Decembrie 1817. Încă de la Ovidiopol, în calea spre Capitala turcească, el gustă „vinul moldovenesc”, care se exporta deci și în această direcție, ca și în Galiția, în Ardeal. La Dubăsarii-Noi, târgușor strâns în jurul cârciumelor împărătești și al carantinei, se ajunge Nistrul, care nu mai e hotar al Moldovei, caci cu cinci ani în urmă diplomația Țarului smulsese diplomației Sultanului, la capătul unui războiu cu soarta schimbătoare, partea de Răsărit a țării.

Pe malul moldovenesc, pustiu. Se caută o căruță, și se capătă obișnuitul vehicul al poștei, cu cinci cai mărunți și iuți, a cărui groaza o prinsese Englesul înainte de a-l vedea cu ochii. Vizitiul are capul strâns într'o năframă ca o cealmă, dupa datina Turcilor vecini.

Țara nu și-a schimbat caracterul în nimic; unbla și banii turcești de mai înainte, și plata poștei — ale cărui socoteli le avem chiar pentru această Domnie a lui Scarlat-Vodă Callimachi¹ — e de douăsprezece parale de cal pe ceas². La Chișinău, noua Capitală, strada târgului are tot dughene de modă veche turcească, „clădiri joase acoperite cu șindilă”, cu ferrești goale asupra cărora se lasă pentru noapțe obloanele de lemn; negustorii — pe cari-i știm Români, Greci, Armeni, cu un episcop și, ocupând o stradă întreagă, câțiva Evrei, mai ales zarafi³ —, vând „mie-re, smirnă, piper, sămințuri de tot felul, strafide, portocale, pucioasă, sodă”, precum și sare în bolovani, care se desface cu 10 parale oca. Vechiul negoț

¹ Iorga, *Studii și documente*, XIX, p. 97 și urm.

² 30 de lei fac o l'tră sterlingă.

³ N. Iorga, *Basarabia noastră*, p. 130 și urm.

cu pește de Dunare, dar și de Nistru, de la Bender, se menține. În alte părți ale orașului sânt case boierești de piatră. Aceia dintre fruntașii moldoveni cari au rămas supt stăpânirea straină se prinblă de Crăciun în butce luxoase. Sânt mulți Țigani, și un taraf de lăutari cântă la fereasta calatorului. Mac-Michael dă o bună descriție a lor, arătând meseriile multe și foarte deosebite pe care le practică: laieții călătoresc în grupe de cinzeci, șazeci de corturi, plătind un „oboroc” de 18 lei pe an pentru fiecare cap de familie; ei sânt îngăduiți să câștige și pe sama lor. În ce privește pe Ruși, nu se văd decât ofițeri cari se prinblă pe străzile Chișinăului.

De la Chișinău la granița cea nouă din Apus, drumul era foarte rău și, pe lângă aceasta, tulburat de hoși, „Sârbi și Arnăuți”, ascunși prin paduri. O noapte se petrece la căpitanul de poștă, într’o casuță având bașici în loc de geamuri și ca imobilă obișnuitul divan. Țara e foarte bogată în grâne și în vite, care se exportă pe la Mohilău, ca și pe la Camenița.

Pe la Sculenii-Ruși, unde colonelul împărătesc s’a îmbătat de sfintele serbători și strânge de gât, „cordial”, pe Englesi, speriați, se trece Prutul pe ghiața. plătindu-se totuși vadul șase lei, plus trei lei bacșiș vameșilor și alți patru, în schimbul „cinstei” obișnuite, secretarului pașapoartelor. Sculenii-Moldoveni, cu străzile pline de cară și butoaie, cuprinde contra-bandiști greci și evrei în cafenele, pe lângă țerani cari, pe pământ, joacă cărțile.

Pe un drum mărgenit de frumoase case boierești se ajunge la Iași, unde gazda e la vice-consulul engles, represintat, în lipsă, de dragoman, un Grec ionian din Corfù, care povestește călătorului prin ce vicisitudini a trecut mai de curând țara și dă știri

asupra boierilor, unii foarte bogați, cu un venit anual până la 30.000 de galbeni, cari-l chealuiesc și în joc de cărți, singura lor distracție.

Orașul i se pare vizitatorului un amestec de biete căsuțe și de clădiri de cărămidă, mai ales din vremea Rușilor. Observă biserica Trei Ierarhilor, cu sculpturile care, i se spune, erau odată aurite.

Cel d'intăiu gând al drumeților, treziți de clopotele și toaca multelor biserici, e să vadă pe Domn. Audiența fu zăbovită de moartea unei nepoate de fiică: mama era chiar Domnița favorită a tatălui ei. Mac-Michael descrie alaiul de înnormântare: preoții, sicriul îmbrăcat cu mățasă verde, cu trupul cel mic descoperit, mulțimea Arnăuților în haine de paradă, caleștile, care sânt socotite sărăcăcioase, cu feineile din casă.

La 13 Ianuar 1818, ziua audienței, călătorii merg la Curte, așezată atunci în eleganta casă de piatră care a adăpostit Universitatea ca să fie apoi Facultatea de medicină. O trăsură deschisă duce acolo în tovărășia dragomanului, un Corfiot. Englesii întră prin poarta, păstrată încă, de-a-supra căreia se vad fin sculplate armele Moldovei, inițialele lui Alexandru-Vodă Callimachi, tatăl lui Scarlat, și inscripția că aici e ușa dreptății. Multe calești așteaptă în ogrădă fiindcă e ziua când pentru un nou an se împart caftanele boierilor. Cel ce ia în primire blăunile și conduce e un măscăriciu săltăreț, dacă nu un simplu Arnăut prea vioiu și iubitor de bacșiș. Sala tronului cu semnele județelor pe pereți, cele rămase și cele pierdute, apoi aulă universitară, avea în fund tronul, și de-a-supra arcul și tolba. Dregătorii Curții așteaptă împreună cu slujitorii ostași și cu consuli, al Austriei și al Rusiei, von Raab și Andrei Pisani,

care acesta din urmă avea să-și lase oasele la noi ¹.

Solemn, Vodă întră. Postelnicul și alt mare boier îl țin de subțiori. E slab, bolnav, îngrijorat. La „patruzeci” de ani pare zdrobit de greutatea situației sale. Căci e foarte harnic și face, ca și Ipsilanti în povestirea d-nei Reinhard, rapoarte directe la Poartă. Foarte mult stăpânit de cultura constantinopolitana în care trăise, el ține un discurs în grecește despre datoriile unui bun funcționar. Cu Postelnicul la stânga, Grecul Negri, el împarte toiegele boierilor, șapte la număr, cari, cu caftanul pe umeri, suie cele câteva scări pâna la estrada care-i sprijine jețul. Sarulând mâna și poala, cel numit trece prin asistență, dus de același Postelnic, și afară caimacanul îl presintă în calitatea lui oficială mulțimii adunate. *Foarte interesant amănunt, care dovedește și el participarea poporului la toate actele de Guvern.* Postelnicul ar fi primit în daruri și pană la 100.000 de lei. Dragomanul, care nu uită să spuie oaspetelui că Domnul se trage dintr'un „țeran moldovean”, da și însemnarea dregătorilor moldovenești, însemnând și numărul de scutelnici ce revine fiecaruia, de la 10 la 80.

Dupa ce Scarlat-Vodă dispăre, cu același ceremonial ca la intrare, vine momentul audienței. Afară de economiile pe care le-am întâlnit de atâtea ori, se înfățișează convorbirea, cu condoleanțe pentru moartea principesei Carlota de Anglia și cu întrebări despre Moscova și despre îngrămădirea de trupe rusești spre holarul apusean.

Mac-Michael a văzut și straja Iașului, trecuta în revista acasă la Hatman, Constantinica Paladi, gi-

¹ Iorga, *Studii și documente*, I-II, p. XLVIII. Născut în 1785, el moare în 1856 abia și e înmormântat la biserica catolică din Huși.

nerole, Domnului. O masală e înfiptă în mijlocul curții; este și musică, „o toabă și un fluier”. Pazitorii sânt îmbrăcați turcește, fără nicio uniformitate; unii n’au încălțăminte; multora li lipsește orice altă armă decât iataganul sau pistolul de la brâu.

Boierii, pe cari i-a și zugrăvit, trec în calești sau și călări, cu pompă mare; vizitiul are uniformă de husar, Arnăutul din coadă, cu ciubucul stapânului în mână, e scaldat în aur. Spre seară, între patru și cinci, trăsurile cu doi cai acoperiți cu valtrapuri mari albastre duc la Copou bărbați și femei, peste podurile scuturătoare. Pe urmă vine jocul de cărți: joacă toți, cu Aga, „prefect de poliție”, în frunte; pierd și până la 500 de galbeni pe seară. Un aventurier polon a făcut avere cu norocul lui, începând de la inelul de pe deget.

Cultura e represintată prin setea de nouăți — de fapt se aduceau multe ziare și, ceia ce nu știe Mac-Michael, și o sumedenie de cărți bune — prin convoriturile în limba franceză, prin lecțiile câtorva emigrați, la cărturăria carora se adăugia — pe lângă o literatură de care călătorul n’are habar — a celor doi medici hanoverani și a doi, trei Greci din Creta, între alții proprietarul tipografiei unde s’a tipărit și Codica de legi a lui Callinachi, din care un exemplar e trimis la București consulului Wilkinson, pentru a fi transmis Universității din Oxford. Acest tipograf, care a dat lucrări excelente — și cu ilustrații, portretul Domnului fiind făcut de unul din acești dascăli de franțuzește, baronul de Kreuchely-Schwerdtberg, un Silesian, care ajunsese apoi consul prusian la Iași — se oferă Englesilor dacă vreau să-l ducă înapoi în insula lui de naștere, unde ar putea călăuzi descoperiri arheologice interesante.

Cu aceeași hurducătoare căruța, trecând pe drumuri

unde numai ici și colo se văd popasurile căraușilor cu vin, între lanuri bogate și suhaturi unde pasc cirezi de boi și herghelii de cai, rare ori pe lângă sate sărace în jurul curții boierești, se ajunge la Bârlad, la Pereschiv, la Tecuciu, unde casa poștei, e ocupată de călărașii domnești. Siretiul se trece pe gheața, cu sfatul țeranilor, cari arată locurile slabe. La Focșani, găzduirea e la staroste, și acesta un Ionian, din Zante, arendaș de vie la munte, care iea de la sudiiții săi zece lei pe an. E nemulțămît de „lenca” celor patru sute de țerani ai săi. Se vorbește și de vinul de la Odobești, care și acum — ca și pe vremea Cazacliilor — se exportă în Rusia, cu zece parale oca.

Focșanii, în care două cele de Turci fac strajă, are 5.000 de locuitori și douăzeci și patru de biserici în cele două părți ale sale: moldovenească și munteană.

Cu cai de la ispravnicul muntean călătorul merge spre București. Păduri de stejar tineri, lanuri de porumb pe întinsul șes de supt inunți. Pe la Buzău trebui să petreacă noaptea într'un bordeiu supt pământ, unde mai erau două biete femei cu trei copii. Nici în Nubia și în Egipt nu văzuse tovarășul lui Mac-Michael o miserie umană mai desăvârșită. Satele din șes au acoperișuri de stof. Pe sănii se ajunge la București.

Aici consulul Wilkinson, un om foarte distins, care avea și el drept la tainul de patru oca de carne și opt pâni, plus lemne și hrana cailor, îi va spune ceva din cele ce se vor cuprinde în lucrarea lui însuși: despre tronurile cumpărate, pe lângă bacșișuri, cu 3.000.000 de lei la Constantinopol, îndatorit fiind Domnul a trimete pe an acolo douăzeci de milioane, Toiul se cumpără, în dauna țeranului singur, care e adus a da pe an, fără rânduială, și până la două, trei sute de lei, când nu scapă prin fugă de îm-

plinire sau de chinuri. Munca i se plătește celui ce se poartă din loc în loc după mai bine cu cinzeci de parale pe zi, ceia ce, față de prețul obiectelor necesare, e foarte mult. Ar fi și țerani cari, întorcându-se de peste hotare, se fac sudiți ai consulatelor.

Bucureștii samănă cu Iașii, afară de poziție, care e nesănătoasă. Aceleași poduri de lemn, aceleași case boierești, aceleași mănăstiri între ziduri. Ca și la Iași. călătorul e primit la Curte într'o zi de mare solemnitate, de Bobotează. Domnul, Caragea, locuia, după arderea palatului, în două „case mai curând sărăcicioase”, legate printr'un cerdac de lemn; în cele câteva încăperi se îngrămădesc slugi lacome de bacșiș; oastea se reduce la douăzeci de Arnăuți, — ceia ce n'am crede. Și aici se sărută mâna stăpânitorului de către boierii adunați. De față e și Doamna, cu fetele ei, stând turcește pe divan. Vodă e un om cult, care plătește o mie de galbeni pe lună vestitului Frederic de Gentz, la Viena, ca să aibă din Apus știrile proaspete și bune pe care le trimete Porții.

La Mitropolie, pe zidul căreia pajurea bicefală a Rusiei ține pe piept vulturul muntean, Mitropolitul Nectarie, al carui venit, câte cinsprezece lei de preot. se ridică la 100.000 de lei pe an, face impresia unui *bon vivant* roșcovan; vorbește numai grecește, despre vizitele lui și alte nimicuri. Biblioteca, în care se aflau și cărțile călătorului frances Sonnini, lasate de un boier, zac amestecate cu manuscripte slavone și grecești. Și aici primblări și joc de cărți, afara de balurile de la *club*, unde niște actori germani calatori represintă o farsă proasta înaintea boierilor, cari-și traduc în grecește. Doamna însăși și cu fetele ei asistă — între care și Domnița Ralù—, foarte găluite și vesele; fiul Domnului poartă haine turcești și turban: el ar fi intrat în sală ducându-și la braț

amanta, care lăsase la soțul părăsit șese copii. Costumul e turcesc la bărbați; femeile poartă rochii europene, de fabricație vieneză, dar cingătorile sânt orientale și pantofii de modă constantinopolitană.

Drunul spre Giurgiu se face apoi pe șleauri noroioase și printre sate, cu locuințele cufundate în pământ.

Călătorul frances — sau mai bine calătorii, fiindcă sânt doi frați, urmăriți pentru același trecut napoleonian de același ură a regalității restaurate — vine în Moldova prin Galiția. De aici se îndreaptă spre Sud, în tovărășia unei doamne franceze, așezată în Polonia încă de la 1793. În vara lui 1817 trăsura sosește la Liov și de acolo tovarășii de cale, nu fără greutăți din partea poliției, trec spre Bucovina. Sosec deci la Cernăuți în calitate de expulsați. și li se dă ordinul de a ieși imediat din țară. Lângă hotarul Moldovei li pierе calul și, când se pregătiau să întâlnească cu armele pe acei ale căror glasuri necunoscute se auziau în apropiere, au în fața lor, un boier din împrejurimi, cel d'întăiu Român întâmpinat în toată viața lor, care-i duce acasă, îi hrănește, îi mângâie și-i duce până la Iași, unde se află în ziua de 22 Iunie¹.

Pe aici cei doi Francesi visau să afle Greci, Turci, pe cari să-i învețe tactica glorioasei armate în care serviseră. Dar, duși la Spătar, află că țara nu are o armată. Se gândiau să treacă la Constantinopol ca să se imbarce pentru America. Consulul frances i-ar fi scos fără zabavă din Moldova, dar Domnul făcu să se ceară părerea Porții, și ea fu favorabilă

¹ Un exemplar din cartea lor și la Institutul sud est european și o stampă).

expulsaților. Ei primiseră încă de mai înainte și cincizeci de galbeni pe lună pentru fiecare.

Observațiile pe care le face autorul asupra țerii sânt puține și vage. Să culegem doar luxul femeilor, cărora li trebuie cașmiruri din India și mătăsuri din Lyon; opt sute de trăsuri pe an sosesc din Viena. În Iași, cu 10.000 de locuitori, sânt destule case de piatră, construite după obiceiul „italian”, și biserici multe, care i se par „remarcabile”. Armata o reprezintă 200 de Arnăuți din strajă, și fiecare boier ține până la douăzeci de aparători și întovărășitori de aceeași nație, cu toiag lung și pistoale.

Fratele scriitorului se face profesor de matematică; el însuși încheie cu un boier care învățase la Berlin¹ contractul următor: „Între d. Ioan Cananău, Spatar al Moldovei, și căpitanul Bascheville. D. Bascheville va intra la d. Cananău ca să predea limba franceză fiului lui, va fi tratat cu toată considerația ce se datorește unui adevărat prieten. D. Cananău va da d-lui Bascheville locuința, masa, spălatul, o slugă numai în serviciul lui, și 1.200 de lei pe an plătiți de înainte, pe trimestru. Părțile se vor înștiința cu trei luni înainte, etc. Trecut în dublu la Iași, 26 Octombrie 1817”.

Cu gândul la vre-o nuntă cu o „boyarde”, la o apropiată revolta a Grecilor, el stătu, împreună cu frațele, mult timp în acele locuri primitive. Casa de țara a lui Cananău era la cinsprezece leghe de Iași; Doamna vorbea franțuzește; copilului, căruia nu-i lipsia inteligența, se cerea să i se deie ca educație ceia ce-ar trebui pentru un ofițer din garda imperială, căci în țară alții din boierime nu știu nici atâta. Dar băiatul nu învăță; umiliri foarte explica-

¹ Iorga, *Acte și fragmente*, II, pp. 374-5.

bile se adaugă: odată se ia la ceartă cu Arnauții, altă dată, cum servitorii treceau pe lângă el, „dascălul”, cu mâncările, de la un boier oaspete la altul, el îi lovește cu mânerul cuțitului, fără ca stăpânul să-l desaprobe. Fratele trece de la boierul Mavrogheni, pe care-l îngrijește în ultima boală până la moarte, la Hatinanul Paladi, ginerele lui Scarlat-Vodă-Callimachi.

În primăvară, după sfatul acestuia, Barthélemy Bascheville pleacă spre Constantinopol, și nu-l împiedecă niciun accident de trăsură, care fusese luat ca fiind de rău augur. Ajunge bolnav greu la București, unde iarăși află bună primire și îngrijiri. Țara i se pare întocmai ca Moldova în bine și în rău. Un milion de oameni au aceeași soartă ca frații lor. Se înduioșează de viața degradată a celor 80.000 de Țigani, ale căror rătăcirii le zugrăvește potrivit cu adevărul. La 18 Maiu părăsește Bucureștii ca să-și caute norocul mai departe.

Pe vremea ciumei din 1819 Moldova a fost vizitată și de un Grec cu numele de Kosmeli, care a tipărit apoi la Berlin, în 1822, o cărticică: *Harmiose Bemerkungen auf einer Reise über Petersburg, Moskau, Kiew nach Jussy*.

E un *bel esprit*, care glumește cu subiectul sau, cu sau fără chemare pentru acest gen, și care-i adaugă fel de fel de lămuriri subsidiare, a căror îngrămădire îneacă informația imediată, reală, folositoare. Vine din Moscova cu cei doi Englesi cari-l întovărășiau de mult. Ba chiar a vazut mormântul lui Constantin-Vodă Ipsilanti, încetat din viața la 1816. „Era”, spune Kosmeli, „un om de spirit și de cunoștinți.” Grecul germanizat știe că bătrânul tată al celui înmormântat la Chiev avea la uciderea

lui, în 1808, optzeci de ani. De altfel el legitimează aceste crude măsuri — și aceia care atinse la 1812 pe frații Moruzi — prin spiritul trădător al Fana-rioșilor. Dovadă și fuga recentă a lui Caragea, care de la început și-a depus banii în bănci străine¹. A auzit vorbindu-se și de Horea și Cloșca².

La Odesa i se pare acestui perfect cunoscător al vieții grecești, care citează foaia din Viena, *Λόγος Ερμηνείας*, că Grecii locali se dau prea mult ca „Philomusi” și „Helleni”: el nu pare a prevesti apropiata revoluție a acestor entusiaști.

În Basarabia, călătorul are întâiu supt ochi melancolia cetății părăsite din Bender, cu amintirea lui Carol al XII-lea. La cinci mile de Iași află între flori columna care pomenește moartea în câmp a lui Potemchin, la 5 Octombrie 1791; mormântul de la Cherson al „prințului Tauridei” fusese deschis și oasele amestecate în cimitir.

Trecerea Prutului se face pe la carantina din Sculenii. La Iași Grecul sosește după mișcarea revoluționară din Iunie contra măsurilor de paza sanitară. Și aici se spune că Germanii din oraș fuseseră în fruntea tulburătorilor. În curți, care-și deschideau porțile numai pentru calești, ardeau grămezile de gunoii; prăvaliile stăteau închise; vânzarea se facea după gratii, și banii se puneau în oțet. Oamenii cu basmaua la nas se fereșc pe străzi de a se atinge și-și vorbesc numai de departe. Căruțe cu bolnavi sau numai suspecți și bagaje merg cu steaguri roșii pe strada mare, precedate de un Arnăuț călare și urmate de câinii credincioși. Cei ce întâmpină grozavul alaiu blastăma în urmă. Un profesor frances

¹ Pp. 185-6

² P. 197.

octogenar, Gaillard, crezu că află o alifie mântuitoare, dar muri în lazaret, alături de pacienții săi.

Nu moaștele „Sfintei Paraschive de la Suceava”², ci sau ale Sfintei Paraschive din Iași, sau ale Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava fură purtate pe străzi în nădăjdea unei minuni. Poporul pune spini pe garduri ca să împiedece Ciuma de a veni: boierul cutare o văzuse doar pe gardul lui și perise cu tot neamul; alții cred că au recunoscut-o în chip de câne de vânat ori de copil. Unii ciumați ar ieși din morminte ca „vârcolaci”, probabil ca strigoi. Era însă un calugar de la Hlincea care îngrija pe acești nenorociți. Se pomenește și de ciuma care la București a luat o cincime din locuitori.

Orașul îi pare lui Kosmeli urât, de și sânt și câteva case mai bune; noroiul, descris și de Filipide, pe care învațatul călător îl știe că e traducatorul în grecește al lui Iustin și Florus, e îngrozitor; tineri obraznici poruncesc vizitiului țigan să-i distreze stropind pe trecatori.

Lumea femeiască și face în noroiu și praf primblarea la Copou ori răsfoiește romane franceze: pe margenile „Corinei” d-nei de Staël o cetitoare notase, grecește, pe Oswald de „dobitoc”, de „magar” și chiar de „măgar cu coarne”. Se stă pe divane, învârtind matanii. Iubirea în căsnicie ar lipsi, judecă Grecul, din fugă, pentru că zestrea joaca la căsătorii rolul de căpetenie.

Și bărbații, de și cu „ighemeniconul” clasci lor, sânt primitori și amabili: numai să nu iea străinul fața de dânsii atitudini ca față de slugile lui de-acasă! „Se vorbește mult franțuzește: pronunția Moldovenilor e mult mai bună ca a Grecilor.” De altfel studiile elenice sânt în floare, și Kosmeli gasește cuvinte de laudă pentru Gobdelas, adversarul lui

Asachi; se pomenește traducerea lui *Télémaque* de dânsul.

În Februar al anului următor 1820 sosise la Dunăre un învățat engles de reputație, care facuse cercetări științifice în vechea Haldee, sir Robert Ker Porter¹. Trece râul platind douazeci de lei luntrașului. În harabaua cu patru cai se îndreaptă spre București prin orașul sămănat cu case puține, rele, murdare, pe lângă case de poștă murdare, trecând pe la Baia, pe la Călugăreni („Kerekeer” și pe la Copaceni, unde află zapadă mare. Prelutindeni „poporul de jos era foarte amabil” (*extremely civil*), în contrast bătător la ochi cu oaspeții din Rumelia.

La 7 ale lunii Englesul e în București, găzduit la Agentul austriac Fleischhackel von Hakenau, care e și pentru Anglia (citează însă pe Wilkinson : îi duce scrisori de la ambasadorii respectivi din Constantinopol. Orașul îi pare murdar în poduri și murdar în chiar casele boierești. Cu Wilkinson merge la Voda, Alexandru Suțu, care abia înlocuise pe Caragea, fugar în Apus. E, supt calpacul lui bogat, un om de cinzeci de ani abia, dar foarte zgârcit, cu barba albă ca zapada, plin și el de grija și de frica, locuind în palat întunecos, rău mobilat, plin de slugi și de Arnauți. După o audiența de un ceas Ker Porter e dus la trasură de supțiori, pe când consulul împarte bani, și masalagii în zdrențe se așează înaintea caleștii pe care vor întovărăși-o.

Seara, e bal și concert la un boier, fiind de față Doamna, sora lui Suțu și patru fii ai lui Vodă; sânt mulți boieri, cu ișlice verzi în fund, și consuli. Pa-

¹ *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, etc, etc, during the years 1817, 1818, 1819, and 1820*, II, Londra 1817.

truzeci, cinzeci de Arnăuți păzesc în fund. Musica o fac violoniști de profesie și amatori. Se bea punch, se fumează și se joacă cărțile. Bărbații chiar îi par acestui desemnator „remarcabil de frumoși, cu linii fine și expresie deosebit de blândă”, deștepți, capabili de a învăța ușor limbile. Cât despre femei, ele sânt „extrem de frumoșele (*pretty*), afabile și vioaie”; era acolo ca „o adunare de *belles* din Paris”. Iși aduseseră și copiii, „cari țipau în brațele slugilor”. Când începe balul, boierii își lasă işlicele și giubelele și apar în scurteice roșii, verzi cu șnururi, cu brâu de șal, iar pe capul ras cu un feș roșu. Danțurile sânt grecești și românești, și se pomenește unul în care se bate din palme și se fac piruete. Toți joacă din toată inima. La bufet, spre miezul nopții se servesc înghețate, bomboane, limonadă, prăjituri, fructe. Afară de asemenea petreceri boierii obișnuiesc a se primbla vara la Herăstrău, unde, în trăsurile făcute de carelași nemți, sânt și până la șase-șapte sute de persoane.

La 10 Februar călătorul se desparte de Wilkinson și de colegul său rus. Pini. În brișca agentului austriac el pornește pe largul șes desghețat spre Focșani. Aici i se dau, de ispravnicul moldovenesc, cai pentru Iași, unde se ajunge în trei zile, pe drumuri înalt înzapezite.

De și întră la Iași pe vremea ciumei, care abia se potolise, Ker Porter are o bună impresie despre acest oraș de 25.000 de locuitori, bine așezat între văi și grădini, bine clădit chiar, împodobit cu șaizeci-șaptezeci de biserici. Ii impune chiar Mitropolia, frumos zugrăvită — e vorba de bisericuța Sf. Gheorghe—, în care se păstrează moaștele Sfinței Paraschive. A văzut și, la Golia, piatra neagră

pe care se pomenește moartea lui Potemchin, a cărui inimă a fost lăsată aici la Iași.

Nefiind otele, Englesul trage la consulul austriac, von Raab. Vede în tovărășia acestuia pe noul Domn Mihai Suțu, om de treizeci și doi de ani, „foarte frumos și elegant în maniere” — acestor calități, apreciate de Turci, se spune că li datorită și tronul—, iar, pe lângă aceasta, și deștept, posedând perfect limba franceză. Palatul lui e mare, plăcut, bine mobilat, plin de slugi: în el toate ceremoniile îndătinate se fac cu o mai mare rânduială.

Boierimea e elegantă, cu o oarecare „nonchalance”¹. „Ei trăiesc într’un lux și cu o splendoare care abia pot fi întrecute în vre-o Capitală din Europa. Balurile și partidele lor, cu rochiile cu pietre scumpe ale doamnelor lor, sânt peste orice închipuire.”

Dovadă petrecerea la Logofătul Constantin Balș. E vorba de bătrânul, zis Ciuntu, unul dintre cei mai în vază boieri ai țerii. Asistă și Domnul, cu familia, lângă care iea loc străinul. Femeile-l încântă: ele sânt „tot așa de frumoase ca surorile lor din Țara-Românească; îmbrăcămintea lor e tot după moda parisiană”, dar mai luxoasă decât în București. Se găsește la bufet cafea, înghețată, oranjadă, pe când boierii, de-o parte, joacă boston, whist, ombre, șaro. La supeu, care se servește la miezul nopții, pe masă se văd temple cu ape care curg, corespunzând aceluși „aufsați de zahăr, cu tot felul de figuri” pe care Hagi Stan Jianu-l cerea de la Sibiu în 1787 pentru o masă de gală². Pești vii se sbat în vase; lumina se revarsă din policandre; flori sânt răspândite pe mese. Balș însuși cu soția lui sânt pretutindeni. Danțul ține până în ziuă.

¹ Graceful carelessness of the manners.

² Iorga, *Studii și documente*, VIII, p. 14.

După ce a gustat din această „splendidă ospitalitate”, Ker Porter se îndreaptă spre Nord, la 17 Februar, în sanie, peste uşoara zăpadă ce se cernuse. Botoşanii îi p'lac, cu cele vre-o mie de case, în mijlocul cărora se înalţă opt pană la zece biserici. Boala fusese aici cumplită. Călătorul se opreşte un moment la agentul austriac Gorgias. Apoi, prin Marmorniţa şi pe la carantina austriacă, el trece spre Cernăuţi, care i se pare „un oraş important”.

Ca observaţii de ordin general, Englesul noteaza, după Wilkinson, însemnatul export de grâne la Constantinopol (două milioane de măsur), apoi acela de oi (300.000, de boi, de cai, cu un preţ impus, prea mic. Se trimit şi lemne. Galaţii joacă un rol mare în acest comerţ, pe care boierii l-ar dori liber. Se importa cafea, rom, vin grecesc, zahar şi bacanii, — fireşte, în afară de multele şi multiplele articole de lux pentru îmbracaminte şi podoaba.

Călătoria lui Stürmer poate fi pusă alături de a trimesului prusian von Schladen, care strabatu Ţara-Românească la 1820. Cu acest prilej consulul la Bucureşti, baronul de Kreuchely-Schwerdtberg, fost profesor de limbi şi autorul portretului din codul lui Scarlat Callimachi¹, face descrierea.

Schladen e la Rusciuc în ziua de 10 Novembre şi e primit pe Dunăre de un funcţionar al consulatului. La Giurgiu se prezintă capuchehaiaua munteană. Voevodul turc al oraşului dă trăsura cu patru cai; în oraş se pregăteşte o locuinţă pentru noul oaspete. Consulul întâmpină pe ministru la Goşinari şi-l conduce la Bucureşti, unde-l şi gazduieşte.

Nicolae Mavros, „secretar al Afacerilor Straine”,

¹ Hurmuzaki, X, p. 85 şi urm.

face, a doua zi, visita de rigoare, cu salutările părechii domnești. În trasura consulului, care refușă pe a lui Vodă, se merge la audiență, după întoarcerea visitei Agentului austriac. Arnauții pazesc în ploaie. Secretarul Mavros apare în josul scării, marginite de slujitori. Vodă el însuși e în ușa anticamerei și înaintează în antret, descoperindu-și capul. În sala lungă stau cele trei beizadele mai mari; ministrul ia loc pe sofă la dreapta lui Suțu. Și consulul are loc pe divan; boierii stau în picioare, de-o parte. Se fac politețele de rigoare. Schladen refușând ciubucul, nu-l ia nici Domnul. Două semne din mâna lui Vodă fac să plece toată lumea, și Kreuchely se retrage și el. Convorbirea secretă durează o jumătate de ceas. Ministrul iese condus în sala de Suțu, fara cucă. Din partea ei, Doamna pașeste până'n mijlocul salonului ei; fete de casa, frumoșele, o încunjura.

A doua zi, visita ginerelei dominesc Arghiropulo, a Marelui-Logofat Filipescu, a Marelui Postelnic Iacovachi Rizo-Nerulos, scriitorul, a consulului rus, Pini, — soția lui Schladen primind pe domnița beizadeci Nicolachi, Catinca lui Cantacuzino-Pășcanu, pe vara Domnului și pe d-na Rizo-Nerulos, nepoata lui. Doamna von Schladen e primită apoi de Doamna. Alte visite se succedă.

Oaspeții asistă la balul Curții, care e foarte luxos, dar Kreuchely crede că nu era și gustul corespunzător. Contesa e încântată de Catinca Suțu și de fetele lui Vodă. Ea danțea cu beizadeaua. Se joacă apoi hora, romaica, „albanesa”. Se trece la masă, Kreuchely conducând pe d-na Moruzi, cuscra lui Suțu.

Skupho, viitor revoluționar al Eteriei, e mehmen-darul care va conduce pe von Schladen la hotare:

a călătorit în Europa și s'a inițiat în cultura Apusului. În suită, bine înțeles, și oficiosul consul. Prin Bolintin și Găiseni, unde e o mănăstire pustie — cu frumoase inscripții, adaug, din veacul al XVI-lea —, se petrece noaptea la preot. La Găiești primește un boier, — și primește mulțămitor. La Pitești, a cărui situație între vii e rău dată, primirea e în sama ispravnicului Rasti, din familia traducătorului lui Molière sau acesta însuși; fost agent al lui Caragea la Viena, el vorbește bine nemțește și „mai multe limbi europene”. La Curtea-de-Argheș se notează străzi strâmte, „castelul din care nu mai rămân decât ziduri (*masures*) cazute în ruină”, biserica Episcopiei și „destul de plăcută” rezidența a Vlădicăi. Un negustor e aici gazda.

În munte caleștile sânt trase cu boii până la Sălătruc. Locurile sânt bine împoporate. Căpitanul de poștă oferă locuința sa, cu ferestre de hârtie sparte. Mămăliga place călătorilor, între cari un baron von Pritzelwitz, care nici n'o fi auzit de-așa ceva. Pe la Pripoare și „Dițești” se ating Căinenii fără a face carantina.

Cartea lui Wilkinson, *An account of the principalities of Walachia and Moldavia*, „O dare de samă despre principatele Țara-Românească și Moldova”, apărută la Londra în 1820, e o lucrare din acelea care, ca întindere, informație și judecată — cel puțin în majoritatea casurilor —, pot fi puse alături numai de Raicevich și, în mult mai mici proporții, dar și cu mai mult bun simț, de Sulzer. Trei traduceri franceze (1821, 1824, 1831) și un resumat italian (Milano, 1821) arată importanța ce i-au acordat contemporanii.

Autorul era la Constantinopol în 1806-8, când in-

teresele engleze în Principate: îngrijirea curierilor la și de la Constantinopol și ocrotirea câtorva Ionieni supuși ai Regatului Unit, erau încredințate, încă de la 6 Ianuar 1802, lui Summerer, consul pentru o țară ca și pentru cealaltă. De aceia Wilkinson va vorbi ca un cunoscător despre motivele intrării Rușilor în Moldova la 1806 (între altele și măsuri de împiedecare a protecției acordate de ambasadorul rusesc supușilor creștini ai Porții), despre rolul jucat de Anglia în conflict, despre legăturile dragomanului Franchini cu Pehlivan, Aga Ienicicilor, despre caracterul și intențiile Vizirului Hafiz-Ismaïl, ale lui Chchaia-beiu. ale multiului, de o parte contra Rusici, în sfârșit ale lui Galib, Reis-Efendi, și ale chehaiei Sultanei mame, de alta parte. Tot așa și despre negocierile de pace ruso-turce, de la București, cu întreruperea și reluarea lor, și despre rolul lui Dimitrie Moruzi, care ar fi apărat stăpânirea Sultanelui dincoace de Dunăre, sperând să domnească, ar fi cedat însă Basarabia ca să nu supere prea mult pe protectorul rusesc al țărilor noastre, — ceea ce-î aduce pînă Petrecerea la Constantinopol, pe lângă ambasada Angliei, îi permite agentului să cunoască motivul numirii lui Scarlat Callimachi în Moldova și a lui Caragea în Țara-Românească: sprijinul lui Hallet-Efendi, favoritul lui Mah nud I iu, care acolo fusese Divan-Efendi pe lângă Alexandru-Vodă, tatăl lui Scurlat, și cunoscuse în Moldova, cu acest prilej, pe boierul ce era atunci Caragea. Circumstanțele ispitirii la Șunla a lui Dimitrie Moruzi, pe care unii îl sfătuiau să treacă în Rusia și care, îndată după plecarea din București, în Septembrie 1812, fu arestat și apoi, la intrarea în casa Mareșului-Vizir, străpuns de ceauși, îi sânt cunoscute scriitorului engles prin

aceiași mai veche prezență a lui în Răsăritul turcesc¹.

La 24 Maiu 1814, după retragerea lui Summerer încă din 1806, Wilkinson, pe care l-am întâlnit și în Rusia², fu numit consul engles în Principate³. El își făcea intrarea la Iași, în ziua de 24 Novembre. Îndeplini funcțiunile lui până în 1818⁴. Avu astfel destul prilej să-și adune informația.

Partea cea mai slabă, firește, e cea istorică, pentru care scriitorul întrebuițează pe Bonfiniu, vechea Istorie a Turciei de Knolles, aceia a lui Dimitrie Cantemir, tipărit în grecește la Viena, pe socoteala fraților Tunuslii, ca și, neapărat, pe Thornton⁵. Din toate acestea a izbutit să alcătuiască un capitol oarecare, cu păreri ca aceia că „Slavii” fugari ai lui Crum (*sic*) și Valahii sânt tot una, că viața politică a țărilor românești începe, după tradiție, în Oltenia, că la 1241 s’au pus și temeliele Moldovei și ale Țerii-Românești. Crede în tratatul încheiat cu Turcii de Vlad „Dracul”. Dar, când e vorba de legăturile cu Ungaria, el înțelege că n’a putut fi vorba de o adevărată vasalitate, acceptată cu deplina înțelegere a situației de Domnii noștri, și, astfel, spune:

¹ P. 101 și urm. Pentru numirile domnești din 1812, p. 119. Pentru omorârea lui Dimitrie și lui Panaiotachi Moruzi, ramaș la Constantinopol ca vechil de dragoman, p. 120 și urm.

² V. mai sus.

³ V. și Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 200; Hurmuzaki, X, pp. 199 și urm. 411, nota 2; *Documente Callimachi*, I, p. 214, no. 164. Cf. Iorga, *Histoire des relations anglo-roumaines*, Iași, 1917, p. 80 și urm.

⁴ Wilkinson, p. 81

⁵ Și Mac-Michael e citat (p. 49, nota).

„Nu se pare că formalitățile recunoașterii au fost de așa natură, încât să-i lege succesorii ”.

În căruța de poștă, de care și el are motive — și probabil atât de dese! — să se plângă, a străbătut toată țara. Astfel amintește de Calea-lui-Traian, de Hațegul Dacilor, unde se mai văd ruine și limba vorbită e numai cea românească, de Severin și de Caracal, cu urmele lor romane, de biserica din Argeș, care-i place foarte mult: „Totalul operei exterioare e întreg de marmură săpată, cam în genul turnului (*steeple*) de la biserica Sf. Ștefan din Viena, dar mai elegant. Întregul produce un efect foarte izbitor (*striking*), și, de oare ce a păstrat perfect frumuseța ei originală, e de sigur un monument de care Muntenii se pot fâli în orice parte a Europei ”.

A văzut la Câmpulung „vechile ziduri în ruină” și pomenește de inscripțiile în „biserica de căpetenie”³. La Dealu a înțeles din piatra pusă peste tîdva lui Mihai Viteazul că se înseamnă pe dânsa biruințele lui de capelenie⁴. Pare a fi frunzarit și prin „manuscrisele din mănăstirile înuntenene și moldovene”⁵.

Țara, pe care de alătea ori a străbătut-o, îl încântă și prin acele că ea „cuprinde în hotarele ei toate resursele productive care cad numai separat în partea altor țeri”, dar și „prin marea și simpatica ei frumusețe... Din toate senzațiile de desfătare produse de frumusețile naturii niciuna nu poate întrece pe cea trezită de aspectul părților mai din lăuntru ale țerii. Dealuri și văi romantice, râulețe și râuri, câmpii împodobite cu verdeață și flori se înfași-

¹ P. 15.

² P. 5, nota, p. 10.

³ P. 13.

⁴ Pp. 27-8.

⁵ P. 168.

șează pe rând într'o varietate de frumuseța în anotimpul cel bun, mai ales la douazeci-treizeci de mile de la Carpați, de la Prut pana la Dunare, la Orșova¹. Asămănând munții noștri cu Alpii înșii, el adaugă că în adevăr „impresiile sânt așa de nu știi care din ele este mai mândră”.

Totuși clima e nestatornică: foarte aspra iarna, foarte umedă pe urmă, fără primavară, și turburată de ploi, și în lunile cele mai calde, iar în primele zile de toamnă stricată prin raceala nopților. Rasa nu resistă la aceste zvâcniri și la aceste rigori ale naturii. Omul ajunge astfel de „o dispoziție tâmpită și greoaie” (*of a dull and heavy disposition*, și anume „cu pasiuni slabe, fără putere a minții și vădind o firească rasingere față de o viață de străduință sau de încordare a minții”².

Judecata lui Wilkinson asupra țeranului e crudă și nedreaptă, de și plină de muștrare pentru stăruitorii lui. „Poate că nu este un popor care să sufere supl o mai mare apăsare din partea puterii despotice și să fie mai greu împovărat cu impozite și taxe decât țerănimea din Muntenia și Moldova, și nimeni n'ar purta pe jumătate sarcina lor cu aceeași răbdare și aparentă resemnare³.” Locuind în case proaste, de lut cu coperișul de șovar, adesea în bordeie, îmbrăcându-se ca vechii Daci, cu femeile desculțe, hrănindu-se cu mămăligă, această „rasă aleasă” (*a fine race of people*) e supusă unui regim fiscal grozav⁴, care, revăzut la câte șese luni, îi iea tot ce

¹ P. 165.

² With weak passions, no straight of mind and betraying a natural aversion to a life of industry or of mental exertion; pp. 128-9.

³ P. 155.

⁴ Boierii n'au voie să li platească birul; p. 162.

ar pulea să-i ridice situația, și unui regim agrar, în care, dacă, după măsura lui Constantin-Vodă Mavrocordat sătcnii au libera stramutare, ei nu capată pământ decât pentru a-l munci în parte la boier; une ori partea mai slabă a moșiei nu e arendată strainului, ca de obicei, ci obștii ¹. Religia lor e o superstiție pe care n'o pot coreclă preoții țerani, abia cărturari, precum și observarea strictă a posturilor; petrecerea li e cârciuma, cu lăutari, Țiganul care joacă ursul.

În munte, gușații se țin cu căratul lemnelor.

Despre viața lor sufletească, atât de simplă, dar atât de adâncă și dureroasă, Englesul n'are nicio idee.

Mai jos decât acești harnici locuitori ar fi numai Țiganii. În ambele țeri aceștia sânt în număr de 150.000, dintre cari 80.000 ai Statului, plătind de la vrâsta de cinsprezece ani în sus taxe anuale de patruzeci de parale.

Aceștia și cei boierești își câștigă pâinea, — întru cât nu sânt slugi în casă, bucătari mai ales, batuți împodobiti cu coarne legate pe supt falci, rare ori și uciși, iar femeile ca doici și dădace—, ca lautari, zidari, plătiți un leu pe zi ².

Clerul e alcătuit din acei bieți preoți smeriți cari dau Mitropolitului câte cinsprezece piaștri pe an, din arhimandriți, din călugări, pe cari Wilkinson nu i-a cercelat în mănăstirile lor, adesea închinate, dar supuse sarcinilor țerii, și din arhieriei. La Munteni ei stau mai mult în București. Mitropolitul Ungrovlahiei, un Greș, numit, are, și de la moșii, un venit de două milioane de piaștri pe an. În Moldova

¹ P. 155 și urm.

² P. 168 și urm.

însă șeful Bisericii e ales de boieri și trebuie să fie om de țară.

Despre negustoriimea indigenă nu se spune nimic. Totuși comerțul Principatelor e foarte important, în legătură cu o bogată producție. În rândul întâiu, rodul câmpului, din care se lucrează însă abia o șesime; grâul, mai bun în Moldova, înseamnă, cu deșeisprezece până la douăzeci de ori sămânța, zece milioane de chile pe an, din care se vând însă Turcilor, cari trimet corăbii anume, 1.500.000, cu prețul impus, care e un șfert din cel obișnuit în țară (2-2 $\frac{1}{2}$ piaștri chila), o șesime din acela care se oferă la Constantinopol². Grâul nu se poate exporta decât cu firman, și el se capătă foarte greu; negustorii fac însă o riscată contrabandă. Se mai trimet în Capitala Imperiului otoman 250.000 de oi, 3.000 de cai. Lemnul e cuprins și el în furnituri: din codrii Moldovei el vine pe plute la Galați, unde se construiesc corăbii pentru stăpâni, întrebuițându-se și funiile de cânepă ale țerii³. Boi pot trece în străinătatea creștină, — ca în vechile vremi. Libere sânt numai trei articole, și anume: lâna, 10.000 de chintale de câte 44 ocă, plătită fiecare cu 35-40, lâna nespălată, 60 cea spălată, apoi pieile de iepure, 500.000, a treizeci și cinci de parale, și în sfârșit iarba galbenă, 600.000 de ocă la export, a 40-15 de parale oca. Se cumpără marfa de la țerani, cari sânt foarte cinsliți, cu bani dați înainte. În acest „Perù al Grecilor”, afară de aurul cules din râurile inunlene de către Țigani, minele, pentru cercelarea căroru veniseră la 1811 mineralogi ruși din Petersburg. nu

¹ P. 68 și urm.

² Pentru plata Vistieria pune și un imposit special (p. 79).

³ P. 77.

se caută, de Domni cu stăpânirea prea scurtă și prinși de frica unor sarcini încă mai grele¹.

Prin Galați, — cu depozite de lemne de grâne, cu prăvălii, oraș care numără doar 7.000 de locuitori statornici, Români și Greci, mulți din ei supuși austrieci și rusești, câțiva Ionieni, supt cei doi pârcălabi, dar produce o impresie mult mai mare din cauza populației flotante a străinilor—, se face mai ales un import care duce la Iași ca și la București și atinge chiar Bucovina, Galiția, Ardealul, Banatul și Serbia. Se aduc coloniale: cafea, din care se consumă pe an 800.000 de ocă, zahăr (900.000), piper (35.000), rom, lămâi, portocale, vinuri, care se importă din Constantinopol și Smirna, plătindu-se și vama moldovenească de 30, pe lângă sarcini adause, de care poate scuti numai intervenția consulară; drumul din Asia Mică prin Enos și Adrianopol aduce cheltuieli mai mari. Germania trimete stoffe de bumbac și de lână (cele scumpe singure, de 200.000 de lire sterline pe an), calicot, fierării, sticlării, vase de pământ, ce se zic engleze pentru a putea fi scumpite; muselina engleză și chembrica francesă se plătesc bine, dar se caută mult. Din Rusia sosesc blănuri, în schimbul cărora, pe lângă galbeni de aur, se dă rachiu și vin.

Sânt 30.000 de boieri numai în Țara-Românească. Din familiile mari se citează Brâncoveanu; dintre Greci și un dubios Paleolog². Domnul îi numește pe cei din funcții, după ceremonialul pe care l-a descris Mac-Michael, și cîhodarii duc pe noul cătănit acasa la dânsul. Dregătorii au veniturile funcțiilor și pe lângă aceasta scutelnici și poslușnici. Cei d'întăiu, de cari aici se vorbește întăia oară, de și datează de la 1736, sânt în număr de 15.000 ;

¹ P. 72 și urm.

² P. 40, nota 1, p. 58.

boierul de prima clasă are optzeci, cari dau câte optzeci de piaştri, sau fac lucru vrednic de această sumă. S'a încercat la 1814 trecerea lor la Stat, dar Craiovenii s'au opus şi au aflat sprijin la Paşa Hafiz-Ali de Vidin, duşman al Domnului; totuşi în 1815 la fiecare scutelnic s'a cerut acolo taxa de douăzeci de piaştri. Ţerani refugiaţi, din Ardeal ca şi de peste Dunare, se tocmesc posluşnici la Greci şi la alţi străini, de vre-o cinzeci de ani încoace, făgăduind daruri în natura ¹.

Pe boieri nu-i iubeşte Wilkinson de loc. Ei nu-şi caută de moşii, arendate sau lasate în sama vechililor (şi, zicând așa, el se gândeşte mai ales la Munteni, pe cari îi cunoaşte mai bine. „Cele mai încântătoare locuri din frumoasa lor țară n'au puterea de a-i atrage.” În materie de cultură şi aici e nedrept — ei știu doar grecește, vorbind limba cu o puritate clasică, mai ales în Țara-Româneasca, franțuzește și alte limbi occidentale, cunoscute mai ales în Moldova, mai puțin însă; poeții noștri i se par Englesului că nu știu nici gramatica franceză, nici autorii. Creșterea e încredințată în familiile mari vre-unui cleric grec; la școala, grecească sau românească, având fiecare vre-o doua sute de elevi, vin numai copiii boierimii mai mărunte și ai negustorilor. De la gramatica pe care a cerut-o Constantin-Voda Mavrocordat nu s'a făcut alta pentru „amestecata” limbă românească ². Femeile, care totuși iubesc muzica germană, care cântă din piano și, fără a fi frumoase, au grație și mladiere, primesc și mai puțină învățatură sistematică ³.

¹ P. 63 și urm.

² Pp. 137-8.

³ P. 133.

⁴ Pp. 135-7.

Sporturile nu sânt obișnuite. Caii de țară sânt rezistenți, dar mărunți și nu pot servi la calarie, pentru care se aduc cei din Rusia și Ungaria. Dar nici Vodă nu merge calare, ci-și ține caii pentru Arnăuți ¹.

Teatrul lipsește, de și se menționează actori germani cari „au dat opere germane și comedii traduse în românește (*comedies translated into wallachian* , cu participarea, vre-o doua, trei luni, a unui public de toate clasele, pana ce, la urmă, rămân doar boierii de clasa întâiu și consulii ². Incolo sânt „cluburile”, unde se joacă *pharaon* (unii boieri de aici au un venit și de 2-3.000 de piaștri), *clubul nobil* în frunte, balurile mascate, de trei, patru ori pe săptămână, sratele particulare ³, jucându-se valțul, mazurka, de bărbații în haine orientale cu oarecare greutate. Visitele, cu și fără rost, ocupă zilnic pe acei cari n’au mult de lucru la funcția lor, cu cele „două sute zece” serbatori legale și cu vacanțele, de serbatori și în lunile calde ale anului.

Ca distracție principală, primblarea în caleștile fabricate în țară, ca și în cele aduse din Viena, aurite, dar rău întreținute, cu cai proști și vizitii țigani. Bucureștii, „întins oraș murdar”, de 80.000 de locuitori, cu „361” biserici, „20” de mănăstiri și „30” de hanuri, Iașul, cu 40.000 de locuitori, „70” de biserici, „mai bine zidite”, cu multe case elegante, cladite în cel mai modern stil al arhitecturii „europene”, oferă, cu podurile de lemn nivelate sau din simple loadbe ⁴,

¹ Pp. 93-4.

² P. 141.

³ Pp. 138-9.

⁴ Se zicea ca piatra nu prinde pe lut, dar Englesul amintește caile lui Traian (p. 90). Erau și canale, dar astupate.

spațiu pentru asemenea defilări solemne. La București se merge până la Herăstrău, unde e și o cafenea — în oraș chiar și un otel german¹ — cu înghețată și alte consumații. Duminica se văd și 6-700 de trăsuri care se întorc prin praf. Ori la Băneasa, cu parcul lui Văcărescu². În acest timp poporul se coboară în pivnițele-cârciumi, cu lautari și multe femei.

Acest fel de viață predispune la ușurătate mai mult decât la acea corupție pe care o critică Wilkinson. Divorțul, ajutat de dicasteriile bisericești miternice, e foarte obișnuit. Fete pe care părinții le rărită la treisprezece-patrusprezece ani se despart; una pentru că soțul nu i-a luat o casă pe Podul Mogoșoaii, altă pentru că al ei, bolnav, a mers să se caute la Viena, o a treia ca să nu mai aibă copil³. E o ne bună alergare după zestre.

Aceiași boieri, „zgârciți”, „lacom”, leneși, au cutedat să ceară Porții să li se încredințeze lor Divanul, cârmuirea țerii, care nu vrea încă un Fanariot, de și acesta îi veni, în bătrâneasca înfașurare a lui Alexandru-Vodă Suțu.

Domnii nu se caracterizează individual, de și fanariolismul e aspru tratat în bloc. Ei apar în ocazii solemne, ca la Crăciun, la Anul Nou, la Paști, de ziua numelui lor. Atunci e primire la Curte: cea din Iași, încăpătoare de să poată cuprinde, în odaile ei, de stil „semi-oriental și semi-european”, peste o mie de oameni, cea din București două modeste case legate între ele, după arderea, în 1813, a Palatului de pe deal⁴. De la nouă dimineața, la unu', parechea stă-

¹ P. 92.

² Pp. 139-40.

³ P. 141 și urm.

⁴ P. 87.

pânitoare aşteaptă, în colţul divanului, sărutarea de mână, de care sânt scutiţi numai consulii şi funcţionarii lor. La Anul Nou se fac şi daruri. Incolo Domnul e ocupat cu sarcina că i s'a dat din Constantinopol: strângerea banilor pentru Turci.

Tributul, „iertat” pe doi ani la 1812, dar reclamat supl alte forme, e de două milioane pentru Ţara-Românească şi în jumătate pentru Moldova. Se iea birul de la orice Român în vrâstă de şaisprezece ani, şi Wilkinson socoteşte suma de 600 de lei pe an de la fiecare liude, compusă din cinci până la zece contribuabili, asupra unei populaţii de un milion în Ţara-Românească (18.000 de liude în 1828) şi cinci sute de mii în Moldova; se culege un bir de 10.000.000 de piaştri numai pentru întâiul principat. La 100.000 se numără străinii din acelaşi cari au o învoială cu Vistieria: sânt, cum ştim, „ruptele” ei: carătaşi, tâmplari, zidari, arhitecţi, medici, spişeri, dascăli, croitori, arendaşi (opriţi un moment de câştig în 1815¹).

Salinele muntene dau 600.000 de piaştri, vămile 38.000, poştele 420.000, vinăriciul, oieritul, dijmăritul, ierbăritul 1.330.000; faţă de suma ce rezultă: 2.730.000, Moldova dă 1.400.000 numai, după luarea Basarabiei. Arendatorii, negustori mari, au contracte pe şase ani. Din funcţii şi daruri la numiri Domnul mai face pentru dânsul două milioane².

Care poate fi soarta bogatelor şi frumoaselor ţeri? Wilkinson nu crede în putinţa unei vieţi independente. Ar fi dorit ca la congresul din Viena Turcii, cari refuseră a veni, să propuie singuri trecerea Moldovei la Rusia, a Munteniei la Austria, pe care lumea n'o iubeşte, dar cu vremea s'ar deprinde a

¹ Pentru bisericile catolice şi protestante, pp. 183-184
- P' 67 şi urm.

o prețui¹. Atunci, cu o bună administrație, aceste țeri, care pot hrăni înzecit mai mulți locuitori, „ar deveni cele mai populate și mai înfloritoare din Europa. Portul Galați”, adaugă el, „ar intra iute în concurență cu toate porturile Mării Negre, fară a excepta Odesa².”

În fața cărții lui Wilkinson trebuie pusă alta, mult mai sigură și mai complectă, dând și informație istorică pe lângă știri din toate domeniile naturii și vieții românești, pe care, în 1805, o publică medicul sas, așezat atunci la Sibiu, după o lungă petrecere în Moldova, Andreas Wolf. Cartea, în două volume, intitulată *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, e împodobită cu portretul ocrotitorului acestui strain, Mitropolitul Iacov Stamati, Ardelean de origine, portret lucrat de un alt German, Topler. Dedicăția e către însuși arhiducele Iosif.

Autorul, care a fost pe la Nucet și Târgoviște, a stat în Moldova de la 1780, când e la Bacău, până la sfârșitul lui 1782, pentru a fi în București la 1784 și a luat parte apoi, de la 1788 la 1790, la campania Imperialilor săi în Moldova, pe lângă prințul de Coburg, în Roman, pe la Huși, ca să revie la 1794 pentru alte zece luni și, în sfârșit, pentru doi ani întregi, până la Februar 1797³. A fost medicul Mitropolitului Leon⁴, al lui Iacov și al Domniței Sultana

¹ Se arată cum la 1806 Bucureștenii chemară pe Michelson contra garnisonii de 10.000 Turci, cumi Miloradovici veni cu 7.000 de Ruși, dar ei însiși ucisera 150 de Turci și gonira pe ceilalți (p. 192. nota .

² Pp. 84-5.

³ I, pp. VII-VIII, 83, 149, 151. nota. 1, 161.

⁴ Pp. 156, 183

Sturza, fiica lui Costachi Moruzi¹. A cutreierat țara și chiar regiunile vecine. Vorbește de extraordinara frumusețe a Nistrului de la Hotin la Soroca², cu celatea, de pretinsul chip al Dochiei pe Ceahlău³. A mirosit petrolul la Grozești⁴ și a văzut sarca la Ocnă. A cetit la Baia inscripții în „biserica nemțească”⁵. A văzut la mănăstirea Neamțului, cu 500 de călugări, icoana făcătoare de minuni⁶. Spune Târgul-Spurcat Târgului-Frumos⁷ unde a văzut ruinele Curții domnești ca și la Vaslui⁸. Nu-i e necunoscută nici republica din Chigheciu, nici Hotarniceni, cu căpitanul lor⁹.

Cunoaște limbi și a cercetat datinile poporului pe care-l zugrăvește ca „incult” (*roh*) și „necunoscându-și chemarea”. Ceia ce spune nu e după Cantemir, Carra, Sulzer, nici chiar, în a doua parte istorică, din *Istoria* lui Engel, apărută atunci chiar, ci din propria experiență¹⁰. A cunoscut pe Bauer, hărți rusești, „Geografia” Vlădicăi Amfilohie de Iotiu. Pomenește și „un manuscript a d-lui secretar de Legație von Hammer din Constantinopol, pe care d. Engel a binevoit să mi-l ofere prin vestitul rector local d. Bin-

¹ Medicul domnesc avea 700-1.000 de plăștri pe luna, de la Ocnă (p. 126).

² *Ibid.*, p. 12. Pentru silitra de la Soroca. p. 2). Pentru oile pârnaie, p. 51. V. și pp. 80-1.

³ P. 21.

⁴ P. 30.

⁵ P. 71.

⁶ P. 72.

⁷ P. 74.

⁸ Pp. 77-8.

⁹ P. 79.

¹⁰ Pp. 7-8.

der”⁴. A cercetat cu logofătul Grigoraş în 1781 arhivele Mitropoliei². A cunoscut, în 1784, pe Raicevich, atunci Agent în Principate, iar mai înainte în Moldova³. Şi a comunicat lui Engel, în 1780, inscripțiile de la Baia⁴.

Expunerea e metodică, dându-se lămuririle despre nume, hotare, înfățişarea naturală, fără literatură, foarte precis. După un plan împrumutat de la Dimitrie Cantemir, se presintă județele, cu puține lămuriri personale, și apoi se trece la sistemul de cîrmuire, înșirându-se dregătoriile⁵, la sistemul de legi și de organizație judecătorească, la venituri și cheltuieli: tributul de 325 de pungi sau 162-500 de piaștri, *poclonul steagului, ajutorință, lipsă*; 600-800 de lei pe lună lefile; venitul de la vinăriciu — 4 parale de ocă—: 190.000, de la văcărit 200.000, numai de la cai 40.000, de la albine 60.000, de la vămi, nearendate, în ultimii patru-cinci ani, 200.000, de la ocne 200-400.000, plus birul, 1.500.000⁶, pentru anii 1780-96. Vorbește și de monede (pendar, rupciu, tult, leița, zlot, leu, rublă, caragroș, iuzluc, zingirlic, zarma-

¹ *Ibid.*, p. XII. Scrisori de boieri, p. 122. nota. Citează și un articol din *Siebenbürger Bothe* pe 1804 (p. 123, nota).

² P. 141.

³ P. 27, nota.

⁴ P. 71.

⁵ La Vist'ier se adauge că are 70 de pungi pe an (p. 101; Postelnicul primește 1.400 de piaștri (p. 104): e găzduit de un boier și ospătat la Curte; un Cămăraș a strâns în trei ani 400 de pungi (*ibid.*); Divan-Efendi are 1.000 de piaștri lunar (p. 105); se dă și formula de pâră din partea unui Turc; une ori caduții din cetăți se chiamă la judecată. Ispravnicii, cu leafa de 200 de piaștri pe lună, fac pe an 20-30 de pungi (p. 110).

⁶ P. 120.

cop, funduciu), și prețuri de comerț, pentru a trece la Biserică, la confesiunile străine și la creșterea copiilor. Limba e tratată deosebi, și autorul cunoaște deosebirea de termeni între Moldoveni și Munteni. Un capitol întreg se ocupă de boli, în care doctorul e deosebit de competent. Capitolul despre obiceiuri e particular de amănunțit. Nunta, cu „scoaterea la danț” și voinicul purtând buzduganul cu năframă, e foarte vioiu descrisă.

Ce e mai prețios în carte sânt însă amintirile personale: ridicarea de Moruzi în dosul Celățuii a unui chioșc (*Lusthaus*) cu heleșten¹, care au fost părăsite de urmaș, inundațiile Bahluiului², pe care-l arată, la 1780, ca putând fi regularizat, iarna grea din 1781, când Wolf călători din Iași la hotarul bucovinean, cea din 1788³, când a văzut pe Rumiențov, comandantul rus, mergând la biserică de Sf. Ecaterina, cu o simplă blană pe umeri.

În 1780-2 era raportul pentru ciumă al comandei din Ardeal⁴. A cunoscut pe învățatul și deșteptul zăzidez Gheorghe, fiul al doilea al lui Moruzi, care a fost ucis, în insula exilului său, de rivali⁵. A văzut cinci cutremure, dintre care cel din Septembrie 1781 și cel din 1785⁶. A cercetat hiinic apele din județul Neamț, trimise spre analiza de bunul său prieten Nicolae Ruset Roznovanu⁷. A călătorit la țară cu

¹ Pp. 2-8.

² P. 19.

³ Pp. 23-5. Rumiențov îi scria la Sibiu, din Iași, în ziua de 7 Mart 1779 (p. 24 nota).

⁴ Pp. 75-6. Pentru carantina de lângă Bârlad, unde mor oamenii de foame, p. 77.

⁵ Pp. 91-2.

⁶ P. 27.

⁷ P. 31.

„milionarul” Cantacuzino Delcanu, care aveà 12.000 de stupi¹. A baut berea englesă, adusa de Potemchin, și cea nemțească, fabricată la 1793 în Iași², cum a mâncat și mănaligă neagra de „Heidekorn”³. Pe la 1780 el arăta boierilor cum să-și păstreze mai bine vinul⁴. Spune cum, amenințând cu desprețul pe Agá și toți ai lui, a scapat de încă cinci sute de lovituri pe un biet carătaș austriac care primise o suta la falangă⁵. A cunoscut foamea din 1795, supt „Pa-pușoiu-Vodă”, când oamenii mâncau coajă de uliu și Mitropolitul Iacov aduse din Rusia hrană pentru suma de treizeci de pungi.

Dintre faptele istorice mai recente, el știe mișcarea condusă de Mitropolitul Gavriil contra unui favorit al lui Grigore Ghica în 1775⁷.

Ca unul care a stat mult în Iași, îl descrie cu strazile murdare, între frumoasele dealuri, cu primblarea Copoului, unde cele două cerdace sânt numai pentru Domn și familia lui; dintre 5.000 de case alese, 200 sânt de piatră și numai 40 cu două rânduri, vreo două în „gust german”. Pravaliiile sânt mai mult de lemn, un singur han mai prezentabil. Curtea, arsa supt Alexandru-Vodă Mavrocordat, n’a fost refacuta, și Domnul stă, cu cancelaria Vistieriei, în casa lui Costachi Ghica, având abia 25 de odăi mai curatele. Se descriu cele mai însemnate dintre cele șazeci și nouă de biserici: Mitropolia cu unila casă a Vladicăi, Sfântul Gheorghe, cedată de Mitropolitul Leon

¹ P. 58 nota.

² P. 35.

³ P. 36.

⁴ P. 45.

⁵ P. 108-9.

⁶ P. 129.

⁷ P. 144.

lui Rumiențov, Trei Ierarhii, cu hanul de păstrare al marfurilor, Sfântul Nicolae domnesc, cu „foarte vechi clădiri” abia observabile, Barnovschi, Bărboiul, Sf. Ioan, Sf. Vinere, Sf. Ilie, Dancu, zguduita de cutremur la 1795, Golia, cu casa de nebuni, Sf. Spiridon, Sf. Nicolae, clădită de Potemchin, Nicorița, liserica Calicilor (a Mitropolitului Iacov, azi Banu), Fremeoasa, cu șapte bălciuri pe an, dar săraca, Socola, cu cinzeci de călugarițe, Cetațuia, Galata, biserica catolică, Lângă Mitropolie e singura școală, cu biete patru odăi. Nu se uită cele trei bai turcești, la Curte, la Beilic, la Bahluiu, și fântânile. Spitalul Sf. Spiridon la Roman: Veniamin face încă unul, rău îngrijit.

La capat se înșiră familiile cunoscute: Sturzeștii, cu Scarlat, care învățase la Lipsca și e soțul Sultanei Moruzi, apoi fratele, Grigore, care a luat pe o Callimachi. Un Dimitrie-și mărită fetele după Brâncoveanu și după un Mavrocordat; fratele Ștefan are un fiu Săndulachi, însurat cu sora Sultanei. Apoi Roseștii: Nicolae și fiul Iordachi, primitori de Germani cultivați: Rumiențov stătea în 1788 la ei. În al treilea rând, Cantacuzinii de la Pașcani, oameni integri și plăcuți, cum a văzut prințul de Ligne, oaspetele lor; mama, Greacă, are doisprezece copii, dintre cari doi mai mari învața fizica, matematică, filosofie, drept și știu grecește, latinește, limbile franceză, italiană, germană; tatăl i-ar trimete în străinătate, dar nu e voie. Fiul lui Cantacuzino Delcanu a trecut la 1792 în Rusia; Logofătul Paladi († 1800) are o fată după fiul lui Bogdan decapitatul; Ionița, fiul lui Constantin Paladi, un nepot, e crescut de un Saxon: am o carte latină din biblioteca lui, Suetoniu, sora lui Răducanu Roseț, altă familie distinsă, e Doamna lui Alexandru Moruzi. Manolachi Balș a tre-

cut în Rusia, și se pomenește alt Balș, probabil Vasile, cu călătorii în Apus. Familiile Casimir, Beldiman, Carp vin în al doilea rând: Beldimaniii sânt pasionați de vânat și sociabili. Costachi Ghica, dintre Greci, primește mai bine în frumoasa casă a Deleanului.

Despre Mitropolitul protector știe să spuie multe; de pildă cum a adus meiu roșu din Rusia în vreme de foamete¹. Știe și cum a căpatat Scaunul, și cu crotire turcească, și cum a scăpat de acel care, în 1776, vroia să-i iei locul². Intim al lui Iacov, crede că a auzit de la el — după Simion Dascalul — că ne coborâm din hoții și robii Romei³. La sfârșit se dă o biografie mai întinsă a lui.

Ce presintă mai bine Wolf e clasa de sus a Moldovei, pe lângă care a adus servicii de medic, pe care le credem că au fost bine răsplătite. Incepând cu Domnii, el a cunoscut pe mai mulți, și pentru unii află cuvenita laudă. Astfel pentru Alexandru Mavrocordat fugarul, care-și propusese a rectifica Bahluul și se îngrijise de primblarea Copoului; pentru Alexandru Callimachi, căruia la sosirea în Iași îi face singur Wolf formula latină de întâmpinare: „Alexander Callimachus, patriae nostrae filius, pater futurus”⁴. Despre ambii Moruzi, Costachi și Alexandru, nu’are decât lucruri bune. Dar nu stă pe gânduri să spuie că Mihai Suțu a meritat să i se zică „Păpușoiu-Vodă”, pentru că a stors și sămânța

¹ P. 35. Convorbiri economice cu el și p. 53. Incercările lui cu albinele în 1796, p. 61.

² Pp. 144-5. Se dau și știri despre ierarhul Gavriil, devenit episcop de Gotia, cu 12.000 de ruble pe an, și cavalier al Sf. Andrei în 1801 (p. 145 nota).

³ P. 178, nota.

⁴ Pp. 203, 212.

porumbului provocând în anul următor foamete¹.

În genere însă nu e blând ca acești Fanarioți, veniți și căzuți prin intrigi și dare de bani, incapabili de a governa între emoțiile zilnice ale unei situații veșnic periclitată. De și adună pe an 380 de pungi, ei nu pot simți altă plăcere decât a trufiei momentan satisfăcute: distracția li e deci primblarea la Cetățuie, la Copou, unde cele două cerdace de lemn sânt interzise, altora. La un singur negustor evreu cutare Domn are o datorie de 2.000 de pungi. Nu merg la vânat — toluși știm că bătrânul Ioan Callimachi avea un alaiu de vânătoare—, și „armata” lor se margenește la 700 de slujitori, supt ordinele Agai și Hatmanului².

Cu excepțiile pe care le-am arătat, boierimea nu-l încântă. Sânt în adevăr oameni bogați între cei 800 de membri ai clasei³. Au până la 4-5.000 de oi, la 4-500 de iepe în herghelii; câte unul ține și 5-6.000 de stupi⁴. Dar nu e inițiativă: „așa am pomenit, așa om lăsa” . „Boierii localnici sânt deprinși a-și ținea curțile curat; numai străinii sânt murdari⁵.” Averea și-o dau însă pe un lux inutil: trăsuri, haine. O blana costă pentru singură căptușală 1.200 de piaștri, pentru femeii rochia e și de 20-30.000 de piaștri; juvaierile de pe degete și din pieptănătură, fabricate de Evrei imigrați, sânt o întreagă avere⁶. Iși pierd vremea primind în „casa de musafiri”, în salon, jucând, pe lângă vechile jocuri: mariage, panțarola, cu „cărți nemțești”, cele nouă, cu „cărți franțuzești”: ombre,

¹ P. 211.

² Pp. 88, 91, 206. Pentru căpitanul de dărăbani, p. 107. Aga și falanga, p. 108.

³ P. 49.

⁴ P. 49 nota (unii țerani ajung și până la 200).

⁵ P. 20 nota.

⁶ P. 108.

quadrille, pichet, pharo, cum și turcescul ghiordum; pierd și până la 4.000 de galbeni pe seara ¹. Mesele, de 20-50 de locuri, cu maiolică de Danzig ca farfurii, costă scump.

Copiii, băieții și-i creșc cu Țigance, care-î alăplează și-i dădăcesc, apoi cu dascalii greci, cu „maîtres de langues”, adesea aventurieri din Apus și din Polonia — excepție făcându-se cu Johann König, Silesianul, apoi consul prusian ². Dacă merg la școala publică, firește calări din cauza noroaielor, află acolo, din budgetul anual de 30 de pungi, dascalul grec plătit cu trei și ajutoarele lui cu două și cu 600 de lei, plus cel de la ținește, având aceeași plata ca acesta din urma ³. Prietenul lui Iacov Mitropolitul nu pare a fi observat schimbările de program introduse de acesta și Scarlatachi Sturza ⁴. „Coconașii” tineri joacă biliard și beau punciu după moda ru-sească ⁵.

Aceasta pentru Iași. În orașele de provincie, cu case de lemn, garduri vii, grădini puțin îngrijite, străzi pline de băltoace, iar, ca pravalii, placintăriile cuptoarele de pâne, hanurile cu ploșnițe, unde nu se va fi găsit numai vin și mânăligă, ci și pui de găină și ouă — carne de vită și mai ales de vițel nu se vinde—, boierul ispravnic este adesea într’o casă neîmprejmuită, cu coperișul nesigur, cu ferestrele de hârtie, cu interiorul dărăpănat ⁶.

Din cler a cunoscut, afară de Mitropolitul Iacov, pe bătrânul Inochentie de Huși, otrăvit din greșeala de bucatar, pe Meletie, urmașul lui, ales la douăzeci

¹ Pp. 137, 262-5.

² Pp. 219, 233-4.

³ Pp. 175-6.

⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, II, p. 386 și urm.

⁵ P. 265.

⁶ Pp. 81-2.

și cinci, douăzeci și șese de ani, pe Antonie și poate pe Amfilohie de Hotin¹. A vorbit și cu Patriarhul de Ierusalim, Avramie, care călătoria la noi ca să-și acopere datoria față de Turci², cu Mitropolitul Palestinei, Procopie, care face cartea de blăstăm, de patru-sprezece foi, contra jupăneselor care întrebuițează scumpe trese de fir pe rochiile lor³. Mitropolitul Moldovei, care și el își cumpără Scaunul cu 30-40 de pungi, are un venit de 70-80 de pungi pe an și el iese de la fiecare preot—dar Iacov scutește pe mulți patru lei⁴. Sânt 20.000 de călugări, și se vorbește de marea mănăstire a Neamțului⁵.

Negustorii de țară se amestecă în acest timp cu străinii, Greci, Lipsani, cari aduc de toate, pana și cele mai nouă mașini. Evrei din Liov și Brody, Turci cu cordovane și odogaciu de parfumat, cari plătesc puțin, după prețul impus, Ruși, cari aduc blănuri și tutun. Se exportă cai pentru armata, în Austria și Rusia, boi în Boemia, Silesia, Moravia, oi, din care Moldova are trei milioane, Muntenia patru (cu caprele); piei de dihor (10.000), vinuri, luate de Greci din Nijna Rusiei, miere, care trece la Constantinopol, ceară, dusa înca de Greci la Veneția, Prețurile sânt foarte mici: iepurele 5-6 parale, cerbul 60 de parale, apoi și doi-trei lei⁶, oca de ceară 9 de parale. Muntenii exportă și porci. Vin se produce până la 3.800 de mășuri (*Eimer*). Albinăritul produce și el 60.000 de piaștri pe an⁷.

¹ Pp. 148-9, 155, 162.

² Aducea cu el și un prețios „Proschinetariu” grecesc al Ierusalimului litografiat la Viena în 1781 (un exemplar în biblioteca mea).

³ Pp. 198, nota 3, 49.

⁴ Pp. 143-4.

⁵ P. 157. nota, 163.

⁶ Pp. 47, 55, 41, 63, 112-3, 131-3.

⁷ P. 63.

Țeranii, — în toată Moldova erau, în 1791. de toate, 77.000 de familii de locuitori ¹ — îi par „aspri”, leneși, „fără independență, sânguință și spirit de întreprindere”, trăind „în frică, înjosire și mută vegetare” (*stumpfes Hinbrüten*). Nici nu pot fi Romani ² după socoteala acestui om care avea de sigur rețetele mai bune decât caracterisările.

Toată simpatia lui e, neapărat, pentru straini. Vorbește de catolici, supuși sufletește prefectului misiunilor franciscane, Italianul Mauro; sânt numai treisprezece parohii în toată țara. Apoi de protestanții germani, și până la patruzeci și trei de familii, aduse de Vodă Grigore Ghica la Chiperești lângă Iași, pentru fabrica lui de postav, și cari, după cererea lui König și a Saxonului Herlitz ³, capătă un pastor, pe Sasul din Mediaș, Andreas Scharsius; Costachi Moruzi luase, în Capitală, loc pentru biserică ⁵.

Il interesează însă mai mult medicii: vorbește de rău pe Greci—, Testabuza, Kosta, Andrei, care botează în sare copiii contra vărsatului ⁶—, cu nepregătirea lor, cu caricatura de latinește din conversație și alte păcate, pomenește Neimți— cutare „grenadir prusian”—, Italiani, ca Angelo Meucci, Francesi, ca Chenot ⁷.

Tot așa farmaciile: cele din Iași: a Curții, filiala condusă de un Sas, și a unui Chiot, care ținea și velniță, precum și cea din Botoșani ⁸.

¹ P. 88.

² Pp. 3, 13.

³ Pp. 54-5.

⁴ Medic. V. Hurmuzaki, X, pp. 39, 588 nota 1.

⁵ Pp. 262-72.

⁶ Alexandru-Vodă Moruzi introduce vaccina p. 192).

⁷ Pp. 192, 209 nota, 211, 213-4, 268, 283; II, 301 nota. Casa Săracilor, p. 268. Despre Chenot s'a vorbit dese ori în timpul din urmă.

⁸ Pp. 213-4.

VII.

Călători după 1821

Mișcarea românească de la 1821 a avut mai multe direcții și a produs mai multe urmări. Pe de o parte această manifestație a țerăniinii reclamându-și cele mai vecli drepturi, a căror amintire nu perise din mințile lor, manifestație care nu-și atinse scopul și din cauza suprimării, prin crima eteriștilor, a șefului ei, fară care toată istoria noastră contemporană, incapabilă de a pleca de la o acțiune orășenească, de la un mic numar de lineri formați în Apus și imitând singur Apusul, ar fi luat un alt drum. Apoi tulburările care izbucnisera în Moldova-de-sus pentru a răspinge silnicia eteristă. Și, în sfârșit, pe când boierii cei mari, bătrâni, se arătau indignați, ca Alecu Beldiman în „Jalnica Tragodie” a lui, ca-i tulbură revoluționarii în huzurul lor și-i pun pe drumurile de strainătate ale pribegiei prin Bucovina și Basarabia, pentru Moldoveni, pe la Sibiiu și Brașov, pentru Munteni, cu toții sărăciți și supuși, faru nicio considerație pentru persoana lor, la un alt regim decât al obișnuinței lor, altă boierime, mai nouă, mai tânără, mai îndrăzneală, se gândia să întrebuițeze evenimentele neașteptate pentru a crea o nouă situație patriei lor. Astfel, pe când cei d'intăiu visau de o

republică aristocratică, având doar un „baș-boier” în frunte, ceilalți doriau ordine constituțională ca în Apus: Domn din țară și voit de țară prin boierii ei, un „Senat” care să-l sfătuiască, o administrație cu ierarhie și împărțire de roluri și despartirea după ideile engleze, adoptate de Francesii de la 1789. a celor trei puteri. Și un partid și altul se adresau către Poartă, și întâmplarea făcu să răzbata numai cererea acestor din urmă, „cărvunari” sau carbonari, care a și fost primită. Arzului lor i se datorște Domnia pamânteană în Moldova și, ca o consecință neapărată, și în principatul muntean.

Odată ce se atinse acest rezultat, învingătorii își dădură toate silințele ca să ajunga la îndeplinirea integrală a programului lor. În 1822 ca și pe urma. cu ocazia plecării trupelor turcești, după cererea Rușilor, din Principate, și a garanțiilor ce se cereau pentru aceasta de la Constantinopol. ei elaborează puncte de Constituție care nu putură fi admise și din cauza statorniciei împotriviri a Puterii protectoare. Dar, când se ajunse la o înțelegere vremelnică între Rusia și Poarta prin convenția de la Acherman, Constituția mult dorită fu promisă țerilor noastre. Cu clause grele pentru țeran, împovărat cu zile de lucru și nerecunoscut ca vechiu proprietar. această lege dădea, prin adunari oricât de strâmt alese, un control Domnilor, și anume în aceeași forma pentru Moldova ca și pentru Țara-Românească. Un comitet de boieri din Iași și București, cu înțeleptul poet Conachi, cu priceputul Grec muntean dr. Arsachi, iar, ca secretari, cu Asachi, de o parte, iar, de alta, cu tânărul Barbu Știrbei, format la Paris, se ocupa de alcătuirea acestei legi fundamentale. pe care Rușii, din anumе considerații, o numira „Regulament Organic”. Pe basa acestui act, care încu-

nuna straduințele reformiștilor, începura, la 1834, după încetarea ocupației cârmuite de generalul Chiselev, să guverneze în Principatul muntean Alexandru Ghica, fratele, de aspect occidental, al Domnului de la 1822, iar în Moldova istoțul și energicul Mihai Sturza, care, fără egoismul și lacomia lui, ar fi lăsat o mai frumoasă urma în istoria regenerării noastre.

Supt cel de-al doilea Ghica, supt urmașul său de la 1842 până la 1848, Gheorghe Bibescu, fratele, mai romantic și mai puțin capabil de a domina împrejurări grele, al lui Știrbei, supt Mihai Sturza, țerile noastre își schimbă aspectul, în sensul pe care-l lasă a se vedea și ullimii din călătorii pe cari i-am analizat. Un tineret format în școlile create și condus de Ardeleni (August Treboniu Laurian, Florian Aron, etc.), în ală Regulamentului Organic sau și în Universitațile Apusului, se pregătia sa ieie conducerea țerii, și calătorii străini vor gasi astfel, la Curte, în Adunări, în boierime, între negustori oameni cu alte idei și aplecări, dacă nu și cu hotărârea trebuitoare pentru a face binele pe care-l aveau în gând, biruind prejudecăți care de fapt erau și în esența mai ascunsă a propriei lor ființi.

Anul acesta 1821, când mișcarea lui Tudor Vladimirescu dădu astfel, alături de zbuciumul violent, dar burlesc în mare parte al Eteriei elenice în părțile noastre, o notă populară românească, nu ni e cunoscut în de ajuns prin călători străini.

Cea d'întaiu dintre lucrările franceze care dau, cu simț de dreptate, cu înțelegerea relativității împrejurărilor, o idee exactă despre lucrările și oamenii de la noi e excelenta mică scriere, apăruta la Paris, a lui François Recordon, *Lettres sur la Valachie ou*

observations sur cette province et ses habitants, écrites de 1815 à 1821, avec la relation des derniers événements qui y ont lieu.

Autorul e un tânăr Elvețian, din cantonul Vaud, care, după ce făcuse studii de literatură și filosofie, înainte de a se consacra arhitecturii, fu luat ca secretar în serviciul lui Ioan-Vodă Caragea¹, caruia îi dedică opusculul său. Zugrăvește în cartea lui priveliștea pe care, în Maiu 1815, i-a oferit-o Capitala munteană, cu livezile înflorite, cu salcâmi albi de-a lungul podurilor, cu înșirarea trăsurilor bogate la primblare. A stat la noi, în București, cum spune în titlu, cinci ani, asistând la procesiunile pentru ploaie în 1817, cu moaștele Sfântului Dumitru Basarabov, la întrarea solemnă a lui Alexandru-Voda Suțu în sunetele muzicii turcești și românești, cu ospăț și bal pe urma. A fost chiar marturul nemulțămirii cu această nouă Domnie, în care banul era scump, dările nu se puteau plăti și mulți fugiau în Ardeal ori măcar la munte. Când vorbește despre începutul mișcării lui Tudor Vladimirescu, supărat și pentru nedreptățile ce i s'ar fi făcut și lui personal, când arată ce spaimă a produs plecarea, în noaptea de la 10 la 11 Mart 1821, a familiei Banului Brâncoveanu, cu ce neliniște se aștepta ciocnirea Turcilor cu Grecii, despre cari se credea ca în dosul avangardei, de la Galați, 400 de oameni, au o armată de 30.000, când prezintă tabloul risipirii înspăimântate a populației¹, el pare a fi fost de față.

Natural că Bucureștii 80.000 de locuitori, îi sânt foarte bine cunoscuți. Îi place orașul, care ofera un

¹ Unele știri sânt luate din însemnarile cu creionul pe exemplarul Academiei Române.

² Pp. 119 și urm., 138 și urm.

„aşa de mare contrast cu celelalte ale Turciei, pe care le aflase aşa de pustii şi de triste”. Refăcută după marele cutremur din 1802. Capitala munteană oferă frumoase case boiereşti, cu porţi puternice, cu largi curţi, cu cerdacul deschizându-se înaintea salei comune care desparte odăile soţului de ale soţiei, cu acoperişurile de şindilă, dar şi de olane şi chiar cu tablă, cu sere de plante rare. Curtea lui Caragea, abia refăcută, arsesse. Casele Brâncoveanului, ale lui Goleşcu— Palatul de azi—, ale lui Romaniti, lui Filip Lenş, lui Cantacuzino Râfoveanu), lui Vilară, „merită să atragă şi privirile persoanelor mai îndepărtate, atât prin bogăţia şi măreţia ce se descopere, cât şi prin construcţia lor, care e deosebita în fiecare din aceste clădiri ”.

Podurile, des refăcute şi cu cheltuială mare, sânt „de obicei bine întreţinute”. Nu-i place micimea, închipuita lipsă de proporţii, întunecimea, pictura bisericilor, în număr de peste o sută.

Sânt trei bai turceşti, şi cafenele europene. În cele de moda orientală se serveşte cafeaua unui public sărac, înşiruit pe divane, ori jucând, pe când Ţigani cântă şi se zbuciumă. Primblare nu e decât la Herăstrău, cu copaci din nou sadiţi, cu lacul şi bisericuţa. Poporul petrece prin grădini. Supt Mitropolie şi pe locul ei, înaintea viilor, este un chioşc, un basin, o fântână turcească între salcii: acolo se joacă geridul înaintea mahalagiilor.

Şi împrejurimile Bucureştilor îi sânt cunoscute, cu carele trecând încet, pe când ciobaniţe pasc turmele şi pescari vânează balţile. Vorbeşte astfel de „de micul lac, coasta şi pădurea de la Mărcuţa”², ceia ce înseamnă Pantelimonul din faţă. A fost şi la Co-

¹ P. 23.

² P. 28 şi urm.

troceni, unde pe atunci erau călugari. Din restul țerii pomenește Târgoviștea, cu vechea Curte arsă de Imperiali în 1736, Craiova, cu caimacain de la 1761, în locul tradiționalului Ban, Buzăul, Giurgiu, cu celatea darâmată în insula, Brăila, unde de două ori pe an nazirul primește daruri pentru Poarta. Toată țara-i place, cu Dunărea ca lacul Genevei, cu livezile, pomii, viile ¹.

Din populație, socolită la 600.000, cu 80.000 de straini, mai familiari îi sânt boierii. Fața de dâșii el vrea să fie drept, urmând principiul pe care de la început și l-a pus înainte, criticând pe calomnatorii țerilor noastre, cari „au exagerat abusuri și au aruncat ridiculul asupra multor obiceiuri fără îndoială ca să merite aprobarea persoanelor ce caută mai curând sa se distreze (*divertir* în povești decât să se ocupe de lucruri cu adevarat utile, așa cum ni le preșintă cu grămada studiul caracterului diferitelor națiuni”.

Presintă pe dregătorii munteni ca luxoși — veșmantul, fără giuvaieră, costă 3-4.000 de franci, trăsurile se pot compara cu acelea din orice Capitală. Li plac ceremonii cele de nuntă sânt date amanunțit, și oamenii își trec vremea cu visite). Mesele cuprind cinsprezece la douăzeci de feluri, cheltuiala pe an se urcă la 2-3.000 de galbeni. De două ori pe săptămână în lunile de iarnă este bal mascat la „clubul nobil”; oamenii în vrâstă joaca faro, biliard, lotto. De la 1818 actori germani apar odată pe săptămâna acolo; pentru ei s'a făcut „un frumușel (*joli*) teatru, destul de vast ca să poata cuprinde o mie de persoane”². Se trece la piese franceze traduse de ucenicii școlii domnești; dintr'o subscripție de

¹ P. 107 și urm.

² P. 92.

vre-o mie de galbeni era să se aducă în 1821 o trupă italiană.

Copiii sânt respectuoși înaintea părinților; stau în picioare, sărută mâna. Educația lor de la doică la dascăl, între slugi și părinți, e proastă — și pentru fete. Ele știu grecește, pian și limba francesă; frații, soții lor, în plus: ceva geografie și aritmetică. Nu se învață ca o materie limba lor, lipsită încă de norme gramaticale¹. Există o școală nouă de alilodidactică și gimnasiul cu trei sute de elevi și profesori buni, prea dese ori schimbați prin intrigi: cutare dintre ei a ieșit de la școală destul de nemulțămît².

Un capitol se ocupă de funcții, criticându-se purtarea ostașilor străini, în număr de 12.000, mai răi decât hoții: ispravnicii, unul Grec, unul Român, nu cruță populația. Domnul îi numește pe un an, dar îi confirmă adesea. Folosul lui de la țară se duce la Turci: el cheltuiește trei-patru milioane pe an³.

Poporul la orașe e compus mai mult din lume care atârnă de boieri. Se bucură când în piele li se aruncă marfa confiscată de la un negustor abusiv. Țeranii, *les bons paysans valaques*, sânt vrednici de toată lauda, fiind poate cam înceți la lucru, dar blânzi, de bună credință, sinceri, respectuoși, credincioși, evlavioși, — ca și preoții lor cei puțin învățați. Cu furca în mână și pe drumuri, femeile lor, „bune gospodine, întrețin toate persoanele casei într'o așa de mare curățenie, încât i-ai crede mai totdeauna în hainele lor de serbătoare”⁴. „Cu viața în

¹ P. 107 și urm.

² P. 114. Cf. *Analele Academiei Române*, XXXVIII, p. 379 și urm.

³ P. 128.

⁴ Ces bonnes ménagères entretiennent toutes les person-

căsuțe și adesea în bordeie, cu petrecerea de serbatori, dulap și lăutari, cu moravuri simple se vede că ei țin țara.”

În ce privește străinii capitolul despre Țigani e complet și plin de lucruri nouă: la metodele aurarilor, la preț (500 de piaștri sau 400 de franci capul de Țigan), la formarea unei orhestre de Țigani în București¹. Catolicii sânt 4-5.000; biserica lor din Câmpulung e pusă în legătură cu Doamna Ana a lui Negru-Vodă (autorul vorbește și de „cronici muntene” ; numărul Evreilor, în București, Ploiești și Craiova, e de 5-6.000.

Recordon făgăduise și o scurtă istorie a țerii: „un précis historique sur les princes de Valachie”; probabil că el s'a pierdut.

Un alt Frances, îndemnat de faima pe care o dăduseră țerilor noastre revoluțiile petrecute pe teritoriul lor, J. M. Lejeune, care se intitulează „profesor de literatură și profesor particular al Alteței Sale prințul Moldovei”— ceia ce înseamnă Mihai-Vodă Suțu, — dădea, cu adnotații personale, la Paris, în 1822, o traducere a lui Raicevich², după o recentă ediție, ieșită la Milan.

Lejeune are o informație foarte mărgenită; el crede sau se face a crede că „de mai mult ca douăzeci de ani nu s'a scris nimic despre aceste două Principate”³, și făgăduiește o istorie osebită (*particulière*) a Moldovei” până la tulburările din 1821. Dar a fost de față în Constantinopol la crearea noilor Domni Alexandru

nes de leur maison dans une si grande propreté qu'on les croirait presque toujours dans leurs habits de fête.

¹ P. 48 și urm.

² *Voyage en Valachie et Moldavie.*

³ P. VI.

și Mihai Suțu, în 1818 și 1819¹, a văzut în alaiu și steagurile țerii cu Sfântul Gheorghe, Sfântul Mihai și Maica Domnului. Ca amănunte mai nouă: fiul mai mare al lui Vodă duce beretul; caii domnești, doisprezece, au pe ei scuturi de aur cu pietre scumpe, Turcii din alaiu mantii roșii. După ceremonie, la poarta Constantinopolului, Domnul revine incognito pentru câteva zile. Se pare că scriitorul a fost în Iași, la 1819, când cu ciuma, și încă în 1821, judecând după știrile asupra cutremurului din noaptea de 3 la 4 Februar care a zguduit și „palatul domnesc, clădit numai în piatră și de o construcție solidă”². Iașul îi e foarte bine cunoscut, și la el se află însemnarea exactă a podurilor: cel de la Curte la Copou, și „o altă stradă transversală, care trece prin târguri” (*marchés*)³; regretă lipsa de luminat⁴. Vorbind de consulatul Prusiei, el arată că a cunoscut, dacă nu pe întâiul titular, măcar pe al doilea, de Kreuchely-Schwerdtberg, prieten al lui și „om cu adevărat stimabil în toate privințele”⁵. Din Moldova plecase la Odesa, unde află moartea lui Scarlat-Vodă Callimachi⁶.

Având să corecteze și să întregească pe Raicevich, Lejeune dă, din bogata lui experiență, o sumă de fapte și de observații nouă. În ce privește descrierea Moldovei, el explică de ce nu se cultivă tutunul: fiindcă boierii înrebuințează pe cel turcesc, lumea săracă pe cel nemțesc. Arată cum gătesc cărăușii moldoveni în adăpostul lor mămăligă, pe care o

¹ P. 89 nota 2.

² P. 10 nota 1; p. 59 nota 1.

⁴ P. 127 nota 1.

⁵ P. 56, nota 2.

⁶ P. 76 nota 1.

⁷ P. 140 nota 1.

taie cu ața¹. Inseamnă deosebirea între oile mestru-gane, pârnaie și țurcane². Nu uită lemnul moldo-venesc trimis la Constantinopol pentru clădiri³. Un profesor frances introduce cultura cartofilor⁴.

Lejeune dă și statistice, după registrele oficiale, din care-și luase note. La veniturile țerii, suma de 1.600.000 de piaștri, în 1804, a birului țărănesc a fost scăzută după pierderea Bașarabiei cu o treime⁵, Scutelnicii fac ca Vistieria să piardă 360.000 pe an⁶. La 1820 veniturile moldovenești erau de 2.864.000 de piaștri, din cari 1.441.638 birul și poștele, iar rusuma-turile, lista civilă, 1.423.000. Și se specifică: birul tri-mestrial 311.690, poștele și alte venituri 441.638. Chel-tuielile sânt însă de 2.121.901, așa că resulta un defi-cit de 680.000 de piaștri⁷. Venitul listei civile fiind acel de mai sus, iar cheltuiala de 1.323.134, ieșia un câștig domnesc de 100.836, dar el trece în sama defi-citului țerii, de 680.000. Tributul e de la 1812 de 47.769 piaștri, la bairam se dau 60.984, la o schimbare de miniștri încă 120.000⁸.

Rolul lui Suțu în progresele Moldovei, pe care le notează la fiecare pas, e fixat cu îngrijire, în ce pri-vește măsurile financiare⁹ — între altele verificarea

¹ P. 20 nota 2.

² P. 22 nota 1.

³ P. 103 nota 1.

⁴ P. 89 nota 1.

⁵ P. 103 nota 1.

⁶ P. 89 nota 1.

⁷ P. 112 nota, 113 nota.

⁸ P. 173 notele 2, 4; p. 164 nota 1.

⁹ P. 57 nota 1. Pentru capanlâii turci, cunparatori ai produselor moldovenești, p. 58 nota 1. Pentru crearea unui Hatman al Prutului, p. 69, nota 2. Pentru grămăticul lui, p. 82 nota 2. Regulamentul pentru familiile îndri-tuite la Domnie (1818), p. 84 nota 4.

titlurilor boierești ¹ — ca și ocrotirea acordată culturii. „Ultimul Domn, care încuraja artele și progresele educației publice”, plătia pe profesorii școlii alodidactice; el ocrotia gimnasiul ieșean, în care se predă și limba latină, franceză și germană, ca și tipografia, în care se tipărise, grecește, *Condica de legi a înaintașului său, Scariat Callimachi*. Pe lângă aceasta, „*el trimesese tineri ca să studieze pictura la Paris*” ². Pe vremea lui apare, la Petersburg, Biblia românească într-o nouă ediție, pe care Lejeune o socotește „foarte exactă și foarte îngrijită” ³. Palatul domnesc din Iași, isprăvit de Alexandru Moruzi la 1804, avea o frumoasă înfățișare, în proporții largi: înlauntru însă, cele mai mari din șaptezeci de odăi erau sale de aparat sau cancelarii, și aspectul era oriental ⁴.

Traducătorul nu poate să afirme în de ajuns cât de mult s'a schimbat, mai ales după războiul din 1806-12, în sens cultural occidental societatea boierească. Din trecut s'a păstrat costumul de ceremonie, ifosul rangurilor, cu masalaua rezervată boierilor de clasa întâia ⁵, muzica turcească, pe care femeile o tolerează ⁶, oarecare simpatie pentru Turci a acelor cari se tem de o mai strictă supraveghere creștină ⁷. S'au dus vechile farse ale „caraghioșilor” de modă

¹ P. 87 nota 1.

² Il avait encore envoyé des jeunes gens étudier la peinture à Paris; p. 136, nota 2.

³ P. 136 nota 1.

⁴ P. 123 nota 3. Iașul i se pare „à beaucoup d'égards préférable” Capitalei muntene; v. și p. 123 nota 2. Despre stemă, p. 72 nota 1.

⁵ P. 70 nota.

⁶ P. 79 nota 2, p. 122 nota 1.

⁷ P. 60 nota 1. Alții trec la cel d'infăiu pericol Prutul; p. 85 nota 1.

constantinopolitană; Țiganiii apar numai la anumite ocazii, cu acele „cântece și arii naționale”¹, de care, la nunți, vorbește și Recordon. Când boierii munteni, în 1820, trec în Rusia, schimbăți de haine, ei pot fi luați drept Occidentali. Tinerii sânt crescuți de profesori francesi și germani, pentru fete se aduc institutoare din Viena și Frankfurt; dascălul grec e mărgenit la limba lui numai și la lecția de religie. „Toți boierii vorbesc azi franțuzește, și nu e nimeni care, dacă a primit ceva educație, să nū fie în stare a ținea o conversație în această limbă”². Femeile se deosebesc însă mai mult pe acest teren; ele danțează elegant danțurile noi. „Grația și amabilitatea cu care ele îndeplinesc ospitalitatea față de străini”, „o îndemănare (*aisance*), care n’ar fi repudiată (*désavouée*) nici la Francese chiar”, le deosebesc, „și îndrăznesc a spune că nu lipsește acestor nații decât o ală formă de Guvern și bune instituții pentru a se așeza cândva la nivelul națiilor existente”³.

Altceva nu cunoaște fostul secretar. Știe numai că Mitropolia din Iași ca și cea din București are un venit anual de 400.000 de piaștri. Țeranul i se pare aspru, înapoiat, de și vrednic de compatimire⁴. Il interesează mai mult episcopia de Bacau a catolicilor săi, în număr de 50.000, cu două biserici și chiar două „palate” episcopale, fiecare în ruină.

¹ P. 123 nota 1.

² Tous les boyards entendent et parlent aujourd’hui le français, et, il n’y a pas de personne qui, pour peu qu’elle ait reçu de l’éducation, ne soit en état de tenir conversation dans cette langue; p. 137 nota 1. Cf. p. 144 nota 1.

³ J’oserai avancer qu’il ne manque à ces nations qu’une autre forme de gouvernement et de bonnes institutions pour se mettre un jour au niveau des nations existantes; p. 144 nota 1.

⁴ P. 8 nota 1, p. 141 nota 1.

Contra lui Recordon, tratat de lingușitor față de Caragea, precum și contra reeditării anacronice a noielor lui Salaberry ¹ și a unei lucrări anonime, pe care n'o avem, *La Valachie, la Moldavie et de l'influence des Grecs du Fanal*, după date mai vechi, scrie F. G. Laurençon, ca unul care a stat doisprezece ani în Țara-Românească, o nouă lucrare, intitulată *Nouvelles observations sur la Valachie, sur ses productions, son commerce, les moeurs et les coutumes des habitants et sur son gouvernement*, cu pretenția de a lămuri că „martor ocular” și revoluția grecească și aceia a lui Tudor.

Incepând cu producția, Laurençon dă o slabă idee despre calitatea-i de „martur ocular” când spune că în Oltenia este și un râu de mercur care „se pierde fără folos în livadă” și a trebuit „să i se puie un zid destul de tare” ², și că minele de cărbune „se află la suprafață, aproape la fiecare pas”, de s'ar putea trece produsul în Basarabia și la Odesa. Știrile noi sânt foarte puține; doar mențiunea celor două-trei case din București care cumpără marfă francească, mățăsuri de Lyon, postavuri fine, baliste, panglici, ceasornicie, parfumuri și ceva romane; din Rusia se aduce acun și ceaiu, în schimbul vinului, care merge și până la Moscova. Se dau și știri despre monede.

Capitolul despre administrație cuprinde câte ceva despre veniturile bisericesti (400.000 de piaștri Mitropolia, Râmnicul 150.000, Buzăul și Argeșul 80-100.000) ³; clerul i se pare abject, și el pomenește cu părere de rău despre semînariul întemeiat de Mi-

¹ *Essai sur la Valachie et la Moldavie, théâtre de l'insurrection dite Ypsilanti*, Paris 1821.

² P. 3.

³ P. 18.

tropolitan Ignatie și desființat după plecarea lui ¹; numărul preoților, supuși la birul școlilor, de '8 lei pe an, e de 8.000. Armata se compune din cei 6-8.000 de panduri ². Populația e socolită la 1.100.000-1.200 mii, din cauza multelor emigrări: autorul crede că din ele derivă „Cuțovlahii” ca și Românii din Bulgaria, despre cari vorbește ¹. Nouă e și știrca despre Albanesii arendași, băcani, cârciumari, „harnici și pricepuți în afaceri”, cari, după ce se îmbogățesc, se întorc la ai lor acasă. Germanii, „croitori, ciznari, tâmplari”, sânt la 11.000. Rușii fac comerț de marchilănie, Armenii sânt giuvaergii și zarafi, Evreii „pecelari, sticlari, tinichigii”, schimbători de bani, pe lângă câteva „prăvălii evreiești asortate ca ale Lipscanilor”. In ce privește pe Țigani, Brâncoveanu ar avea 14-15.000 ⁴. Rudarii dau Doamnei de Anul Nou 2.000 de galbeni în praf de aur.

Pe boieri îi presintă ca foarte primi'ori și darnici, dar leneși și gâlcevitori, într'un mediu viciat, foarte luxoși (5-6.000 de lei o haină), jucători de cărți, dori-tori de procese (la moartea lui Suțu erau peste 6.000 în curs) ⁵. Un guvern „național” e dorit de ei ⁶

Țeranii sânt tratați cu simpatie: suflete bune, istețe, aplecate spre glumă, bucuroase de plăcere; buni ostași. Vistieria li ștoarce până la 150-200 de lei pe an, în total 8.000.000 pe an ⁷.

Bucureștiul, cu 14-15.000 de case și „100.000 de locuitori”, nu-i place călătorului, afară de unele case

¹ *Ibid.*

² Pp. 19-20.

³ Pp. 21-2.

⁴ Pp. 23-5.

⁵ Pp. 30, 121.

⁶ P. 45.

⁷ Pp. 28, 121.

nouă. Și aici e vorba de trupa germană, care a dat reprezentații doi ani, de planul unei trupe de operă italiană, de „clubul nobil”, de primblări la Herăstrău și la Filaret, dar numai pentru popor; la Broșteni sânt cârciumele pentru popor. La Târgoviște i se pare a fi văzut puțul lui Negru-Vodă, unde arunca boierii și unde a fost aruncat însuși ¹.

O a doua parte e consacrată mișcărilor revoluționare, cu bănuiele asupra morții lui Vodă-Suțu, prieten al Franciei, dar copleșit de datorii și „adevărat prototip al falsității și perfidiei”, neîntrecut în intrigă, care, pe lângă aceasta, e obosit și supus ordinelor consulului rusesc. Lasă vre-o 20 de milioane familiei, și fiul, însurat cu o Moldoveancă, e bogat însuși; fiica e logodită cu un fiu al lui Aleandrux Moruzi ². Tudor ar fi cerut de la Divan 100-120.000 de lei pentru echiparea, odinioară, a pandurilor săi; de aici mișcarea lui ³. *Boierii ar fi reclamat din nou dreptul de a-și alege Domnul* ⁴, *înlăturând și clerul grecesc*.

Se vorbește și de promisiunea lui Tudor de a scădea birul la cinci lei și de a desființa văcăritul, vinariciul, etc., ca odinioară. Țeranii nu-i ziceau decât Tudor-Vodă. El era deștept și tenace, respectat de ai săi; Francesul îl crede capabil de a domni ⁵.

În ce privește mișcarea lui Ipsilanti, acesta fusese elevul lui Demangeot, dascăl frances, și era foarte instruit; cei trei prinți sânt frumoși ca mama lor, care „trecea în vremea ei drept întâia frumuseță din

¹ P. 38.

² Pp. 61-2.

³ Pp. 63 4.

⁴ P. 65.

⁵ P. 63.

⁶ Pp. 113 4.

București”¹. Se dau portretele lui Christari medicul, traducător cunoscut; al lui Caravia, ucigătorul Turcilor de la Galați, sălbatec, cu ochii roșii, bețiv, prevaricator, fost soldat rusesc apoi buluc-bașă la Caragea; al lui Duca, agent al lui Ali-Pașa; al lui Iordachi, mic, slab, fără înfățișare, față distinsă; al lui Farmachi, înalt haiduc impunător, luptator de la 1806 la 1812, plin de răni așa încât nu putea să se suie pe cal, „drac împelițat”². Se credea în cucerirea foarte apropiată a Constantinopolului cu strânsura de Greci, între cari și din Odesa, Nijna, și fii de boieri. Pare că a văzut pe Tudor intrând în București, între un preot cu crucea și „Teodor Macedoneanul” (Macedor-schi), urmat de Farmachi. „Vremea era splendidă și dealul Mitropoliei plin de curioși, mai ales străinii”³. Preoți și căpitani cetesc după aniazi proclamația lui Tudor la răsplântii și fac rugăciuni, întovărășite de descărcarea pistoalelor. Seara, se interzic luminile. Disciplina e strictă, dar panduri vând cu 40-50 de lei șaluri de 1.200-1.500, blanuri, ceasornice, giuvaiere⁴. Tot așa a văzut și pe mavroforii cu căciulă neagră și capul de mort, având cocarde tricolore, roșu, alb, negru. Se ridică și steaguri cu aceste colori și inscripția greacă: „în acest semn vom învinge”. Ipsilanti nu vine în casa Brâncoveanu, care i se gătise; boierii îl caută la Colintina. Tudor i-ar fi jurat, dar invitându-l să plece⁵. Boierii se îmbracă în costume de Arnăuți ca să scape.

La Ipsilanti vin fugarii din ocne, arzând palatul de la Mogoșoaia⁶. Se lucrează la Târgoviște, dar artileria

¹ Pp. 72, 115-8.

² P. 115.

³ P. 74.

⁴ P. 76, 78.

⁵ Pp. 79-80.

⁶ P. 85.

erau cele patru tunuri luate de la Pușcărie. Se anunțau 24 altele, cu beizadeaua Dimitrie și 16.000 de oameni. Se dau baluri, concerte, mese. Arnăuții aduc proviziile de la țerani; la masa șefului se trimit pe zi: 50 de ocă carne de vacă, 30 de oaie, 20 de porc, 24 de păsări, 50-60 de pâni¹; tot așa la beizadeaua Gheorghie. Turcii n'au făcut a suta parte din asemenea jafuri: „nu erau soldați; toți erau frați și prieteni, toți căpitani”. Consiliul suprem, cu beizadelele, Cantacuzino, Christari, Lassani, comandantul pieței, și Orfano, „generalul”, primul fost proxenet, cel alt comis de magazie în Odesa, nu lucrează. Când un ispravnic aduce vestea că Turcii sânt în București. Caravia vrea să-l ucidă. Se afla că Turcii au venit de fapt și ucid ei, apoi că Tudor e prins, când se zicea că voise să-l atace pe Nicolae Ipsilanti la Câmpulung și să taie retragerea Grecilor, 1500 de panduri trec la eteriști. Tudor, închis, s'ar fi oferit să lovească pe Turci. După două zile, Caravia-l omoară, aflând în haina lui 5.000 de galbeni, în aur și pietre². Cantacuzino se retrage în Moldova, spunând că merge contra Brăilei, și păstrează 600 de luptatori cu căpitanul Anastase, apoi trece Prutul³.

Urmează lupta de la Dragășani, în care cade și prietenul autorului, Elvețianul G. F. Bordier⁴, Ipsilanti scapă făcând să se celebreze bisericește venirea Austrieilor.

Putem considera între acești călători și pe un Rus, Igna'ie Iacovenco, funcționar la consulatul rus din București, care, pe lângă însărcinările oficiale ce va fi avut, a însemnat în scrisori evenimentele revoluției

¹ P. 87.

² P. 94.

³ P. 96.

⁴ Pp. 104-5.

și faptele celor câțiva ani următori, strângând apoi tot acest prețios material despre ambele Principale într'o lucrare apărută la 1834.

De fapt, Iacovenco începe cu luna lui Octombrie 1820, când o deputație din Târgoviște veni în București, la Alexandru-Vodă Suțu, ca să protesteze contra intenției domnești de a se lua moșia orașului. Aceasta ar fi adus boala lui Vodă, care se prăpădi în luna lui Ianuar a anului următor. Știrile despre începutul mișcării lui Tudor, pornită pe baza Adunării Poporului, ca în Serbia lui Caragheorghe, care și ea pleca de la vechi tradiții țărănești din Balcani și Carpați, — mișcare cu caracter revoluționar mai mult în aparență, căci fondul era o restaurare a vechii stări de lucruri, încălcate de un regim de usurpație, contra dreptății—, sânt scurte, dar exacte. Se menționează, ceia ce nu aflăm în alte izvoare contemporane, o a doua pornire, și mai energică, a Târgoviștenilor, la sfârșitul lui Februar: Cainacanii ard în fața lor anumite acte amenințătoare pentru proprietatea orașului². Tudor apare, după adevărul în-suși al intențiilor sale, numai ca „dușman al abuzurilor din Țara-Românească”. Se arată înțelegere pentru cauza lui și compătimire pentru omul care, ca să fie de folos obștii lui, a pus în primejdie viața-i însăși. În Mai funcționarul diplomatic rusesc credea chiar că, în cazul unei acțiuni comune a lui Tudor cu Turcii, contra lui Ipsilanti, el ar putea fi făcut Domn în toate formele³. Peirea căpeteniei țe-

¹ *Moldova și Muntenia de la 1820 la 1829, în 53 de scrisori*, Petersburg 1834. Traducere românească de preotul Ludovic Cosma, în *Neamul Românesc Literar* pe 1910, pp. 499 și urm., 515 și urm. Traducătorul vorbește și de altă lucrare a acestui Rus, *Afacerile Valahiei*.

² Scrisoarea a V-a.

³ Scrisoarea a XIII-a.

rănești e pomenită numai în trecut, scriitorul fiind încă din April la Brașov, cu emigrația diplomatică și boierească.

Despre cruzimile și distrugerile săvârșite de armata ocupației turcești se dau știri interesante: în Ialomița se face războiul religios bisericilor. E curios că se presintă ca viind de la un „dascăl al lui Tudor Vladimirescu” știri despre planul pe care l-ar fi făcut acesta de a ucide într’o Duminecă pe Domn și pe toți Grecii; planul s’ar fi zădărnicit numai prin boala lui Suțu. Și mai departe, despre gândurile lui asupra boierilor: „In București se gătise să-iucidă pe-un cap, cu familia cu tot, socolind aceasta ca singurul mijloc de liberare a poporului”, dar „doi din cei mai buni prieteni ai lui” l-ar fi oprit de la o asemenea faptă¹ —, care nu se potrivește cu întreaga lui psihologie și nici nu reiese din declarațiile lui scrise.

Și mai departe Iacovenco rămâne la Brașov. La sfârșitul lui Iunie el deplânge de acolo trista stare, înfățișată în amănunte inedite, în care Turcii aduseseră țara: „Dumnezeu știe când se va curma această stare nenorocită a țerii, dată focului și sabiei, lipsită de toate produsele pământului și de vite, pe care le cară Turcii spre Dunare, și prin cetăți, precum fac și revoluționarii”. Orașele, ca Bârladul, se rascumpără cu bani; locuitorii, și prin acele orașe, sânt despoiați; la țară sătenii sânt trași în țcapă, boierii chiar, ca la Găvanele din Buzău, își pierd viața. In Februar al anului următor, se presintă astfel situația Principatelor: „Poporul e foarte asuprit și sărăcit, comerțul e întrerupt, crisa de bani la culme, vitele și produsele se vând pe nimica²”. Vorbindu-se

¹ Scrisoarea a XVI-a.

² Scrisoarea a XXI-a.

în Mart, de omorul, în București, al Slugernului Drăgănescu, se adaugă că „beșliii din județe, al căror număr a fost crescut, săvârșesc toate neomeniile. Aredașii satelor și dregătorii umblă îmbrăcați țerănește și dorm noaptea prin poloboace, prin șanțuri și prin alte locuri, ca să scape de primejdiile de a fi uciși. Călătorii nepreveniți și neprecauți au aceeași soartă.” Se credea că Iașul și Bucureștiul au fost trecuți prin foc și sabie încă din Februar pentru odihna suflețelor turcești strămutate din aceasta lume prin măcelurile grecești din anul precedent. „Starea Moldovei e, după cât se vede, încă mai grozavă decât a Țerii-Românești. Pretutindeni au rămas ogoarele nelucrate și locuitorii au fost puși de Turci să care felurite greutăți, iar multe femei și copii au fost luați în sabie și trimiși în Turcia.” Iar în April: „În București uciderile tot nu încetează, și locuitorii nici nu îndrăznesc să iasă de prin casele lor”.

Când, în sfârșit, se numesc noii Domni pământenii, Grigore Ghica pentru Țara-Românească și simplul, dar bunul Ioan Sandu Sturza pentru Moldova, Iacovenco observă că, gonindu-se Grecii, Bulgarii, Sârbii, au fost scoși și țeranii bulgari emigrași pe malul stâng al Dunării. Samurcaș, din Craiova, se turcește la Poartă. Focul din Iași e pus tot în sama Turcilor, furioși că li se iea rostul de până atunci. Noile Domnii încep greu, Ghica datorind patru milioane de piaștri pentru țară și având el însuși, pentru căpătarea tronului, o datorie de 1.500.000 alții la Hallet-Efendi, favoritul Sultanului. Se mai vorbea de un rest de trei milioane de la ultimii doi Domni.

În acest timp în Vlașca se mânca pâne din scoarță de copac, și vitele, lăsate fără fân, rechiziționat pentru ocupanți, pieriau. „Pădurile particularilor, de o valoare incalculabilă, au fost taiate pentru flotila tur-

cească și cărate la Dunăre, fără nicio despăgubire.”
 Și prigonirile urmează: „Jeriarea dată de Poartă tuturor Muntenilor nu se respectă, și Turcii continuă a aresta, expulsa ori ucide pe toți cei bănuși a fi fost cătuși de puțin părtași la revoluție”.

În Octombrie 1822, în sfârșit, Iacovenco e din nou în București, unde află schimbări: Pe străzi mulțime de Turci, precum și o sumă de echipagii, se prinblau pe Podul Mogoșoaii, acum pavat cu piatră, pe când mai înainte ulițele erau podite cu lemn și trunchiuri de copaci care erau și cosisitoare și netrainice și împovărătoare pentru locuitori. Boierii stau desul de bine, și parcă n’ar fi suferit nimic. Eterna nesimțire în stratele de sus ale societății noastre față de cele mai grozave tragedii care-i zguduie adâncurile¹. La Teatru, proprietatea lui Vodă-Caragea, actorii germani își dau și mai departe reprezentațiile până ce, la 7 Februar, un foc distruge casa.

Ici și colo apare Domnul cel nou. În vara anului 1826 Turcii l-ar fi păzit sa nu fugă în Austria. Peste câteva luni, când se încheie convenția de la Acherman între Ruși și Turci, el face ca hatiseriful despre drepturile țerii sa fie purtat în alaiu pe străzile Bucureștilor, și el e cetit în Divan cu toată solemnitatea. Dar în April 1828 Ghica, în fața unui nou războiu între suzerani și protectori, se retrage la Câmpina, rămânând „a se întoarce la București ca simplu cetățean”.

La această nouă Curte sosește în primăvara anului 1821, trecând (April) pe la Sibiu, unde mai dănuia pribegia boierilor munteni, hrănindu-se din giuvaierile vându-te până într’atâta încât la Monetărie se fac două milioane de florini din argintăria lor,

¹ Sc. isoarea a XLVII-a.

consilierul de legație danes Clausewitz, care și-a lăsat însemnări ¹.

Prin carantina de la Căineni, plină de călători ce trec „înăuntru”, cu cai de poștă, plătiți zece galbeni unul, peste scândurile șubrede ale bietului pod peste Olt, prin satul de bordeie Pripoarele, silit uneori a-și scoate carăta cu boii și a recurge la ajutorul meșterilor țigani, el ajunge la Argeș, la Mănicești, la Pitești apoi. Aici îl găzduiește în casă „modernă”, cu fotoliu engles, căpitanul poștii, grecul Steriopol, știutor de nemțește și italienește, de și poartă scufie și papuci de culoare roșie.

Peste Cărcinov atinge Capitala munteană, oprindu-se la un han curat. Socoate la 80-90.000 numărul locuitorilor, cu 6.000 de Evrei și 4.000 de Nemți (în toată țara 1,200.000 100.000 Țigani). Podurile, prea des schimbate, par bune. Le străbat bogatele trăsurile ale boierilor luxoși, pe cari i-a prins iubirea modelor Apusului: pe capră însă Țigani desculți și în zdrențe. Dumineca sânt și până la șase sute de echipagii pe străzi, mergând mai ales la Herăstrău.

Dar în primul rând îl interesează pe diplomatul nordic recepția dată de Vodă pentru ziua de nune a beizadelei Iorgu, recepție presidată—în lipsa Doamnei, Mărioara Hangerli, pe care soțul nu vrea s'o primească— de sora lui Grigore Ghica, Pulheria. Casă mică, după arderea Palatului lui Vodă-Caragea dar multe saloane; curte plină de Arnăuți. Domnul, așezat turcește, între mai marii țerii și doamne bogat îmbrăcate. Se face ceremonia sărutării de mână, iar străinilor, salutați de Ghica italienește, li se servesc dulceți și cafea, plus ciubucele obligatorii, care je-

¹ După *Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur og Kunst* a lui Molbeck, 1828, în *Revista istorică*, Octombrie-December 1828.

nează pe politicosul străin. Foarte bună impresie face conversația francesă a Pulheriei și înfățișarea apuseană a fraților Domnului (Alexandru, care-i va urma la tron, și arheologul Mihai, tatăl Dorei d'Istria).

Seara, bal, dar nu la Curte, unde erau numai calemurile, birourile, ci „într'o casă boierească” (a Creșecului, cum știm din notele acestuia¹). Mare sală de danț, cam joasă, patru saloane cu mobilă europeană. Boieri, jucăuși cu fesuri și caftane pe care le vor lăsa apoi să cadă. Femei frumoase și deasă conversație francesă; danțuri din Occident: polonesa, valțul, danțuri engleze, lângă hora îndatinată, care nu lipsește. Supeu pentru două sute de invitați, pe care eleganța boierească abia-l atinge. Jocul de cărți, obișnuit aiurea, nu e admis. Musica e slabă, dar gustul de musică e răspândit la femeile sprintene și ușuratece. Cât despre Domn, i s'a spus că, fără o mare inteligență, se deosebește prin bunătate și judecată dreaptă.

În această epocă se întâlnesc de alminterea și călători cari ating mai ușor țerile noastre.

D. Sever Zotta a dat în revista ieșeană „Ioan Neculce” (I, 2; 1912) un extras din memoriile unui nepot al ducelui de Richelieu, contele de Rochechouart, emigrat frances și fost curtesan, la Odesa, al Anicai Filipescu, prietena lui Miloradovici, care, în 1807, pe vremea unui războiu ruso-turc, a călcat prin părțile noastre².

Boieri moldoveni, trei la număr, Balș, Iancu Cană-nău, acela de care vorbesc ofițerii francesi din ar-

¹ V. manuscrisul meu despre Crețeanu în *An. Ac. Rom.* pe 1928.

² *Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration*, ed. a 2-a, Paris 1892.

amata lui Napoleon ¹, și încă unul, veniseră, în numele Divanului întreg, ca să poftască la Iași pe duce, creatorul Odesei. Cu doctorul frunces Scudéry și cu câțiva ofițeri, acesta se îndreaptă spre Chișinău, unde se aflau trimeșii.

Țara-i place lui Rochechouart, și în lumea săracă și umilă, vorbind o latină stricată, el nu șovăie să recunoască „originea romană, după frumuseța, regularitatea de trăsături și puternica alcătuire a populației, mai ales a țăranilor”. Peste Calea lui Traian se merge la Iași, plin de Ruși în cartiere de iarnă, unde găzduirea e la boierul Costachi Balș.

Aici se urmează „concerte, represințații de teatru, prânzurile cele mai alese”, la care ieau parte mai bătrânii boieri, în haine orientale, posaci, și vioaie fene în rochii de Paris și de Viena, „imitând apucăturile vechii Curți din Franța”. Văzuta în budoarul ei mobilat după datina francesă, soția lui Balș (o domnișă Hangerli?), culcată din cauza „migrenei”, aumește prin bogăția mătăsurilor și dantelelor, cașmirului scump, care o acopăr; „splendide vase de porțelan” se văd în toate unghiurile. O doamnă născută Sturdza, văduvă la nouăsprezece ani, furase o clipă inima unuia din Francesii suitei lui Richelieu, de Crussol, și fusese vorba chiar de o căsătorie; ea se mărită cu un general H., care pare a fi Harting, apoi guvernator al Basarabiei.

* * *

Incă din 1903 Nerva Hodoș tipăria călătoria în Moldova, la 1809, a contelui de Moriollles, după manuscrisul însuși ².

¹ Bascheville. V. mai sus.

² *Le voyage en Moldavie du comte de Moriollles*, București 1903.

Acest emigrat, ocrotit al cunoscutei contese Branicka și apoi preceptor al unui fiu natural de Mare-Duce, — cunoscuse și, la Chiev, pe Constantin Ipsilanti, retras și întreținut acolo, — plecă în tovărășia contelui Branicki pentru a vedea la armata lui Prozorovski, operând în Muntenia, pe fiul acestuia, ofițer împărătesc. Pe la Mohilău, lâng de Evrei, se trece Nistrul, și în Moldova călătorul ajunge a cunoaște pe șefii armatei rusești, pe cari-i descrie vioiu. Basarabia i se înia izează de-odată, acoperita de zăpada care începea să se topească la sfârșitul iernii. Sate sărace lângă iazuri, și grupe rari de copaci. Boierii nu stau în mijlocul țeranilor lor.

Înainte Iașilor apar boierii cari întâmpină pe marele senior polon și-l conduc la Curtea domnească². Era „o adevărată locuința de Suveran. De o construcție elegantă și modernă, clădită de puțini ani și cu o împodobire grandioasă, era, pe lângă aceasta, așezată într'o poziție încântătoare... Impărțirea înlăuntru era vastă, impunătoare, puținel în stii oriental, și mobilarea măreață.” Aici se ținuseră — și de aceia cheltuielile cu mobila nouă — negocierile de pace din iarnă cu Turcii. Orașul, foarte populat, plin de boieri, n'are monumente. E o „villasse” plină de murdării mâncate de câni. Baia turcească singură place călătorului.

I se lăsase lui Branicki, de Prozorovski, care plecase contra Brăilei, o escortă de o sulă de infanteriști și două sute de Cazaci, cu patru tunuri. Dincolo de Iași grăul de toamnă iese de supt acoperișul lui iernatec. Satele sânt mai bune de aici înainte. La Focșani lumea se dă în scrânciobul care se învârtește, *une grande roue qu'il fallait saisir dans sa rotation*

¹ Se vorbește de Prutul din față (*sic*) și de livezile de spate (p. 26).

et suivre en s'y accrochant: femeile râd de cei cari cad jos, pe paie.

Lagărul feldmareşalului nu se allă nici la Râmnicul-Sărat, unde drumeţii sânt primiţi de gazda acestuia, un boier care, crescut la Viena de un emigrat frances, vorbeşte perfect limba francesă, are „o frumoasă locuinţă”, şi prânzul cuprinde pilafuri şi ală mâncare de modă turcească. Place numai cafeaua, a cării preparaţie se descrie. In cele şase zile petrecute aici se capătă ştiri asupra casei şi îmbrăcăninţii româneşli. Boierul arată viile sale, a căror cultură e judecată ca primitivă de Moriolles, originar din Champagne. Hrana cu mamăliga a ţeranului i se pare a fi neîndestulatoare. Grâul, ovăsul sânt ascunse în gropi pe care, dupa lipsa de rouă de-asupra, le recunosc îndată, ca şi Turcii la războiu, Căzaccii.

La Brăila chioşcul unui Paşă serveşte ca adapost provisoriu al vizitatorilor, pană ce se mobilează o casă pe o înalţime vecină cu cetatea. Aici se primeşte visita lui Prozorovschi, care e descris cu cruzime, în totală lui decădere fizică, şi a lui Cutuzov. Scena sălbatecă a asaltului, raspins de Turci, contra celăţii e înfăţişată ca în cele mai frumoase, şi mai umane, cărţi de istorie militară.

Cu prisionerii Moriolles trece la Galaţi, al cărui mare comerţ îl notează, fără a mai găsi alte lucruri vrednice de atenţie. Aici Hatmanul căzăcesc Platov aduce pe Turcii prinşi de dânsul într'o lovitură fericită contra urmăritorilor. O mănăstire adăposteşte pe mândrii păgâni goi, cari se mângâie de soarta lor fumând.

De aici contele polon iea drumul către casă, fără a se mai opri în Iaşi, La sfârşit se dau informaţii asupra acelora cari, în Principate, luară moştenirea învinşilor de la Brăila. Incheierea păcii de la Bucureşti prin dibăcia lui Cutuzov faţă de amiralul Ci-

ceagov, venit cu misiune specială de la Țar, e înfățișată ca în izvoarele cunoscute.

O lucrare de cea mai mare însemnatate pentru cunoașterea în anănunțe a condițiilor economice și fiscale în care au trăit țerile noastre în momentul Revoluției grecești, izbucnite pe teritoriul Principatelor, este *La Valachie, la Moldavie et de l'influence politique des Grecs du Fanal*, carte apărută la Paris, în 1822 — și al cărui autor se socotea a fi Pertusier.

Scopul publicației a fost, de sigur, și acela de a se arăta, în legătură cu mișcarea revoluționară, partea pe care au avut-o Fanarioții în nenorocirile și suferințele care au atins pe Români, și Imperiul otoman însuși. O parte finală are, de alminterea, numai acest rost. Dar și, pe lângă aceasta, scriitorul a voit să apere, într-o câțva măcar, pe una din marile familii grecești care în acest timp s'au frământat pentru dragomanat și pentru Domniile noastre, care-i erau încununarea.

E vorba de familia Moruzi. Asupra ei criticul moravurilor creștine din Constantinopol e bine informat. Se laudă astfel, pe lângă reformele, expuse cu pricepere, ale lui Constantin Mavrocordat, și acțiunea lui Vodă Alexandru Moruzi și a sfetnicului său, Postelnicul Manu, despre care adaugă că are un fiu ce trăiește la Paris. Moruzeștii sânt iubitori ai literilor¹. Știe despre Alexandru, care a introdus pe judecători lângă ispravnici², că a început ca talmaciu la congresele de pace din Siștov și din Iași, despre Dinitrie că s'a bucurat de o mare trecere și că, dacă a fost de folos Rușilor la încheierea păcii din

¹ P. 48 și nota 1.

² P. 63.

București, aceasta e din cauza ambiției lui de-a ajunge prin ei „rege al Daciei”. Dacă nu cunoaște pe frații lui, meniți și ei unei sorți tragice, Costachi și Nicolachi, pe Panaiotachi, tăiat și el în 1812, l-a putut vedea la ambasada turcească din Paris ¹. Vorbește și despre codul civil făcut de Alexandru Moruzi, după legislația veche a lui Iustinian și cea nouă a lui Frederic-cel-Mare, în așteptarea celui criminal, și expune sistemul, cu o Curte criminală de șase judecători, doi inamovibili, patru numiți pe un an, Curte care, în cas de îndoială, face apel la Voda pentru a judeca din nou, în Divan, alături cu el; apelul se face și în chestii civile, de la judecătorii de districte. Domnul poate trimete chestia și la un alt tribunal, de cinci membri aleși de el. Cu acest prilej se arată și rolul tribunalelor mixte pentru straini, din cinci membri plus dragomanul Consulatului, iar la apel consulul însuși, — nu fără a se admite și un suprem apel al acelor străini la Vizir ².

În capitolul final citat se arată cum s'a ridicat familia Caragea, Ioan Gheorghe-Vodă fiind înăiu omul lui Constantin Ipsilanti, pentru a birui apoi, în unire cu favoritul Sultanului, Halet-Efendi, pe Alexandru Suțu, care și după un exil de doi ani la Rodos, în urma încheierii păcii franco-turcești, rămăsese ocrotitul Franciei, cea ce nu-l feri de a fi executat pentru încheierea tratatului Dardanelelor. De altfel pe lângă Halet s'a oploșit și Dimitrie Moruzi ³.

Scriitorul, care știe că palatul frances de la Terapia a fost al lui Alexandru Ipsilanti cel bătrân, jertfit de Turci pentru trădarea fiului Constantin ⁴, nu e.

¹ *Ibid.*

² P. 65 și urm.

³ P. 94 și urm.

⁴ P. 102.

de altfel, un dușman al Grecilor în sine. Relevează deci că limba francesă, pe care boierii, luxoși, servili, trufași, o vorbesc mai mult de vanitate decât din înclinație, a fost încetățenită la noi de Greci¹. Femeile Fanarioșilor întrec pe cele de țară, de și acestea sânt totuși „nu fără agrement” și educabile². Chiar lucrul arendașilor greci din Rumelia li se pare mai bun, la moșii, decât al unei boierimi fără inițiativă³.

Pentru Sultanul Mahmud și planurile lui de reforme arată înțelegere și stimă. Dar crede că Poarta face rău păstrând o suzeranitate mai mult de formă, care o împiedeca de a găsi în Dunare o graniță ca a Rinului și Vosgilor. Prutul nu se poate apăra după pierderea Nistrului. Soarta Principatelor, odată liberate, se sfiește el însă a o însemna⁴. Turcii ar face bine să emancipeze ei țărilor, care ar deveni, prin voința Europei, neutre.

Cunoștințele autorului despre trecutul românesc sânt, firește, încurcate, dar nu atât de slabe cum s'ar socoti. Crede în Flaccus, întemeietorul, dar numele lui Radu cu „descălecarea” munteană, al lui Mihai Viteazul, al lui Ștefan-cel-Mare se par a nu-i fi cunoscute pentru întâia oară. Despre limbă are părerea că, pastrând un însemnat fond latin, e totuși „o adunatură (*composé*) ciudată de expresii cu origini așa de deosebite”⁵.

În ce privește prezentul, stima lui pentru deosebitele clase ale populației e foarte slabă. Pompa domnească, iľosul Divanului de doisprezece, lungul șir al boierilor amănunțit înșirați, rostul lui Divan-Efendi

¹ P. 30.

² Pp. 30-1.

³ P. 35.

⁴ P. 32-3, 37-9. Țarul e lăudat ca persoană (p. 33 nota 1).

⁵ P. 18.

nu-i impun. Am văzut ce spune despre boieri: li par imorali, căsătoria fiind scăzută ca serioșitate, cu însuși concursul unui cler ignorant. Nu vorbește de vre-o clasă mijlocie. Țeranii înșii, mai vioi în Moldova, îi apar ca leneși, bețivi, înomoliți în superstiții¹. În toate acestea nu e niciun impuls spre faptă, nicio dorință de luptă. „Dacă se face horoscopul nației acesteia, se va putea profetisa de sigur că nu se va întoarce la independență, afară numai dacă Rusia va renunța la o moștenire în a cărei stăpânire ar intra mâne, azi chiar, dacă vrea astfel, sau dacă liberarea nu e scopul cuceririi².”

Numărul locuitorilor e dat după statistici locale, care par a dată, ca și cele economice, de douăzeci și cinci de ani, astfel: Pentru Muntenia 180.000 de familii a cinci membri (Bucureștii au 90.000 de locuitori; Țigani sânt 80.000); Moldova cu Basarabia, 135.000, cifra oficială, redusă prin fraudă, fiind de 115.000, după sfâșierea din 1812 vre-o 80.000 (în Iași 3-5.000 de locuitori; Țigani 50.000). Ar putea fi o populație de șase ori mai mare³.

Organisarea fiscală interesează în deosebi pe scriitor, care dă în această privință cifrele cele mai numeroase și mai precise. Știe că o parte din dări e în credință (și dă termenul românesc). Cunoaște cauza tăierii lui Vodă-Hangerli: impunerea văcăritului de doi lei pe cap de vită⁴. E informat asupra rolului zapciilor pe plăși. Socoate, după statisticile mențio-

¹ P. 31 și urm,

² Si l'on tire l'horoscope de celle-ci (la nation), on pourra prophétiser à coup sûr qu'elle ne retournera point à l'indépendance, à moins que la Russie ne renonce à un héritage en possession duquel elle entrera demain, aujourd'hui même, si elle veut ainsi, ou que l'affranchissement ne soit le but de la conquête (pp. 32-33).

³ Pp. 19-23.

⁴ Pp. 30-1.

nate, ludea — până la 1806 de 1-7 familii ¹ — la cinci sămi de 4¹/₂ lei, la care se adaugă haraciul, alți 6¹/₂, și răsura, pentru strângători, 16 parale. Vinariciul cere locuitorilor 5 aspri la zece ocă. De capul de porc, de oaie (mieii sânt scutiți), de stupul de albine se ieau 8 aspri ².

Veniturile, după acele hârtii de un șfert de veac, sânt acestea. Țara-Românească: impositul funciar și personal 4.000 de pungi, vinăriciul, 350, ocnele 800, vămile 500, vitele mici 550, albinele 200, condeie felurite 2.000, la care Moldova pune în față: impositul funciar și personal 3.600, ocnele 500, vămile 500, vitele mici 400, albinăritul, deosebi, 300, condeiele amestecate 1.600 (până la luarea Basarabiei, care re-duce numai cu un șfert).

Cheltuielile, la Turci, sânt orânduite astfel: rechiabè în Țara-Românească 500 de pungi, în Moldova, 300, din impositul funciar și personal (?) 600 și 350, plus cadourile Sultanului la bairam, câte 150 de pungi. Pe lângă aceasta Marele Vizir are, de la fiecare principat, 60 de pungi, Chehaia-beiu, 30, Reis-Efendi 20. Capuchehaielele cheltuiesc pe an până la 1.200 de pungi. Pentru administrația internă se păstrează 1.3000 la Munteni, la Moldoveni 1.200 de pungi.

Astfel Domnului tot îi rămâne o sumă importantă, socotită pentru principatul mai mare la 4.650 de pungi, pentru cel mai mic la 3.700. De aici se scot neapărat scutelnicii breslași, postelniceii, logofeteii³, cari în Moldova se plătesc de Vistierie, doi lei pe lună, iar dincolo se scot, pur și simplu, din roluri⁴.

¹ Vechiul leu nu e de 40, ci de 56 de parale (p. 32).

² P. 73.

³ P. 28.

⁴ P. 70 și urm.

Producția Principatelor e înșirată cu de-amănuntul. Nu se uită nici cea de metale. În județul Buzăului i se pare că s'ar culege aur și argint, și el dă cifra de 3-4 grame din unul, dublul din celalt, pe lângă plumb, pentru scoaterea aurului din Olt. Țigani — pentru el o „companie” — dau Doamnei, pe an, trei oca și jumătate de metal curățit. În Moldova se semnalează viitorul petrolului¹. Stejarul moldovenesc e însemnat deosebit.

Trei șferturi din moșii sânt ale boierilor ori ale clerului². De acolo se ieau furniturile de grâne pentru Turci: 1.500.000 de chile de grâu și orz. Exportul de ceară al Moldovei, plină de păduri e de 50.000 de oca pe an, al Țerii-Românești îndoit. Un articol important el al vitelor. La Munteni, se taie anual 70.000 de boi și se vând 2.500.000 de oca de său. Înainte de 1812 Moldova trimetea peste graniță, mai ales în Statele germane, nu mai puțin ca 60.000 de vite, pe urmă însă numai 32.000. Ambele țeri exportă împreună 300.000 de oi și 50.000 de porci, dintre cari unii au și 200 de oca. Pieile de iepure exportate sânt 800.000 pe an, Muntenia figurând cu trei cincimi. Exportul lânii e de 3 milioane de oca pentru Țara-Românească, din care o șesime numai la Turci, restul în Austria, iar pentru Moldova de o treime. Din ambele țeri se exportă 1.500.000 de oca de brânză, un milion de unt, de cinci ori atâtea fasole, etc. În total Muntenia exportă 10 milioane de oca de produse în Turcia, 2 milioane aiurea, consumând dublul în țară; Moldova trei milioane la Constantinopol și în Rumelia, 5 milioane în Polonia, 3 milioane consumație acasă.

¹ Pp. 24-5.

² P. 28.

Importul, în schimb, e mai mic. Se aduc opt sute de trăsuri din Austria pe an. Colonialele din Orient, blănile din Rusia sânt iarăși articole importante.

Import și export împreună dau aceste totaluri. La Munteni 16.000 pungi iese, 10.000 întră, pe lângă 2.000 de contrabandă; în Moldova întreagă 13.000 și 9.000¹.

Acestea sânt știrile autorului, astfel nenumit. El a cunoscut, de sigur, direct țerile noastre. Credem că mai ales Moldova, căci descrie Iașul, superior Capitalei muntene, judecând că Palatul domnesc e frumos, că sânt interesante unele case boierești și biserici, dar ceia ce strică sânt urâtele colibe ce li stau în preajmă. Galații, „mare întrepris” de grâne și lemne și punct de întrare al importului, pare a fi fost și el în special cunoscut călătorului².

Intre călătorii de după 1821, însă, unii nu înțeleg nimic din această prefacere. Oameni ai lumii vechi, ei caută la noi, de obicei, pe aceia cari aparțin aceleși lumi și nu se preocupă de tot ceia ce momentul scosese acum la iveală.

Intre aceștia găsim și câțiva Ruși clerici pe cari griji în legătură cu viața și misiunea lor sau excursii cu scopuri literare îi aduc prin locurile noastre.

Iată întâiu unul care a fost dese ori pe aici, călugărul Partenie, care înfățișează viața din mănăstirile moldovenești, și puțin mai mult decât aceasta, de pe la 1837 până la 1847³.

A fost la schitul Mănăilești de lângă Piatra-Neam-

¹ Pp. 79-85

² Pp. 44-5.

■ *Din călătoriile ieromonahului rus Partenie prin Moldova în jumătatea întâia a veacului al XIX-lea*, traducere de Visarion Puiu, Văleni-de-Munte, 1910.

țului, între călugări, cari, ca și aiurea, se ceartă. A văzut astfel Carpații goi, cu vârfuri ce fumegă, și, de-asupra lor, Ceahlăul, „ca un tată printre feciorii săi”. Prin Bosancea a trecut la Suceava, — și vorbește de biserica Sf. Ioan—, la mănăstirea Dragomirnei, la Fântâna-albă a Lipovenilor, cu cari a avut și mai departe legături, la Cernăuți, oraș „nu mare, dar frumos”, la Sucevița, cu crucea Țarului Teodor Ivanovici. Va vorbi apoi de mănăstirea Neamțului, atunci reformată de Malorusul Paisie, ucenic al Mitropolitului moldovean pribeag Antonie, acel Paisie căruia aici, la Secu, la Poiana Mărului din Râmnicul-Sărat, la Cernica lângă București i se datorește noua viață mănăstirească a „obștejițiilor”, a chinoviilor, ai căror membri se dedau și la îndeletniciri literare. În această mănăstire, care e „ca un oraș mare și frumos”, el va vedea, întors din Rusia, de la Chiev, o cercetare solemnă a sfântului Mitropolit Veniamin Costachi¹. Erau în această obște, care, supt un stareț Neonil ori supt Ardeleanul Dionisie Romanò, va avea relații culturale cu Biserica ortodoxă de peste munți, opt sute de monahi.

În a doua petrecere prin Moldova, Partenie vede, pe lângă micul schit al întâii sale adăpostiri, marea mănăstire botușăneană a Voronei, cu trei biserici și călugări bogați, Secul, stropit încă de sângele jertfei, în 1821, a căpitanului Iordachi, „Vlahul” din Olimp, care, în fruntea Arnăuților săi, dădu un oarecare prestigiu militar unei revoluții sprijinite pe cea mai netrebnică adunătură orășenească. O sută de călugări numai locuiau aici.

Partenie merge la Sfântul Munte, unde pe lângă

¹ Pentru Neamț pe vremea lui Paisie, vezi și descripția boierului grec Caragea în Hurmuzaki, XIII. V. tabla.

ctitoria lui Scarlat-Vodă Callimachi la Pantelimon (o evanghelie, un ceasornic, clopoțe, o casă cu cinci rânduri) află la Esfigmen darurile trimese de Mitropolitul Veniamin. De la Poiana Mărului, întâiul popas muntean, trece la Brăila și de aici la Măcin.

S'au mai relevat importante știri pe care călătorul rus le dă despre populația Dobrogii și care înlătură anumite pretenții ce se opuneau dreptului nostru de a sta în această provincie pe care întregul ei trecut o leagă supt atâtea raporturi de noi. După ce vorbește de săraca biserică a Măcinului, de cea din Babadag, care fusese arsă ¹, de episcopul grec, care stătea în Tulcea, unde era și o biserică rusească, Partenie se rostește astfel asupra locuitorilor: „Acești țerani numiți Români au portul bulgăresc și vorbesc limba românească”. De la Măcin în jos duc două drumuri, cel prin mijlocul țerii, printre „sate turcești”, iar „al doilea drum pe malul Dunării în sus până la Rusciuc, cu locuitori de-ai noștri Români” îi spun cei din Măcin; „pe aici vă va fi mai îndemână și hrană veți avea îndestul. Iar de la Rusciuc umblați prin Bulgari”. În aceste sate, cu ciorbagii în frunte, cu câte un preot-doi, cu biserici rare — trei în nouă zile de drum—, cu icoane de hârtie, cu veșminte proaste și fără catapitesme, „țeranii sânt așa de buni și primitori de străini cum în toate pribegirile mele nu mi s'a întâmplat să văd.. Am găzduit ca la rude.. Preoții lor, cucernici și blagocestivi, adese ori ne luau la ei de pe la oameni și ne ospătau cum nu se poate spune de bine; mânilor și picioarele ni le spălau; așa de iubitori de străini sânt oamenii aceia.” În timp de răz-

¹ V. publicația colectivă *La Dobrogea Roumaine*, apărută în București în 1919.

boiu, de altfel, locuitorii malului drept au obiceiul să-și caute adăpost la noi.

În 1841 pelerinul se întoarce în Moldova pe un vas austriac. Sulina i se înfățișează ca un port însemnat; știe și de pescăriile de la Sf. Gheorghe; la Tulcea află Lipoveni, „creștini din Rusia”. Pomeniște de Ismail, de Isaccea, de Reni. Galații, cu patru pieți și cinsprezece biserici, e „un oraș mare și întins”. În Iași, unde cunoscuse de înainte secta scopiților și ocrotirea ei, până la un moment, de Veniamin trage la metocul Trei Ierarhilor.

Un al doilea drum la Athos urmează; abia la 1847 revine drumețul la Iași, în care laudă străzile drepte, Golia: Mitropolia nu e gata. Se miră de luxul înmormântărilor cu muzica militară, nouă, înmormântări care costă mai scump ca o nuntă.

Incomparabil mai învățat decât acest biet calugăr cu patima cutreieratului, Porfirie Uspenschi (1804-85) fusese și el la Athos, dar pentru căutarea informațiilor științifice în manuscrisele rare. Întors prin țerile noastre la 1846, ceia ce-l interesează e iarăși arheologia religioasă.

Abia se coboară la otelul german al lui Brenner, și el se ocupă de mănăstirile închinatăe, la Sinai, la Alexandria, la Ierusalim (venit de două milioane de piaștri) și aiurea, de Zlătari, cu prăvăliile amenințate cu dărâmare, de Radu-Vodă, unde se află un diacon basarabean, de Mitropolie, cu moaștele știute și cu zugrăveala, care-i pare a fi „fără gust” (în pridvor chipurile, dispărute, ale lui Radu-Vodă Leon, cu soția Luchiana și fiul lor Ștefan, ale lui Constantin Șerban și Șerban Cantacuzino, ale Mitropoliților Teodosie și Mitrofan), de Episcopie (pe locul Ateneului de azi), cu stilul ei „gotic”, de Sf. Arhangheli, de

Sărindar și boierii Cocorești, de Colțea, cu școala, de Sf. Sava a lui Constantin Basarab, înoită la 1709, de Sf. Ecaterina, cu prinblarea la modă, de Curtea Veche, unde cântă, supt conducerea unui seminarist din Chișinău, corul domnesc în manlii albastre cu armele țerii, de Milhai-Vodă, cu spital în Curțile domnești, ba chiar de Plumbuita, în afară. Constată veniturile mari: Mitropolia are de la moșii 1.250.000 de lei pe an, hanul Sf. Gheorghe produce 3.000 de galbeni.

Din alte rosturi, cunoaște casa lui Vodă-Bibescu—și descrie portretul, cunoscut, al Doamnei Maria în port național—, localul Adunării, la Mitropolie, cu miniștri la mese și cu discuții curtenitoare, grădina publică neisprăvită, cu chioșcul domnesc. A aflat despre Seminariul cu optzeci de elevi, în vrâstă de la șeisprezece ani în sus, pentru doi profesori, dintre cari unul e Dionisie Romanò, un bun cărturar.

A căutat pe clericii de la București, cari i-au produs o rea impresie: vicariul Nifon, un Cernican, știe grecește, dar slab franțuzește și n'are cunoștințe de istorie. Domnichie de Stratonichia ține „surori sau nepoate”, și femei se văd și lângă egumenul de la Sărindar. La consulatul rusesc a găsit numai pe secretariul Cotov, care i-a spus că ar putea fi luat drept spion. Cea mai folositoare vizită i-a fost însă la Ioan Eliad, care-i recomandă pentru trecutul țerii pe Florian Aaron, pe Dionisie Fotinò și pe Petru Maior, și-i arată tipografia, unde literele latine supără pe clericul rus. Marele scriitor muntean e nemulțămît de societatea în care trăiește și el spune oaspetelui, cu emoție, aceste cuvinte de dureroasă constatare: „n'avem preoți, n'avem mame, n'avem iubire adevărată către patrie”.

La Iași, unde cercetează Golia, cu casa de nebuni,

Bărboiul, Dancu, Frumoasa (10.000 de galbeni venit), el află aceiași egumeni greci trândavi și stricați, căroro nu se sfiște a li arunca în obraz lipsa de orice tragere de inimă față de țara care-i găzduiește. Negăsind pe Filaret Scriban, cleric înalt care-și făcuse studiile în Rusia, nu poate afla ceia ce la București îi spunea Eliad însuși¹.

Cu șese ani înainte un Sârb, Vuici, care-și publica amintirile „scrise în mănăstirea Hârjauca, la 1845, străbate Țara-Românească, Moldova și Basarabia, necunoscute lui mai înainte, culegând tot felul de informații și mai ales — între altele după revista rusească *Albina Nordului* din 1841 — cele statistice, foarte bogate, pe care le vom da pe rând.

Plecând în Iunie 1839, el trece pe la Panciova și Timișoara spre Orșova. Pretutindeni caută conaționali și află mai adese ori Români. Astfel la Timișoara în cartierul Fabrik sânt „Sârbi și Români”, negustori bogați, cu biserica Sf. Gheorghe; în Maierii aceluiași oraș, cu biserica Adormirii, „locuitorii sânt mare parte Români”, — numai în Josephsladt se află Germani coloniști. Dincolo de mănăstirea Bezdiului, la Monora, „odinioară erau Sârbi (?), dar acum și-au uitat limba străină și vorbesc românește”. La Orșova, cu șase sute de case și 4.000 de locuitori, sânt Români, „printre cari se găesc și Sârbi (?), cari și-au uitat limba familiară”, și puțini Germani. Ba chiar la Neoplanta (Novi-Sad), la Semlin, Aromânii negustori stau lângă Sârbi.

Pe Dunăre Vuici merge la Giurgiu, apoi la Brăila, la Galați, cu 3.000 de case și 18.000 de locuitori, având

¹ Călătoriile au fost traduse pentru această parte de d. Ștefan Berechet, în *Neamul Românesc Literar*, și reeditate în București la 1921.

treisprezece biserici, o sinagogă și cu însemnatu-î comerț, ocrotit de șase consulate. Știe că țara cuprinde 22 de orașe, 3.560 de sate, 339.422 case, opt tipografii (cinci la București, apoi la Craiova, Buzău, Brăila) și o bibliotecă la Sf. Sava; hrănește 1.751.182 locuitori. Despre boierii cari știu franțuzește ai Țerii-Românești și despre nație, fără încredere în sine, n'are o idee mare.

În Moldova, mai departe, află la Bârlad, unde întâlnește și un Sârb în serviciu la o casă boierească, cu doi fii la studii în Iași, 300 de case și cinci biserici. Iașul, cu 50.000 de locuitori, mulți Evrei, în 8.000 de case (una singură de Sârbi), cu cizeci de biserici ortodoxe, una catolică (cu patru dominicani), una luterană, una armenescă și două sinagoge, s'a înouit bine după 1821, având clădiri în stil „italian” ca la Budapesta și la Viena. Curtea, odată frumoasă, a fost însă distrusă prin foc și, după un lucru de cinci ani, care a consumat 120.000 de florini de argint, nu s'a isprăvit încă Mitropolia.

Prin Galați Vuici trece la Reni (250 de case, 2.500 de locuitori, 6 biserici), cu majoritate de Moldoveni, pe lângă Ruși, Bulgari, Greci și Evrei, la Bolgradul Bulgarilor (500 de case), unde sânt însă și Moldoveni și alte nații, la Tatar-Bunar (300 de case), unde ai noștri vin între Bulgari și Ruși, la cari se adaugă mulți Evrei. Cetatea-Albă e vizitată și ea (600 de case, 8.000 de locuitori), și aici Rușii sânt înaintea Românilor, Bulgarii după ei, urmând Grecii și Armenii, Nemții.

Se spune câte ceva și despre Bender, unde se mai vede vechea geamie, dar mai ales despre Chișinău (4.000 de case, 18.000 de locuitori), având biserici de tot felul: și catolică, evanghelică, armenescă, trei sinagoge, iar, ca așezăminte de cultură, seminariul,

gimnasiile, teatrul, tipografia. Se văd Ruși și Români, Sârbi și Greci, Bulgari și Armeni, Evrei caraiți și de ceilalți, Germani.

Din Basarabia, cea cu 2.000 de biserici și patrușprezece mănăstiri de bărbați, pe lângă șase de femei, călătorul cunoaște, afară de școala lui slavonă de la Hârjauca, lângă o colonie germană, Călărașii (300 de case, 4.000 de locuitori, mai ales Români, dar destui Evrei și ceva Ruși) și Sculenii (200 de case, 1.500 de locuitori). Constată că la Călărași, la Hârjauca se slujește sau numai românește sau și românește.

Drumul de întors atinge Focșanii (2.000 de case, 9.000 de locuitori, de mai multe nații), apoi Râmnicul-Sărat (200 de case, 2.500 de locuitori). Oprindu-se la București, în Domnia lui Bibescu, el vorbește numai de strântețele străzi murdare, și încolo face interesante statistici: sânt 10.889 case, 80.000 de locuitori fără clerici (3.173 supuși străini, 2.500 Evrei, 4.609 Țigani); numărul bisericilor e de 130, și se înseamnă cele străine: catolică, luterană, calvină, armenescă, două sinagoge; se notează cele cinci spitaturi mari, cele zece hanuri și o sută de „fabrici”¹.

Iată acum un German, care, după o mai lungă ședere în țerile noastre, adevă aproape numai în Moldova, în calitate de consul prusian, acopere cu despreț și stropește cu calomnii tot ce a cunoscut aici.

Lucrarea întinsă a lui Kuch, *Moldauisch-walachische Zustände in den Jahren 1828 bis 1843*, apăruta la Lipsca, în 1844, și care a fost tradusă și în românește², e, pe de o parte, o descripție a regimului

¹ În toată țara 7.000 de preoți. Descrierea, în *Omagiu lui N. Iorga* și în revista *Spicuitorul în ogor străin*.

² În *Convorbiri Literare* pe 1890, de d. A. C. Cuza.

administrativ și social stabilit de Regulamentul Organic, iar, pe de alta — și mai ales—, o culegere de anecdote „picante”, presintate grosolan. Ca lucruri văzute la acest funcționar consular: venirea ca Domn a lui Mihai Sturza, slujba la Frumoasa pentru tatăl lui, ungerea la Sf. Nicolae, scenele de rezistență ale Ungurilor din Săbăuani, la întâia recrutare. Statisticile precise lipsesc aproape cu totul.

Partea de caricatură personală atinge pe Mihai Sturza, înfățișat și ca otrăvitor, citându-se victimele, ca jăfuitor al Evreilor, apărați de bogăția lui Michel Daniel, pe Doamna lui, Greacă, fiica lui Vogoridi, luată din interes politic fără zestre și fără cultură, incapabilă de a vorbi cu alții decât consulul grecesc, pe boierii favorizați și exilați de Domn, în special Alecu și Elena Sturza, Ștefanachi Catargiu, Beldiman, pe bunul Mitropolit Veniamin, care ar fi demisionat — nu pentru că nu voia să admită subordonarea sa unui Ministru al Cultelor, ceia ce e o insultă, ci pentru că Vodă-i refuzase păstrarea în funcție a vărului, Nicolae Canta; apoi pe medicii din Iași, străini totuși: unul fost băiat din prăvălie, altul un Evreu, din Brody; pe profesorii de la Academie, Tolhausen, care se ocupă, după înlăturarea pentru incapacitate, cu plasarea „hapurilor lui Morison”, și Maisonnabe, contesa de Grandpré, până la bieteale călugărești ale noastre, care ar umplea iazurile cu trupuri de copii nou-născuți, cu poliția care fură, etc.

Doi Germani însă ni vor da, cu înțelegere și simpatie, înfățișarea vieții românești în Basarabia, și reproducem din publicația noastră mai veche *Nedmul Românesc în Basarabia* paginile de amănunțită analiză care-i privesc:

Între cărțile de la Pașcani, în județul Ilfov, ale

bibliotecii lui Alexandru Dimitrie Ghica, Domn și, apoi, la 1856 Caimacam al Țerii-Românești, se păstrează și o broșurică de care până la visita mea acolo n'aveam nicio cunoștință, precum nu pare s'o fi cunoscut nimeni dintre istoricii noștri sau dintre cei ce s'au ocupat de Basarabia. Ea se chiamă „Bes-sarabien, Bemerkungen und Gedanken, bei Gelegenheit eines mehrjährigen Aufenthaltes in diesem Lande” („Basarabia. Observații și cugetări, cu prilejul unei șederi de mai mulți ani în această țară”). Autorul e dr. I. H. Zucker. Lucrarea, de 86 de pagini în 8°, s'a tipărit la Frankfurt-pe-Main în 1834, și prefața autorului e din 1-iu Maiu 1834. La această dată el se afla în București, dar, după mărturisirea lui chiar, cărticica a fost scrisă în Basarabia, în 1831. Exemplarul are o dedicație francesă către Ghica, atunci Domn muntean.

E o ciudată amestecătură de capitole, dintre care unul expune pe scurt drumul prin Bucovina, pe care l-a făcut Zucker, cu douăzeci de ani în urmă, altul se chiamă „poșta”, adică poșta din Basarabia, cu carc de la început a trebuit să se deprindă diumețul, al treilea poartă titlul „Chișinău” (*Kyschneff*) și e destul de bogat; după notițe intitulate „împărțirea politică a Basarabiei” și „deosebitele nații ce locuiesc în Basarabia” — abia câteva rânduri pentru fiecare chestie, — vin nouă pagine despre „Moldoveni”, despre băștinașii țerii deci. Deosebit, se vorbește de „legăturile proprietarului cu țeranul”; „răzeșii” sânt descriși pe urmă. Vin la rând apoi „agricultura” și „limba moldovenească și valahă”. Ciurma de la 1829 și holera de la 1830 ocupa acum pe scriitor, și subiectele acestea îl stăpânesc așa de mult ca medic, încât el li dă mai mult de jumătate din carte, începând cu fapte, amintiri, constatări și mân-

tuind cu o lungă discuție fantastică asupra pricinilor acestor strașnice boli, în care se expune teoria lui Brown asupra astmei și iritabilității, cu tabele de cifre și considerații asupra nișcării planetelor.

Aceasta arată că Zucker era doctor în medicină, om mai în vârstă, cu multă aplecare spre metafizică și teoriile năprasnice, — un bătrân original. Când îl mai vezi că zice sistematic Iașilor: „Chassy” și transcrie vorbele românești cam așa: „aco” (aer), „winl”, „win” „bowe” (bou), „kynyc’ (câne, îți închipui că vei găsi asupra Basarabiei dintre 1812 și 1834 lucruri ușuratece și fără socoteală, care nu pot avea interes, nici aduce folos.

Dar nu e așa. Zucker era un bun observator, spirital cumpănit și drept, un strain nepartenitor și fără trufie față de noi, un medic milos, o inteligență în stare să găsească totdeauna legaturile și să tragă concluziile. Fusese și în măsură să cunoască bine pe Românii din Basarabia, și chiar pe cei din alle părți, până și pe Ardeleni (el pare să fi fost Austriac. Stătuse un timp într’un târgușor „departe cinci mile de Chișinău”, și se afla acolo pe vremea holerei din 1830; cu un an înainte, lucrase în carantina de la Sculeni, împotriva ciumii. Fusese prin București și mai înainte, și într’un loc vorbește de doctorul Bogos Sebastiani, un Armean din Capitala înuntea, care i-a spus cum al treilea doctor, Rafaelli din Constantinopol, a văzut cu microscopul sumedenie de lighioane care foiau pe tulpanul unei Țiganci moarte de ciumă și în care lighioane ar fi recunoscut ceia ce am numi noi astăzi bacilii acestei boli.

Iată, cu oarecare rânduială, ce e mai folositor în spusele lui Zucker.

În Bucovina, el crede că înainte de anexare (1775) fuseser numai „o pustielate, care era în cea mai mare

parte stăpânită de mai multe mănăstiri”. Austria însă a făcut minuni. „Acum vezi câmpii înflorite cu sate prietenoase, având case de lemn mai mult nouă, clădite din grinzi, și care bucură ochiul drumețului.” În părțile muntoase, el pomenește cele d’întain exploatații miniere („mine de fier și de aramă ! Cernăuții, pe cari Neale, călătorul engles — și el doctor în medicină— îi găsisse, în 1805, cu vreo 600 de case numai, trei biserici și abia 3.000, adică trei mii, de locuitori, dar cu strade largi, curate și bine picturate — ca într’o țara de administrație îngrijită -, cu case de piatră — mai rari la noi pe atunci -, și cu un han chiar, pe care Englesul îl afla bunșor, Cernăuții, cari nu speriară, prin acești ani 1830 tocmai, pe studenții români ce mergeau în Apus, Mihail Kogălniceanu și Nicolae Crețulescu, e descris de Zucker ca „un oraș plăcut, clădit din nou, regulat și care înflorește mai mult prin negoțul său cu Moldova și Basarabia”. Nu se mai vorbește de nimic până la granița rusească; de spre partea Austriei, nu era atunci decât casa de vamă, și Noua-Sulița a Rușilor nu stătea deci lângă o altă Nouă-Sulița, cu Evrei mai suptiri, a Austrieilor. Noaptea, călătorul aude răsunând cântecele Cazacilor de strajă, dincolo de șanțul graniței, și se înfioară gândind până la ce depărtări rasună lângă șanțuri ca acesta alte cântece de Cazaci supt arme.

La Noua-Sulița rusească el are sentimentul ce se trezește în sufletul oricui când trece: amine că se coboară cu mulți ani în urmă, ca întră într’o lume nouă, salbateca. „Saracăcioase case de Moldoveni” îl lovesc și pe dânsul.

Fiindcă merge cu poșta prin Otac și târgul — astăzi mai numai de Evrei — al Orheiului spre Chișinău, el vorbește de bine poșta rusească, — cea ce

dovedește că pe atunci nici Bucovina n'avea șosele, cum nu le are nici până astăzi Basarabia. Și atunci particularii cari căpătau un bilet de voie de la Guvern. o *podorojnă*, puteau să întrebuițeze caii de poștă, dar ei trebuiau, ca și astăzi aproape, să-și aibă trăsura lor sau să-și găsească una în altă parte. Cu 7-9 copeici de verstă se putea face o poștă de 20 de verste în „ceva mai mult decât un ceas”; al treilea sau al patrulea cal se dădea fără plată, dacă prin unele locuri sau în unele timpuri grele era nevoie de dânsi.

Venim acum la înfățișarea și condițiile de viață ale țerii. Zucker nu descrie mai pe larg decât pe Moldovenii. Incolo, el spune mai întâiu că „în Ținutul Hotinului se află și Rusneci” (Ruteni). Ei se văd și acuma într'un număr de sate din aceste părți, și ceia ce se spune în cărlicica nemțească asupra vechimi lor se potrivește și cu ceia ce se știe de aiurea. În adevăr, Neculce scrie astfel despre urmările păcii încheiate între Poloni și Turci la 1678, după luarea din partea celor din urmă a puternicii celăți Camenița, de peste Nistru: „Și au ieșit mulțime de Ruși din lăuntru, din Țara Leșească, și s'au așezat în olatul Cameniței, de s'au făcut sate și raiă; și au pus Turcii prin sate subași... Atunci și în Moldova s'au așezat slujitori, pre la miziluri (de poștă) și pre la margini, și au început a se face și slobozii pre la Cernăuți și pre la Hotin”¹.

Alți locuitori străini îi arată scriitorul numai prin orașe. Astfel, în Chișinău, unde, lângă „căsuțele vechi din strade strâmbe, nepietruite, înguste”, încep a se ridica solidele clădiri rusești de pe deal, acoperite cu țigle, el deosebește pe „murdarul Evreu polon”,

¹ P. 214.

„elegantul rusesc”, „negustorul armean, Grecul și Cazacul”, „o ceată de țerani bulgari — cari, mai sus, înțemeiară satele Țarigrad, Târnova, Sofia, — „sălaşe rălăciloare de Țigani”, „funcționari poloni”, —veniți de peste Nistrul holinean, din părțile Cameniței—, și „Ruși-Mici din Podolia”, „meșteșugarul neamț” — harnic, curat, ieften și bețiv—, „bărbosul birjar rus”. Societatea înaltă rusească se înmulțește din an în an, și, ajutată de noul regim politic, începe a învinge în „port și limbă”, în paguba vechii boierimi moldovenești. Cei mai însemnați dintre proprietarii de moșii din alte timpuri, siliți să treacă în Basarabia cu totul, sau să-și vânda în optsprezece luni pământuri despre a căror întindere și valoare nici nu-și puteau da samă, căci nu le văzuseră poate niciodată, de frica Tatarilor și de sila pustiului, le-au aruncat, pe prețuri de nimic, la tot felul de „boierinași, negustori, arendași sau vechili ai lor de pana atunci”.

Noua clasa de moșieri își cumpara un caftan moldovenesc oarecare și se îmbogăți foarte rapede în marea mișcare economică ce cuprinse Basarabia. Intre ei firește că Grecii și Armenii luară locurile cele d'întăiu. Lângă proprietarii de ieri se așezara în Chișinau negustorii de ieri; cei mai mulți, o săracime, având un capital de vre-o 50 de taleri fiecare, și bucuroasa să câștige ceva „mamaliga cu ceapa” pentru vre-o două, trei copeice. „Cu mult cea mai mare parte a mulțimii acesteia de negustori sânt Evrei poloni, cari fac de sigur a treia parte din populația întregului oraș.” Este și câte un meșteșugar evreu: „lâmplar, croitor, cizmar, sticlar, argintar, tinichigiu”, care, „pentru o plată mai mica, da de obicei lucruri de pospăială (*Pfuscharbeit*). Astfel se poate lupta cu izbanda împotriva Neamțului, care lucrează în aceleași ramuri, a Rusului, „lâmplar și zidar”, a Moldo-

veanului, „cojocar, șelar și tăbăcar” (bresle ce se păstrează mai mult de către ai noștri). De concurența lui scapă numai zarzavagiul bulgar și Țiganul, „fierar și lăular”.

Zucker recunoaște, neapărat, că în cea mai mare parte sătenii Basarabiei sânt Români. „Cu ei sânt împopora'te toate satele care cuprind mijlocul și partea cea cu mult mai mare a țerii.” Afară de Rutenii Holinului, mai sânt numai în Sud, pe unde fusese stepa tătărească, coloniști plugari: Nemți, Bulgari —mii de familii — și Ruși din părțile mai adânci ale Împărăției, mai ales șerbi fugari. Iată cum descrie el pe *Moldovcni*:

„Mulți călători, cel puțin cei mai vechi” — se gândește la obraznicul Ungur franțuzit de Tott, care a vorbit, cum am spus, despre Basarabia, în *Mémoires* sale *despre Turci și Tataři*” („Mémoires sur les Turcs et les Tartars”. — „atribuie Moldoveanului și Valahului prostie, cinmă, hoție, îndărătnicie și altele ca acestea. Dacă-mi aduc bine aminte, ei pretind că un călător trebuie să fie întovărășit de vre-un funcționar și ca, la sosirea într'un sat, acesta trebuie să puie în mișcare pe vornic, și cu câteva bice, pentru ca să dea locuință, hrană, și cai de poștă. Că această metodă a fost întrebuițată, din nenorocire, dese ori, de dregătorii din timpuri ai Moldovei și Munteniei, e, de sigur, adevărat, și că ea poate folosi tot așa de bine în Germania ca și în Moldova, au dovedit-o războaiele din urmă”, când Francesii s'au purtat așa cu sătenii germani. „Dar e cu totul neadevărat că în alt fel nu s'ar putea căpăta nimic de la Moldoveni. Din potrivă, bucuria de oaspeți e o deosebită însușire a Moldoveanului de orice stare; dar e firesc ca acela ce vine la el cu biciul în mână să nu-l afle tocmai bucuros de a-l primi pe spinare și de accia să și creadă că a

găsit la el atâtea păcate cu care-l acopere pe urmă. De oare ce aceasta o spun, nu numai călători de aceștia, cari străbat țara fără cunoștiuța dăinilor și a limbii, ci chiar mulți străini așezați în Basarabia. S'ar părea îndrăzneț a combate o părere ce s'a spus așa de des și a recunoaște caracterul Moldovenilor cel adevărat. Apoi e vădit că, în Basarabia ca și în Moldova și Țara-Românească, străinul numai pentru că e strain, fără a-și putea sprijini pe ceva pretențiile ca individ, se crede mai sus prin inteligență, socoate pe Moldovean, mai ales pe sătean, ca pe un om ce stă pe o treaptă mai de jos, se poartă cu el după aceeașă socotință și crede că descopere într'insul greșelile pe care i le-a dat prejudecata lui însuși. „Tu, Moldovene”, a ajuns în gura Rusului de rând aproape un fel de batjocură. Neapărat că și Moldoveanul rasplătește străinului după cuviință. Săteanul nu vrea să aiba nimic a face cu dânsul. și boierul, de și se poartă politicos cu strainul și-l primește bucuros în casă, dacă acel strain are numai ceva știință de carte, arată totuși pe urma experienței sale înlinate, măcar la început, neîncredere față de el și crede că mulți dintre acești străini, nefiind în stare să se facă folositori în țara lor chiar, caută un train de avânturier pe spinarea Moldoveanului.

„Precum, de altminterea, se poate vorbi numai cu greu despre caracterul popoarelor, așa e și cu Moldoveanul.” Boierul e grecul, franțuzit și, în Basarabia, și rusificat. — deci el și-a făurit o fire deosebită de a țeranului. Are și țeranul păcatele stăpânului sau? „Oare nu vi se pare ciudat că învinuirea de lene nu se potrivește Românilor de orișunde și că acela care locuiește în Ardeal, supt cârmuirea austriacă, se apropie de vecinul său, harnicul Sas ardelean? Țeranul din Basarabia, mai puțin muncitor decât cel din

Ardeal, e totuși mai muncitor decât cel din Princi-
te. Temeiul acestei lipse de aplecare, netăgăduita, pen-
tru muncă și câștig mi se pare că stă, în parte, în a-
fară de caracterul național." Ea ar fi o urmare a sis-
temului de stoarcere care domina în Moldova și Țara-
Românească de multă vreme și care dădea oameni-
lor încredințarea că, oricât ar lucra, tot pentru alții o
fac. Foarte buna observația că, într'o gospodarie fără
bani, ca a țărilor noastre, țăranul bogat n'are cum
să-și ascundă agonisita, care i se iea toata, după multe
prigoniri: căci la noi, ca și în Turcia adăugim, e bine
de *cel sărac*. E ciudat însă că lui Zucker i se pare să
nu mai fi rămas nimic din sistemul vechiu după cu-
cerea rusească (el nu vorbește nicăiri de admi-
nistrația proastă a Imperiului).

La frica de despoiere se adaugă, pentru a tăia gus-
tul de lucru, puținătatea nevoilor, ușurința cu care să-
teanul român și le împacă. Casa e răcuta de el, din
craingi, lul și papură. Femeia văruiește și lucrează
scoarțele, care sânt mobila și zestrea. Casa, plină
de clădăria lucrului de mână, „pare, măcar pe d'ină-
untru, *adevărat prietenoasă și e ținută toldeauna foar-
te curat*" (așa zice și Del Chiaro despre casa mun-
teană de pe la 1700, pe care Italianul nu știe cum
s'o admire). Oalele, sipetul, icoana mântuie podoba
casei. Pânza o țese femeile: oile dau lâna și pielea
îmbrăcăminții. Carul și-l face țăranul singur, *numai*
din lemn. Pentru hrană, ajunge maniăligă cu brânză.
pentru banii de bir și de cârciuma e câștigul de la
vite, de la un pelec semănat cu grâu, de la vie și
de la prisaca. Cu aceasta, omul e bucuros. Nu e
zgârcit și nu-i pasă de ziua de mâine.

Tot așa Zucker nu crede că țăranul nostru e în-
dărătnic. La lucrul câmpului, îl înșeala proprietar-
ul. Și mai mult, arendașul. *Cinovnicii* cei mici

fac și ci ce pot ca să-l desbrace. „Fiind astfel deprins a fi înșelat de cei mai mulți cari sânt mai sus decât dânsul, e lucru firesc să privească neîncrezător orice vine de acolo și nu poate el înțelege de oda!ă; firește că are oarecare neîncredere față de orice poruncă sau sfat ce-i vine dintr'acolo și că, deocamdată, caută să scape de ele. Dar eu însumi am văzut că, dacă numai țeranul e tratat câțva timp cu dreptate, de moșier, și e apărat împotriva supărărilor ce-i vin din afară, el capătă răpede încredere în acel moșier și se bucură, cum zice el, că „are un boier”, și atunci el urmează mai bucuros sfatul și poruncile decât poate chiar țeranul german.”

Și mai puțin dreaptă e învinuirea de hoție. Se fură mulți cai, e drept, dar în stepa nepăzită s'ar putea fura de o mie de ori mai mulți. Apoi casele nu se încuie nici noaptea, „și nicăiri nu e mai sigur drumu-meu de furt decât în bordeiul țeranului. Furt cu spargere nu săvârșește decât rare ori Moldoveanul: mai mult obișnuiesc Evreii, Rușii, și, neapărat, Grecii.” În ceiele de hoți sânt mai ales „Arnauți, Sârbi, Ruși, Greci și Bulgari”. Invoielile i le serie Moldoveanului al'ul: el „pune degetul” numai. „Și n'am auzit niciodată ca un țeran moldovean să fi lăgăduit acest fel de iscălitură.”

Românii n'ar fi viteji. De mult, ce e dreptul, zice Zucker, lipsesc dovezile de vitejie. Și aici sistemul e de vină. „Moldoveanul a fost deprins numai să asculte orbește și să îndure.” Dar ofițerii austrieci i-au spus că, dacă Românul se prinde greu la oaste, el „poate sta alături mai târziu cu cei mai buni soldați”. De altfel, purtarea acestor regimente românești e cunoscută din istoria războaielor de pe urmă. Neînfricoșare, chiar un fel de nepăsare față de moarte, se găsește des între Români, și felul cum vorbesc

ei despre dânsa bolnavilor lor, ni s'ar părea nouă asprime. Ei li spun ceasul morții fără încunjur, vorbesc cu dânsii în privința îngropăciunii și praznicului, și de obicei bolnavul răspunde cu resignare și liniște la aceasta. Cum treceam printr'un loc, un țeran bătrân m'a rugat să văd pe fratele sau, cu care trăia bine și pe care tocmai îl lovise damblaua. „Domnule”, mi-a spus el scurt, „fratele mien o sa moară: asta-i moarța lui”, — parc'ar fi vorbit de un guturau. „Eh”, „răspunde bolnavul zîbind, „ce știe frate-mien? Nu mor eu încă!” Odată întrăiu în odaia unei neveste tinere în clipa când își simția ceasul morții. Ca și cum s'ar fi gândit să se înfățișeze cuviincios înaintea lui Dumnezeu, ea se nită la mâinile ei și ceru să i se taie unghilele, apoi mai ceru să i se dea un tulpă nou. O bătrâna, dintre rude, care ținea la dânsa și-i avea grija, spuse: „Acum nu, maică, întâiu o sa mori; pe urmă te-om spăla și ți-om pune pe cap și tulpă cel frumos”. Bolnava ascultă liniștit și răspunde: „Nu, mai bine acuma”. După câteva clipe, ea dori să sărute mâinile celor de față, li ceru iertare și zise: „Eu mă duc de-acuma”. Indată după aceasta, muri.

Gospodăria Moldov. nilo li-o împiedecă neno ociri dese, ca lăcustele, boale de vite, seceta, ciuma, cu piedecile ce aduce după dânsa, multele serbători și credinți deșerte, lipsa de credit, vânzarea de înainte a produselor și cărciuma, cu adalmașurile ei și beția de Duminecă. „Evreul polon, care ține cărciuma, dă bucuros și pe datorie, dar pe urmă vine durerea când se ajunge la ceasul de plată și la vânzarea lucrurilor din casă.”

Țeranul moldovean e cu totul lipsit de învățătură, dar nu e prost. „Cei mai mulți dintre dânsii vorbesc cu o limpeziciune și hotărâre care se întâmpină

numai rare ori la țeranul german. Pe când judecătoarul german, după multe întrebări către părțile ce se judecă, abia poate să capete o oarecare pricepere a afacerii, cu țeranul moldovean trebuie să bagă bine de samă, adesea, ca să nu fii înșelat de dânsul printr'o înșirare limpede, dar acoperită, a lucrului, așa încât să iasă el cu dreptatea. Povestirea e bine legată, de multe ori în adevăr cloventă, și cu atât mai plăcută, cu cât aici nu e niciun jargon și țeranul vorbește tot așa de curai ca și boierul. În lucruri care privesc o obște întreagă, se sfăluiesc țeranii între ei ce să spuie, și aleg ca să vorbească pe acela dintre ei care e știut ca bun cuvântător."

Femeia e mai harnică decât bărbatul, care doar me iarna, pe cât timp ea lucrează, din furcă; e inbeața, și bărbatul iartă. Se obișnuiește a se fura fetele, care așteaptă pe cuplor iertarea părinților. „Femeia ține așa de curat căsuța ei săracă, încât cele mai multe țerance germane s'ar rușina vazând-o."

Mulți boieri basarabeni, răspinși de la funcțiile date străinilor, stau la câte o moșie. Celelalte se dau în arendă, dar nu mai mult decât pe trei ani, caci valoarea pământului crește răpede. După vechea datină moldovenească, țeranul datorește douăsprezece zile de lucru pe an, care însă se prefac, cu socotele viclene, în vre-o optsprezece până la douăzeci, fara cărături și, neaparat, fără dijma produselor. Une ori țeranul face și zile cu plată, cu hrană și cu lantari: pentru 12 zile vine 1¹/₃ sau 2 galbeni. Se pastrează moșierului dreptul și monopolul vânzării de vin și rachiu. Țeranul nu poate pleca de pe moșie și nu poate fi gonit fără voie de la Cârnuire. I se dă atâta pământ câte vite are, făcându-se trei clase: cu 16, 12 și 8 fălci sau și mai puțin, în locuri cu sale mari și dese. „De obicei însă, nu se face nicio

măsurătoare, ci proprietarul păs'rează o parte din moșie pentru el, iar pe cealaltă o lasă țeranilor, cari o împart", ca și legiuitorii munteni de la 1850, „după prețaluire și datină”. Zucker crede că în unele locuri, lângă orașe și unde sânt pășuni bogate, „proprietarul da în adevăr țeranilor mai mult decât primește el de la dânsii”. De obicei, partea de ogor. de pășune și de fînețe a fiecăruia nu se schimba din an în an. de și nu e împrejmuită. „Când țeranul a făcut mai mulți ani fân pe același loc, el se deprinde a-l privi ca pe un fel de moșie câștigată a lui.. Oricât s'ar putea schimba astăzi rânduiala ogoarelor neho'ărni-ile. țeranul se obișnuiește totuși cu gândul că el are un drept asupra bucății de pământ arate odată de dânsul, și, foarte cu dreptate, i se pare crud ca ea să fie dată de proprietar în sama altuia.” Când se vor în mulți locuitorii, strămutarea va fi cu nepuțință, și țeranul va căpăta un drept de prescripție asupra bucății de pământ boieresc ce lucrează. Cu vremea, o va putea lăsa moștenire și chiar vinde.

Alla e starea *răzeșilor*, a urmașilor celei mai vechi, mai bune și mai viteze boierimi. Astăzi, ei sânt numai țerani mai bogați pe locul unde din casa strămoșului s'a făcut un sal întreg. Partea fiecăruia, *care nu e hotărâtă*, se vede din spița neamului, din arborele genealogic; ea atârna după numărul de copii ce a fost într'o ramură. Cine se știe mai bogat, iea mai mult ogor, mai mult loc de pășune și de fânaț; bună înțelegere a salului e stricată une ori de certe și de bătaii pentru pământ. Cine vrea sa-și *aleagă partea*, chiamă inginerul și *cinovnicii*, și-i plătește el; i se da totdeauna o șuvița în lațimea de stânjeni ce i se cuvine, iar în lungime, care e singură socolita în actele cele din vechi¹, cât toată moșia; ea se desface tot-

¹ Se măsura moșia la ce'e doua capete și la mijloc, și se iea med'ia.

de-auna la margine. De aceia sânt puțini cari să râvnească o astfel de stăpânire ciudată și netrebnică. Vânzarea trebuie să se facă totdeauna la un alt răzeș, la un „frate de moșie”; când e unul foarte bogat, el caută să cumpere partea tuturor celorlalți. Câte un sat răzeșesc mai sărac arendeaza moșia. Învoindu-se a sta pe dânsa ca țerani cu boierescul, clacasi, dând dijmă, muncă și cărături cât ținea arenda. Une ori ea se prelungeste, se veșnicește, chiar, și dreptul deplin răzeșesc rămâne ca o amintire.

Acestea sânt — lămurite, numite cu numele noastre, — știrile, nu se poate mai sigure, pe care le dă Zucker asupra răzeșilor basarabeni, cari și azi locuiesc părțile orheiene și sorocene de spre Nistru. Plugul are șese sau opt boi, grapa e de lemn. Grâu. mai ales „grâu arnău”, se face în ținuturile de sus; încolo se samănă numai porumb, care se exportă până la Constantinopol și în Mediterana. Se capătă foarte puțin orz și ovăs, iar, dintre legumie; fasole, varză, ceapă și usturoiu. Celelalte sânt meseria Bulgarului. Prin ogoare se văd pepeni verzi și galbeni. Puține livezi. cu pomi ce nu se altoiesc. Grâul se treieră cu caii și se ține în gropi, care se usucă cu foc tare, săpate fiind în locuri mai înalte. Porumbul e pus în coșare de vergi, în care bătaia vântului îl ține uscat. Fânul rămâne în clăi,

Multe vite. „Puțini țerani sânt cari să nu-și aiba boi, și câte unul bogat are 20-30 capete cornute și de cai; unii dintre ei au și sute.” Grajduri nu sânt, ci numai garduri apără vitele și caii de crivațul iernii. Se paște și prin zăpadă. Carnea e deci proasta. Oile sânt *pârnaie* și *figaie*; s'au adus de curând și oi merinos, spaniole, și oi cu coada grasă, dar firește de bogătașii străini, între cari mai ales contele Edling¹.

¹ Ginerelul lui Scarlat Sturza, fostul guvernator al Basarabiei.

Caii stau în herghelii, din care se prind cu arcanul. Ei sânt în stare să îndure toate greutățile. Negustori străini cumpără vitele la ieșirea din iarnă, le îngrașă toată vara și le vând apoi la salhană sau le exportă în Austria, până la Olmütz, când nu le vând la bălciul cel mare din Bălți, exportatorilor de meserie.

Incheind această expunere bogată a împrejurărilor economice din Basarabia, Zucker propune a se înființa, împotriva foametei dese, *coșarele de rezervă*, care au funcționat și la noi supt Regulaamentul Organic și de înființarea din nou a cărora a fost vorba cândva. Fiecare familie ar fi datoare a lucra două zile pe an ca să strângă două chile; coșarul ar fi închis cu lacătul proprietarului, al preotului, al primarului și al bătrânilor satului. El s'ar deschide din porunca guvernatorului, după cererea proprietarului și a sătenilor, sau chiar numai a celor din urmă. Și după împlinirea celor două chile s'ar lucra o zi pe an, pentru rezerve, vânzându-se din porumbul cel vechiu. S'ar putea face vii și multe altele, tot prin această muncă silita.

Pe scurt, Zucker dă orânduirea Basarabiei după anexare, așa cum urmează:

La început, erau — afară de colonii — șese districte (care răspundeau numai în parte vechilor Ținuturi moldovenești): Ismail, Cetatea-Albă, Tighinea, Orhei, Iași, Hotin; din al Tighinei se desfăcu apoi districtul nou al Leovei la Apus, către Prut. În fiecare district era un ispravnic, cu comisari și *ocolași*, un tribunal cu un judecător, doi până la patru asesori și un procuror. La Chișinău stătea guvernatorul, procurorul provinciei, Camera guvernului, Camera de conturi.

În Capitală se clădise un palat haotic pentru Mitropolit și exarh al Sinodului. „Clădiri care să fie ale

Guvernului sau să fi fost facute de Guvern, nu se află. Judecătoriile, Camerele de administrație sânt până acum încă în case cu chirie, ca și locuințele guvernatorului și celorlalți funcționari. Nici căsărmi nu sânt încă; soldații stau în cvartir pe la târgoveți.” Abia se începuse lucrul urâtei biserici catedrale. „Nu era nicio priublarie publică, când veni vestea, acum cinsprezece ani, că va sosi Împăratul Alexandru (I-ii). Pentru că el întreba de obicei despre astfel de grădini, se hotărâ făcerea în clipă a grădinii publice. Toate silințele fură întrebuințate pentru a lucra iute. Se aduseră unii de copaci de pădure, și, anotimpul fiind prielnic, cei mai mulți se prinseră.”

Al doilea călător în Basarabia e un om de știință, cunoscut autor de călătorii, care era și un scriitor vioiu și spiritual. German așezat în Rusia, I. G. Kohl porni în 1838 să facă o cercetare a ținuturilor Rusiei de Sud. Văzu Crimeia, Odesa și partea de curând anexată, *oblastul* dintre Nistru și Prut, Moldova Țarului. Descrierea sa de călătorie, *Reisen in Südrussland*, găsi o bună primire, și, în 1847, autorul trebuia să deie o a doua ediție, la Arnold, în Dresda și Lipsca.

Ajuns la Ovidiopol, călătorul fu ispitit, firește, să treacă dincoace de liman, spre a vedea Cetatea-Albă. Brațul de Mare, năvalit de ierburi și închis la gura printr'un banc locuit de pescari, pe lângă care se strecoară două gârle, are numai o lățime de zece verste. Străinul trecu pe o luntre de Malorus, din cele mai păcătoase. De jur împrejur, Ținut sălbatec.

Vechea cetate genovesă — Kohl zice că ar fi vazut pe ziduri armele Republicei—, vechiul port de negoț și apărare al Moldovei, avea „cel puțin 13.000 de locuitori” (față de vre-o 30.000 de astăzi). Oficial însă, se numărau numai 2.000. Aceasta, pentru că A-

chermannul — Rușii luaseră numele turcesc. o tălmăcire a celui de „Cetatea-Albă”, era un adăpost al tuturor celor cari nu puteau înfățișa pașaport, adică, după împrejurările rusești, al tuturor oamenilor fără căpătâin. Numai o mică parte din locuitori era înscrisă anume. Ceilalți nu existau pentru Stat până la moartea unui locuitor *oficial*. Atunci vre unul dintre opoșiții mai noi îi lua, cu voia cinovnicilor cumpărați, numele, vrâsta și rostul. În ciudatul amestec de oameni, cari se purtau prin strădițile strâmbe, „de nu vezi la douăzeci de pași înainte”, sau se ascundeau în căsuțele de lemn și vergi, acoperite cu papura limanului și înzestrate cu ferești de bășică, Kohl crede că poate deosebi: Evrei neaparat, Armeni (țoate, printre cari și hangiul său, Grusini, Greci din toate unghiurile Grecimii, Germani, din multele sate de coloniști ce încunjură cetatea, Ruși — mai ales, adăugim noi, Maloruși și Lipoveni pescari, — Bulgari, din colonii venite după 1812, Francesi (Elvețieni de la Șaba) și Moldoveni de-ai noștri. După ocupație, spunem din partea noastră că se puteau împărți în pescari, puțini negustori și mulți șerbi fugari de pe moșiile nobililor, gata, aceștia din urma, pentru orice muncă, oricât de grea și de rău rasplătită.

În mijloc, câteva raze de strade drepte, largi, goale. Puține clădiri nouă. Căsarimi și o închisoare în stil grecesc vechin, „temple” nepotrivite, ca arhitectură, pentru această biată așezare de oameni saraci, cu multe nenorociri și păcate în trecutul lor.

Kohl pleacă să vada *Boazul*, golful de Mare prin care se încheie Nistrul. În cale el găsește un sal de Alsacieni, cu preot polon, — mari dușmani ai luteranilor necurați, de cari se întâmpină, cu aceeași limbă germană. În alte colonii de acestea ale pustiei tăărăsc.

Pe un caic, cu tot felul de lume, între care și un cerșitor moldovenesc... Malul stâng, podolic, e de piatră albă, tare, din care s'a făcut cetatea; acestălalt, al Basarabiei, se înfățișează jos, hlcios. Cocori albi rasar din mlaștine.

Noaptea se petrece într'o colibă de Grec, vătaf de pescari ruși, foarte grosolani, veseli și buni. Inauntru lumina blânda a icoanei păzitoare; afară, pe Boaz și Liman, pe Marea apropiată, — furtuna apropiată.

După o calatorie prin porturile și munții Crimeii, vechiul nostru *Crâm*, călătorul german e iarăși la Nistru, în fața Benderului, venind din noul oraș Tiraspol („cetatea Nistrului”).

De la început el vede cetatea Benderului: „strașnic de înalte ziduri și turnuri groase, rotunde” lucru curat moldovenesc). Iarăși, „șiruri nesfârșite de case joase”, ca la Cetatea-Albă: satul moldovenesc de supt cetatea stăpânilor. Câteva biserici mari, nouă. In cetate stă un regiment de infanterie, cu o baterie. In târg se văd Moldoveni, Evrei, Armeii, Bulgari, Maloruși: împarșirea aceasta pe neamuri e facuta bine. Turci nu mai sânt de loc, firește; timpurile lor sânt amintite doar de un minaret singuratec ce se ridică dintr'un maidan, lângă zidurile Domnilor noștri.

Despre satul vecin, Varnița, călătorul știe să spuie povești cu privire la Carol al XII-lea. Oamenii și-ari adus amin!e încă de dânsul, și s'ar fi vorbit printre ei de comorile pe care, în beciuri adânci, le păzește fata de Craiu pribeag, ce-și așteaptă încă mântuitorul. Koht nu se putea înțelege cu Moldovenii, cari erau aici singurul neam de pe vremea lui Carol al XII-lea, așa încât putem să-l credem și sa nu-l credem.

La cea d'intăiu stație de poștă, pe care o numește

Cepradi, călătorul găsește un tălmăciu de moldovenește într'o bătrânică, de loc dintre Șvabii Aradului. Ea va fi vorbit rău, iar învățatul nostru înțelege și mai rău. Se bucură însă de orice cuvânt ce are o aroma antică; el lamurește cuvintele aceștia prin impunerea de la sine a limbii latine locuitorilor barbari, ce i se par a fi fost Sciți. Mai departe, observații, fără preț pentru noi, asupra felului de îmbrăcăminte și locuință a țeranului român.

Chișinăul e ținta cea d'întaiu a calatorici. Haț armenesc (iarăși), cu obiceiuri rusești: familia gazdei se îndeletnicește cu facere de *povidlă* (magiun. Oraș enorm ca întindere, pentru numai 40.000 de Ruși Mari, Ruși Mici. Tațari vorbă sa fie!, Moldoveni, Turci (cu aceste două neamuri trebuia să se înceapă catastihul), Armeni (100 de familii, hangii și bărbieri), Bulgari (puțini, de prin sătețe din jos; Kohl numără 800 de familii, negustori de vite, cu mii de capete de cireadă și, neaparat, grădinari, Nemiți 200 de luterani, cu biserică), Francesi (la școlile nobilimii, trei de toate), Greci, Poloni, Sârbi (niciunul) și încă vre-o câteva neamuri mai puțini numeroase ce-ar putea să fie oare?." Kohl găsește cu cale să spuie că nu mai sânt Turci, dar noi știm că în acest vechiu sat și târgușor moldovenesc Turci n'au fost niciodată. Pe Evrei îi socotește la 15.000 de oameni (de atunci numărul lor s'a încincit), mai mulți decât în Odesa; ei fac toate afacerile cu produse. Au o sinagogă și șapte școli. Meșterii de clădiri sânt Muscali, cărpacii, Rușneci negustorii, de ce este și nu este, Evrei; Țiganiii își exercita meșteșugurile îndatinate. Cinovnici ruși și boieri moldoveni sau „greco-franco-moldoveni”, după limbile în care vorbesc: un Balș, cel mai bogat proprietar basarabean, un Sturza, o Catinca Ghica, pe care Kohl o socoale a fi sora Domnului

mun'ean de atunci, Alexandru-Vodă. Ei primesc gazete din Iași, pe care le cetesc slobod, ca unele ce n'aveau nicio nuanță de politică în ele, și desprețuiesc Chișinăul pen'ru Iașul strămoșilor și pentru noua minune modernă a Odesei. Mulți mahalagii de neamul nostru, în căsuțe cu cerdac de lemn și ferestre împietrite. În mijloc, o stradă mare, rusească, făcută întee și cu de-a sila; casele vechi s'au dărâmat din poruncă polițienească, cu termen statornicit scris pe ziduri, dar putând fi zăbovit prin bacșișuri potrivite.

Prin împrejurimi negoț de lemne: export de 8 300.000 vede de vin. Proces între soborul și exarhul basarabean și Patriarhia de Ierusalim, pentru moșii ce aduc un venit anual de 15.000 de galbeni, bine sau rău înțeles procesul acesta. Alta nimic.

Urmează o schiță istorică asupra Românilor. Impărțirea pământului lor i se pare un lucru foarte hazliu. El scrie spiritual: „Ce e mai rău, este ca durerile bieteii țeri cu prilejul unei vivisecții ca aceasta vor mai ținea încă mult timp, căci operația nu e sfârșită cu totul”. El vede timpul când Basarabia, care e deocamdată *oblast*, ținut de margene, va ajunge o gubernie ca toate celelalte, Moldova și Țara-Românească având roșul de *oblast*. Titlul Domnilor noștri îl sună caraghios; afla cu bucurie ca S'urza — pe atunci domniă în Moldova Mihai Sturza — vine de la *s'urz*, nume de pasăre.

Mai interesante și mai adevărate sînt lucrurile pe care le spune Kohl cu privire la sentimentele Moldovenilor față de stăpânirea cea nouă rusească. El constată „de mirare de multă simpatie pentru cărmuirea turcească”. I s'ar fi spus că atunci plătia numai cel bogat, pe când „săracii nu dădeau chiar nimic. Acuma însă trebuie ca toți să plătească mai mult, iar cu deosebire cei săraci”. Când știm care era re-

gi.nul dărilor de odinioară, cu atâtea scutiri pentru boieri și clerici și cu apăsarea obștească a birului, vom zice însă că scriitorul n'a nemerit-o bine. Mai multă dreptate are „bătrânul din Cetatea-Albă”, care i-ar fi spus: „E, domnule, boierimea s'a făcut mai mare”. Veniseră, de fapt, o mulțime de proprietari noi de peste Nistru, și aceștia nu cunoșteau altfel de legături cu țăranii decât acelea dintre stăpânii de suflete și șerbii Rusiei. Un alt motiv de nemulțămire era prețuirea în muncă *reală* a celor douăsprezece zile de lucru pe an, de care Domnii Moldovei din veacul al XVIII-lea le hotărâseră pentru țăranul ce trăia pe pământ' boieresc. Ca și la noi, dar în măsură și mai mare decât aici, prețuirea în lucru gata a zilei de muncă era foarte împovărătoare pentru locuitorul sălean. „Intr'o zi de pildă, un țăran, muncind cât trebuie, poate să secere 50-60 de snopi. Dar în multe părți i se socotesc pe zi 120 până la 200.” Plata pășunilor era prea mare: „12 copeici pentru o capră și o oaie și 60 de copeici pentru un cal sau un bou, pe an”. Apoi căratul se cerea une ori țăranilor până la Odesa, unde se încărcău produsele câmpiilor basarabene pentru țărele Apusului.

În sfârșit, țăranul moldovean nu putea să vadă cu plăcere străinii, ori că erau oameni harnici, strângători și cinstiți, ori că făceau parte din tagma vagabonzilor, cărora li se deschisese intrarea în Basarabia. Ispitindu-i cu tot felul de privilegii. Ei se simțiau înconjurați, concurați și amenințați.

Disertație asupra porumbului și înămăligei, apoi o schiță a Orheiului. În felul cum sânt clădite din lemn prăvăliile, în felul cum se face lucrul, în vânzarea de ciubuce, de tabac răsăritean, în ciudățenia cârnaților, se vede o înrâurire „orientală, turco-tătărească”. Ea poate să nu fie însă nici așa de puternică,

nici așa de caracteristică precum crede drumețul nostru.

La Orhei, zugrăvirea unei cerle între Ruși la Copăcești, arătarea împrejurărilor în care s'a dat bacșiș unui cișovnic. In casa de poștă din ultimul loc, se prețuiesc covoarele moldovenești, „facute chiar cu mai multă sârguință decât cele malo-ruse”.

După ce se minunează, fără cuvânt, de întinsa întrebuintare a împletiturilor de nuiele la poporul nostru, Kohl, se duce la stația „Sorotena” Soroceni, unde a petrecut foarte bine. Căpitanul de poșta era un Ruschior; nevasta lui vedea cu amândoi ochii și era Moldoveancă. Călătorul arata, în descrierea ei, ca era un etnograf foarte curtenitor. El își rugă gazda să-i cânte și ceva cântece moldovenești, cu „frunză verde liliac” și „frunză verde de malasa”, pe care le da după tâlmăcirea rusească a binului soț cu jumătate de vedere.

Balțile, unde călătorul e oprit mai mult timp de o stricăciune la trăsură, au hangiul lor armean, cu „patru-cinci căsuțe purtând prispe și pe lângă ele, o odaie de biliard, cu samovar și cafea neagră; portrete și tablouri patriotice rusești, privitoare la războiul, mântuit în 1829, cu Turcii. Visita la școală: dascăl rus, „în uniformă de gală, cu frumos guler cusut cu fir, cu medalia de serviciu și decorații, cu sabia la coapsă ca un cavaler și pălărie cu trese”. Multe plecăciuni și răspunsuri cu mâna la pălărie. Baljocură pentru micii Moldoveni cu cari se începe de la început rusește și cari nu pot spune limpede unele sunete. Vre-o. cinzeci de copii în odai curate, cu hărți și biblioteci școlare; întrebări despre Semiramida și cei dintr'un timp cu dânsa, despre aritmetică și geografic. Mai e încă o școală ca aceasta, apoi una lancasteriană și o școală superioară.

Târgul numără 9.000 de locuitori și are un vestit bâlcu de vite. Se strâng 8-12.000, ba chiar 20.000 de capete de vânzare. Multe vite se cumpără de Austrieci, exportul basarabean în Austria fiind de 50.000 de capete. Un timp, iarmarocul fusese tulburat de vestitul hoț Tobulloc, un Moldovean, care fusese prius, după multe isprăvi, de un boier care întrebuișă viclenia. Dintre cei 4.500 de locuitori din anul 1838, se socot 4.000 Moldoveni și Evrei, cam tot atâția din fiecare neam. Negustorii erau de treapta a doua și a treia. În Bălți trăiau 26 de boierinași și 13 boieri, nobili deplini. Târgul era înființat pe moșia boierului Catargiu, căruia proprietarii de case-i plăteau *bezmen*.

Ală vizită la spișerul neant, așezat de opisprezere ani acolo. Pe atunci Basarabia avea numai două spișerii.

Considerații slabe asupra boierilor, răzeșilor și mazililor. Laudă a bogăției. „neauzite”, a pământului basarabean.

De la Bălți în sus, se simte apropierea Bucovinei. Unele monede rusești scad la preț. Apar Rutenii veniți din Austria. Cară cu sare merg la „Neuți”. E mai multă îngrijire și viață în toate.

La Lipcani, e așezată una din carantine, celelalte fiind la Sculeni, Leova, Reni și Ismail, Ostași moldoveni în uniforme rusești pe malul drept, care se țin de Moldova. Cârciuine evreiești caracteristice.

Un Evreu bătrân, născut în Hotin, unde merge călătorul, zugrăvește viața turcească de odinioară, în cetate și lângă dânsa. Erau 30.000 de locuitori, pe când acum, prin anii 1830, trăiește în Hotin numai a șasea parte, cel mult. „El spuștea că Turcii erau oameni buni, cari stăteau liniștiți în cetate, lășau pe fiecare în voia lui și nu căutau să schimbe lucrurile cu de-a sila. Pașă și cei mai mari beau multă apă,

pe care-o aduceau tot de la Prut (!), ca una ce era mai bună decât cea din Nistru. Și lui îi plăcea la Hotin când era copil, pentru că negustorii aduceau neconținut multime de fructe frumoase și de dulcetuuri din Constantinopol, și pe atunci puteai cumpăra de două parale mai multe zarzăre și pere zăhărite decât acuma cu o rublă.”

Comparația între Prut și Nistru e foarte dreapta și frumoasă, dar nu privește aici, precum nici descrierea vizităilor de poștă, cari duc pe malul Prutului, spre Bucovina, pe drumeț. Un Grec din Constantinopol, bătrân, limbut, umil, fost ciocoin al Cantacuzinilor, se roagă a fi primit în coada trasurii, de unde spune povești. De câte ori apare înainte un boier, Grecoteiul sărută dreapta evghenistului, după ce și-a pus mâna la frunte și la piept.

Cirezi, herghelii, treieratul grânelor, în arii țeranești, o Lisericuță moldovenească veche la „Nigrine'i”. Apoi Noua Suliță, cu granița a trei Impărății. Până și din Liov ar fi venind lume ca să vadă acest locușor însemnal prin întâlnirea unor lumi așa de deosebite, în're care mijlocește cu cea mai mare ușurință. fiind acasă și la dreapta și la stânga, și în sus și în jos. Evreul neamț, care vorbește rusește, leșește și moldovenește.

Dar iată că avem, pe lângă acești Ruși, dar cu treizeci de ani în urmă, în legătură cu conflictul rusoturc care ne-a costat Basarabia, note despre Țara-Românească și București ale unui beiu mameluc, călător bucuros de lucruri nouă, care a străbătut Orientul.

În vol. III din *Viaggi di Ali-bey el-Abbassi in Africa ed in Asia dall'anno 1803 a tutto il 1807, tradotti dal dottore Stefano Ticozzi* (IV, Milano 1817) se descrie întâiu Fanarul, se vorbește de casa lui Mi-

hai Suțu, numit atunci Domn muntean, care nu se deosebia de celelalte, modeste și, de nevoie, în colori discrete¹.

La 7 Decembrie 1807 ni se spune că Ali-beiu a plecat spre București, cu un Tatar. Se dă numai un resumat al itinerariului, dar el cuprinde și știri interesante. Ali trece la Rusciuc și găsește la Giurgiu „un mic castel apărat de o vastă fortăreață, atunci ocupată de un corp de trupe”. După zece oare cercetași ruși îl duc la armata imperială, unde primirea fu foarte bună. Un general îi dă voie să între în București, noaptea; aici grija i-o poartă consulul Bahmetiev, altfel necunoscut, și bine cunoscutul Chirico, consul general. Cu acest prilej se laudă încă un general rus, dar și Mitropolitul Dosoftei, cei doi Caimacami ai lui Constantin-Vodă Ipsilanti „și ceilalți boieri ai Țerii-Românești”, doisprezece fiind în Sfat lângă Caimacami. Se dau câteva cifre: un milion și jumătate de locuitori, patru milioane de piațri veniturile. Nu poate fi indiferent să vedem cum un Egiptean poate să judece Bucureștii: „Bucureștii e un oraș mare cu o înfățișare rurală (*campestre*) oaste grațioasă: străzile-i sânt largi, drepte și podite cu lemn; casele joase cu porți mari pentru intrarea trăsurilor, care trag la scări. Se crede că are 60-70.000 de locuitori. Sânt treizeci și trei de biserici și paraclise grecești, și Mitropolia, pe o înălțime, e mică, dar frumoasă. Erau acolo, pe lângă Mitropo'it, câțiva alți preoți¹.”

¹ Nell'attraversarlo, osservai alcune case d'un buon aspetto, n a seuzo luseso esterno. Quella del principe Suzzo, nomiuato allora ospodaro di Valachia, non distinguesi dalle altre. È vietato ai Greci il dipingere esteriormente le loro case con vivaci colori, dovendo farlo con colori cupi, lo che dà loro una cotal aria di tristezza e di monotonia che dispiace; p. 159.

¹ Pp. 203-6.

VIII.

Călătorii franceși din epoca Regulamentului Organic

Sain'-Marc Girardin, profesor de literatura franceză la Paris, cel d'întăiu dintre călătorii franceși din această nouă epocă — lăsând la o parte deocamdată pe Bellanger, din același an, a cărui descriere a fost refăru'ă, completată și prefăcută pe alocuri —, intră în principala'ul muntean prin părțile Banatului. Vede băile de la Mehadia, romantica vale a Cernei, care-i pare asemenea cu împrejurimile Chartreusei din Grenoble, petrece o noapte în aceste locuri de o liniștită măreție, și i se pare a regăsi „ceva dintr'o noapte la Neapole", cercetează ruinele podului lui Traian, pentru ca apoi un surugiu, asemenea la tip și îmbrăcăminte cu Dacii de pe Columna lui Traian, să-l ducă pe la Severin — în al cărui nume recunoaște cultul panonian al Sfântului cu acest nume, de pe vremea invaziei Rungilor, în secolul al IV-lea—, la București. Aici, ca și, mai târziu, în Iași, constată și el podurile de lemn pe lângă începutul de pavaj, trăsurile boierești care se scutură pe dânșele — fiecare membru al aristocrației ținând să aibă câte doua-trei, — casele mici lângă cele câteva de înfățișare mai nouă, îmbulzeala slugilor în locuințele bogaților.

Dorința călătorului frances era însă de a cunoaște bogățiile țerii și folosul pe care Apusenii l-ar putea trage din ele. Pentru aceia se îndreaptă, cu escortă de dorobanți, peste șesul muntean, în care ce n'ar face cultivatorii francesi din Beauce și Brie!, spre Brăila, port franc, unde era ispravnic un Slălineanu. Aici se înfiripase, pe ruinele cetății turcești, un oraș de 6.000 de oameni, ale cărui case, pe locuri de trei categorii, nu erau decât în mică parte isprăvite (într'un an se fac abia optsprezece), dar care cuprindea un cheiu, o carantină, o magazie de lemn — și se lucra la una de piatră — pentru grâu. La Galați, orașul vechiu turcesc, Bădălanul, cu ulițele mici și strâmbe, cu podurile stricate, cu noroiu și praf, cu casele de lemn și hanurile rele, displace: e „un târg făcut ca un bivuac”; dar pe deal începe noua așezare, pe care o vedem astăzi și căreia i se prezice concurența cu Odesa și o dezvoltare ca la Havre, în timpul când, poate cu un canal de la Rotterdam aici, la Galați, dacă nu cu scurtarea drumului la Marea Neagră, prin canalul Cernavoda-Constanța, Principatele vor fi, în calca spre Orient, niște „popasuri (*auberges*) ale civilizației”¹. Moldova, care se reface și ea în aceasta „convalescență generală”, ar putea trimite și boi, al căror număr, de și s'au luat de Ruși în ultima ocupație și până la 36.000, e în creștere².

În ce privește pe locuitori, neexistând, se pare, Down, călătorul a vizitat numai, cu Ahmed-Pașa, ambașada turcesc la Pictsburg, pe fostul stăpânitor Grigore Ghica, care servește cu pipa întâiu pe demnitarul străin³. A frecventat, de altfel, și alte cercuri. I s'a părut că e multă stricăciune în boierimea veche,

¹ Pp. 211, 237 și urm.

² P. 267.

³ P. 267.

care a luat câte ceva rău de la fiecare din străinii cu cari a intrat în atingere: divorțul de la Poloni, desfrâul de la Ruși, pizmuirea și vanitatea de la Fana-rioiți și lenea de la Turci. Și femeile, superioare bărbaților, pierd vremea cu visite și cetirea fără simț critic a romanelor¹. De la Turci e și luxul acestor oameni, cheltuitori și insolvabili². De la un timp însă arendășia se împuținează și renta pământului crește³.

Saint-Marc Girardin recunoaște la acest neam caracterul latin: „dacă se consultă numai originile, Muntenia și Moldova sânt o parte din marea familie a Europei latine⁴”. De aceia și răpedea adoptare a occidentalismului în forma francesă: Iașul și Bucureștii, spune el, „sânt două mari orașe în care limba francesă e vorbită ca la Bruxelles și îndrăznesc să spun: mai bine decât la Bruxelles”. În conversații „nici cel mai mic cuvânt, și aș zice aproape nici cel mai mic sunet nu arată pe străin⁵”. „E imposibil, în adevăr, să aibă cineva mai mult exteriorul (*les dehors*) și formele societății noastre francesese și de a-avea chiar principiile și spiritul.” Invățământul muntean e basat pe limba francesă, Moldova are un teatru frances Femeile cetesc literatura francesă, și „își închipuie că viața trebuie să se întrebuințeze în a vorbi dragoste, pentru că așa e viața romanelor”. Dar nu-i scapă că e o modă și un lux. „Dacă societatea munteană și moldovenească ar fi de o sută de ani o societate egală și stabilită (*de plain pied*), ca societatea noastră francesă, vă asigur că nimeni n’ar

¹ Pp. 287-8.

² P. 292.

³ *Ibid.*

⁴ P. 230

⁵ Pp. 281-2.

vorbi franțuzește; nimeni ne mai având nici cu ce face întâiele cheltuieli ale acestui fel de educație¹.”

Preocupăția de căpetenie a călătorului e însă a cunoaște ideile politice ale boierilor, cu cari a convorbit adesea. I-a văzut indignați de suferințele îndurate din partea Rușilor în ultimul războiu, când și boierii ar fi fost înhămați la carele de transport și, cu toată iubirea pe care numai cei de la București o au pentru Chiselev, cu toată mulțămirea pentru plecarea trupelor împărătești din Silistra, unde păreau a se fi așezat statornic, făcând mori și ridicând o biserică, ei sânt temători de sentimentele cuceritoare ale armatei. De altfel i s'a spus că generalul guvernator visase, ca și Potemchin în zilele Ecaterinei a II-a, pe care și-l amintiau cei bătrâni, cu nepoata, Branicka, pe genunchi, în fața lumii, de un Stat al Daciei pentru dânsul. „Se vorbise”, spune el, „despre ideia de a face un Mare-Ducat al Daciei, și generalul, se zice, se măgulise că Rusia, fără îndoială după modelul Franciei imperiale, ar crede că momentul a venit pentru dânsa de a înainta ca regi și prinți suverani pe generalii săi.” De mult încă, de la 1822, boierimea își arătase adevăratele dorinți. Călătorul știe ce au răspuns Muntenii de la Brașov lui Nesselrode, cerând restituirea malului dunărean, dreptul de-a alege un Domn pe viață și crearea unei Adunări cu dreptul de a vota impositiile. Impăratul Alexandru, primind aceste dorinți la Verona, le-ar fi aprobat. Cetitori de cărți franceze, acești boieri „au multă înțelegere po-

¹ *Ibid.*

² On avait parlé de faire un Grand-Duché de Dacie, et le général dit-on. s'étaif fat'é que la Russie, à l'instar, sans doute, de la France impéria'e, croirait l'instant venu pour elle de faire p. sser rois et princes souverains ses généraux: p. 263.

litică și cunosc bine Europa și interesele care o împărțesc”.

Speranța cea mare e însă în „acea forță interioară, și acel principiu de viață care e în țară”¹. Prin ea se va ajunge la Unire, Moldova dând aristocrația, Țara-Românească o clasă mijlocie². Se dorește această Unire, supt un prinț străin ereditar care n’ar mai purta războiul veșnic cu Adunarea și Adunarea cu el. „Ereditatea nu se poate stabili în Principate decât în folosul unui prinț străin. De aceea e dorința generală în Muntenia și în Moldova de-a avea un prinț străin.. Orice prinț ni-ar da Europa, îmi zicea un boier, numai să nu fie Turc, nici Grec, nici Evreu, îl vom primi cu entusiasm. La această dorință se adaugă altă dorință: unirea celor două Principate. Astfel unite supt un prinț străin și ereditar și formând un Stat a cărui înclinare ar fi cât a regatului Bavariei sau Piemontului, Principatele ar forma un corp politic capabil de a trăi și de a dura; ele ar începe să cântărească în balanța politică a Europei.” Chiselev și primi ideia la discuția Regulamentului, dar, când s’a

¹ Si les deux Principautés étaient réunies, il y aurait plus d’éléments du tiers état en Valachie et d’aristocratie en Moldavie p. 296).

² L’hérédité ne peut s’établir dans les Principautés qu’au profit d’un prince étranger: Aussi est-ce un vœu général en Valachie et en Moldavie d’avoir un prince étranger... Quelque prince que nous donne l’Europe, me disait un boïar, pourvu que ce ne soit ni un Turc, ni un Grec, ni un Juif, nous l’accepterions avec enthousiasme. A ce vœu se joint un autre vœu: c’est la réunion des deux Principautés. Ainsi réunies sous un prince étranger et héréditaire, et formant un État dont l’étendue serait égale au royaume bavarois ou du Piémont, les Principautés formeraient un corps politique capable de vivre et de durer: elles commenceraient à peser dans la balance politique de l’Europe, pp. 301-2.

cerut ca Domnul să nu fie din Turcia, Austria ori Rusia, de și se admitea candidatura ducelui de Oldenburg. ruda Țarului, totul se înlătură.

Édouard Thouvenel, care era să fie mai târziu ambasadorul lui Napoleon al III-lea la Constantinopol, cu însărcinarea expresă de a duce la capăt, contra Angliei, Austriei și, firește, Turciei, chestia Unirii, străbătuse aproape odată cu Saint-Marc Girardin principatul muntean¹.

Vine din Ungaria, unde a văzut la Români „o sarăcie hidoasă”, și intră în Muntenia pe la Orșova, unde, în lazaret, află pe fratele lui Alexandru-Vodă Ghica, Banul Mihai. Drumul îl face pe apă în tovarășia lui Constantin Ghica, fiul lui Grigore-Vodă, și a lui Blarenberg, înrudit cu Ghiculeștii. La Vârciorova pilotul român al bărcii pe care s'a suit înfațișează un limpede tip roman. La Cerneți, unde se coboară călătorul, e primit în casa lui Glogoveanu: orașelul fusese prădat la 1828 și clădiri noua se ridicaseră pe alt loc. I s'a vorbit de Tudor, un Mazzaniello, care ar fi fost ucis într'o coliba, aflându-se la el 5.000 de galbeni în aur și pietre scumpe! Undeva lângă apa Severinului călătorul observă rămășițele podului lui Traian.

Mai departe în cale, cu surugiul, care-i vorbește în limba lui, înțeală pentru Frances, Thouvenel înseamnă portul femeilor, hora, Țiganiii ursari. La Craiova întâlnește pe maiorul Fălcoianu; orașul îl interesează, cu bazarul lui oriental, cuprinzând multă marfă germană, cu multele cârciume— o cincime din prăvălii— și cele câteva case mari; podurile de ste-

¹ *La Hongrie et la Valachie, souvenirs de voyage et notes historiques*, Paris, fără dată.

jar n'au fost încă înlocuite cu un alt pavaj; școala centrală, a lui Ioan Maiorescu, are patru clase ¹.

Lângă Olt trăsura servește de han drumetului; în apropiere și până la ținta călătoriei, bieți țerani, „ființe degradate de miserie”. La București chiar, până trece la consulul de Châteaugiron, în lipsa otelului, Thouvenel trebui să se ducă la un Grec care oferă lângă cafeneaua lui două odăi de oaspeți.

Dar îndată începe încântarea: „Un Frances e serbătorit la București ca un prieten, ca un compatriot, și adesea, în adevăr, unde se vorbește de noi, de literatura noastră, de Paris..., te întrebi dacă de fapt Muntenia e despărțită de dânsul prin atâtea țeri în care moravurile și ideile franceze exercită mai puțină influență ².” La teatru, unde Paolo Cervati și Madame Wis cântă cavatine, se joacă în limba francesă *Le mariage de raison*.

Partea occidentală din societatea munteană ajunge a fi bine cunoscută străinului. O vede la teatru, unde un public, civil și militar, strălucește prin lux. Domnul, în frac, asistă în loja lui îmbrăcată în roșu la spectacolul care ține până la oarele unsprezece. În zilele următoare, Thouvenel vede trecând pe străzile rele, între casele fără o potrivire armonioasă, echipagiile aceleiași aristocrației și noile droște de modă rusească. Acești oameni sânt accesibili și la ce are mai înalt civilizația din Apus; Florescu, directorul închisorilor, cetește pe Tocqueville, autorul „Democra-

¹ Pp. 170-1.

² Un Français est fêté à Bucarest comme un ami, comme un compatriote, et souvent, en effet, dans un salon où l'on parle de nous, de notre littérature, de Paris, on se demande si vraiment la Valachie en est séparée par tant de pays où les moeurs et les idées françaises excitent moins d'influence (pp. 173-4).

ției în America ¹). Mihai Ghica e un cunoscător al trecutului și are o colecție arheologică. Invățământul e în progres: Petrachi Poienăru, om unblat prin Franța și Anglia, cu privire la industria cărora a lă-lăsat un foarte interesant și destul de întins memoriu ², conduce gimnasiul Sf. Sava, cu cinci sute de elevi; sânt și clase complementare — un început de Universitate — pentru algebră, geometrie superioară, trigonometrie și drept; treizeci de studenți au fost trimeși la Paris ³. Boierii ajută: ei întemeiază ligi pentru instrucție și fac școli la moșiile lor, Câmpineanu aducând pentru acest scop chiar un Frances ⁴. Thouvenel cunoaște și, din noua literatură, de o altă inspirație, pe Văcărescu, pe Eliad, pe Văcărescu și pe Kogălniceanu ⁵.

Moravuri blânde se desfac din această cultură aleasă a claselor de sus. În adunare discuțiile se fac fără pasiune și cu datoritul respect față de adversar ⁶.

Călătorul s'a interesat și de ideile politice ale găzduitorilor săi. I s'a spus că „independența e visul lor, sau, dacă voiește cineva mai bine, himera lor ⁷”. Se plâng că „de la organizarea navigației pe Dunăre călătorii cari binevoiesc a-și prinbla opt zile lipsa de ocupație la București plătesc, cu excepții rare, ospitalitatea pe care o primesc prin glume, asupra fe-

¹ P. 176 și urm.

² *Analele Academiei Române*, secția literară, XXVIII, p. 250 și urm.

³ Pp. 221-5.

⁴ Pp. 221, 225.

⁵ P. 225 nota.

⁶ Pp. 212-3.

⁷ L'indépendance est notre rêve, ou, si vous aimez mieux, notre chimère (p. 182).

meilor noastre, a modelor noastre și a încercărilor noastre de reformă¹.”

Thouvenel a călătorit și la Brăila și până la Galați. În portul muntean a găsit un han cu ploșnițe, dar l-a răsplătit buna primire a lui Slătineanu, organizatorul orașului. Acesta i-a arătat cum populația a crescut de la trei sute de locuitori la 8.000, cum e compusă numai din creștini, Turcii neavând voie să se așeze; la 1831 venise grâu pentru două vase, acum, în 1837, pentru trei sute; Austrieci, Englesi s'au stabilit acolo, ca și Napoletani și Greci. Franța are însă o parte foarte mică în acest nou comerț oriental: din 700 de case la 1832 una, iar în 1833 șase². Călătorul e de părere că s'ar putea adăugi un vice-consul pe lângă ai Angliei, Rusiei, Austriei, Greciei și Piemontului.

În Galați, încă fără cheiuri și cu un început de oraș nou pe deal, sânt și Genovesi și Ionieni, pe lângă Greci. Numărul vaselor întrate în port era la 1832 de patru sute.

De aici călătoria urmează, în tovărășia cutării princese fanariote, nepoată de Domn, o semi-Orientală exagerată la Constantinopol, pe la Reni și Tulcea, cu negoțul de pește și lemne.

Câteva cifre statistice: la 1828 erau în principatul muntean 800.000 de locuitori. Între ei și Țigani, cari se vând cu 100 de franci plugarul, 50 fierarul, 500 familia. Exportul se cifră la 32.640.291 piaștri pentru

¹ Les voyageurs qui, depuis l'organisation des bateaux du Danube, daignent promener huit jours leur désœuvrement à Bucarest. payent, à peu d'exceptions près, l'hospitalité qu'ils reçoivent par des plaisanteries sur nos femmes, nos modes et nos tentatives de réforme; p. 183.

² P. 262.

1832, la 41.384.318 pentru 1836; iar importul la 27.273.000 și 32.001.275 pentru aceiași ani ¹.

Vice-consulul engles, Charles Cunningham², a dat lui Thouvenel unele știri comerciale pe care el le întregește, pentru a servi negustorii francesi din Sud.

Brăila exportă grâu de munte și grâu de câmp, aproape de valoarea celui rusesc (100 de oca 90 lei), orz, trimes și până la Trieste, fasole pentru Constantinopol, Livorno și Genova, grăunțe de in, din care la 1838 s'au trimes două milioane de kilograme, piei de vile, care se trimet la Constantinopol și în Grecia, piei de animale mici în Ardeal și Austria, cerviș și său, slănină, păr de porc pentru Rusia, miere (400.000 kgr. pentru Trieste), ceva cânepă și potaș (pentru Constantinopol) și mai des lână, țigaie, stogoșă, țurcană, cea d'întăiu de la oile din județ chiar (prețul: suta de oacă, 40-80 de lei), și lemne din Moldova, pentru Turci. Din sarea munteană, zece milioane de oacă merg în Turcia, două aiurea, patru în țară (25 de lei suta de oacă; pe loc, 10).

Se importă de Lipskani postav, stofe de bumbac, pânzeturi, mălășuri; un vas engles a început bine concurența la Galați în 1838. Fierăriile stiriene, proaste, află dever. Se aduce și vin din Persia (și din Samos, Tenedos). 300 de vase sarde vin acum anual pe Dunăre³.

Tot în această vreme a Doamnei lui Alexandru Ghica, „M. de L***, ancien agent diplomatique”, publică la Paris (Lejay editor), în 1835, un „Coup d'oeil sur l'état actuel de la Valachie et la conduite de la Russie relativement à cette province”.

¹ Pp. 245, 254, 257.

² Broșura lui, menționată, n'am putut-o găsi.

³ P. 357 și urm.

E un act de acusație contra purtării Rusiei diplomatice și militare în Principate, începând cu arătarea situației lor după tratatele cu Turcii. În 1829 comandanții militari ruși schimbă cantonamentele pentru a câștiga, și vând rațiunile soldaților. Unei Vistierii ca acea munteană, cu un venit de abia șapte milioane, comisia de sănătate-i cere pe lună 100.000 de lei; 10 000 de bolnavi sânt așezați în spitalele militare, și li se plătesc și rețetele. Birul, iertat, prin convenția de la Acherman, pe doi ani de zile, e cerut întreg după cinci luni de ocupație. Mitropolitul Grigorie e aruncat în exil. Până și sălbatecul Joltuhin, silit apoi de șeful său Diebitsch a demisiona, declară că boierii au fost prea zeloși în executarea ordinelor împărătești. Se fură porumbul adus din Ardeal de o societate filantropică. Țeranii, desperați, femeile, cărora li se impun intolerabile cvartire, se sinucid.

Domnul pus de Ruși, Alexandru Ghica, i-ar servi numai pe dâșii: din cinzeci de ofițeri ai „ștabului” său abia doi sânt Români, Spiritul național e persecutat. Cu abia patru milioane de locuitori, Principatele sânt în mare parte pustii; o șesime din Țara-Românească se află în această situație. Și totuși protecția Puterilor ar face ceva din aceste regiuni, ale căror porturi, Galați și Brăila, ar putea întrece Odesa¹.

* * *

J.-M. Lejeune avea de gând să scrie și o Istorie a Moldovei, din care numai o introducere a fost publicată în *Revue din Nord* din 1837 (no. 9). Directorul revistei înștiințează că „autorul, care a fost secretarul intim al ultimului Hospodar” (adecă Mihai

¹ Autorul crede că Rușii au ajutat mișcarea lui Tudor (p. 5) și vorbește de „Mirtza Woda” (p. 7).

Suŝu, nu chiar ultimul), „propunându-ŝi sã publice în aceastã culegere mai multe extrase dintr'o istorie a Moldovei la care lucreazã”—însemnarea manuscrisã pe margine spune: „ŝi la care a renunțat”—, „a crezut cã trebuie sã le facã a fi precedate de aceastã notițã”.

Fostul secretar vorbeŝte, în câteva rânduri de istorie, despre Dragoș ŝi urmașii lui, despre apãrarea creștinãtãții, despre cãlcarea drepturilor mollovenești de cãtre Sultani, despre pierderile de teritoriu. Descrie țara ca unul care a cunoscut-o bine. Ca probã acest pasagiu despre Valul lui Traian: „aceastã îngrãmãdire de pietre enorme, așezate de la Bãc (*Bikul*) la Dunãre, cu atãta ordine ŝi simetrie, încãt ar putea cineva sã le creadã făcute de mãnã de om, dar cãrora nu li se ŝtie nici obiectul, nici constructorii, ceia ce face ca locuitorii sã spuie cã e opera duhurile rele (*des malins esprits*)”. ŝtie cã pe Ceahlãu anume stãnci samãnã cu „o ciobãnițã ŝi douã oi”; a fost ŝi el prins de farmecul naturii noastre cãnd „masivele de teiu înflorit amestecã mireasma lor cu aceia a ierburilor aromatice care cresc de pretutindeni”. Enumerã bogãțiile acestui pãmânt, locuit de 3-4.000.000 de oameni (50.000 de catolici) „ieșiți din colonii romani ŝi din diferite populații slave”. Se trimet la Constantinopol, anual, 200.000 de vite; se exportã în același termin 50.000 de ocã de cearã, 150.000 de piei de iepure, etc. H. Poldt a dat Academiei de Științi din Paris „cearã verde” din Moldova. Lemnul e bun ŝi de poduri în țarã ŝi de catarge pentru Turci. Vinurile de Cotnari, Odobești, Focșani, ŝi Huși sânt ca acelea de la Frontignan.

Moravurile sânt, parte orientale, prin Turci, parte occidentale, prin Ruși. De la 1829 doar câțiva boieri dacã mai țin la moda turceascã. S'a început,

de Cleobul, înființarea școlilor lancasteriene, s'a făcut un cabinet de științi naturale. Scarlat-Vodă Callimachi a dat țerii un nou cod de legi. Supt raportul politic, Moldova are acum o Cameră deliberativă. Dar, „de și nu lipsesc oamenii de meriț, nu sânt totuși, la dreptul vorbind, printre ei nici artiști, nici oameni de litere”, măcar de la Dimitrie Cantemir încoace.

Un fost ministru de marină frances pe vremea expediției din Moreia, dar pe urmă, prin vicisitudinile interne ale țerii sale, un simplu „exilat” cau-tând departe liniște și mângâiere, baronul de Haussez, ajunge a se ocupa de Români din Ardeal, în cursul călătoriei sale prin „Elveția, Stiria, Ungaria și Transilvania” (*Alpes et Danube, voyage en Suisse, Styrie, Hongrie, et Transylvanie*, Paris, 1837, 2 volume).

Pe ai noștri îi vede el întâiu prin informația dată de dușmanii lor. Venind prin Banat până la Orșova și Adacalè, iar de acolo pe la Poarta-de-fier în Ardeal până la Brașov, el se grăbește a spune în noțele pe care arată să le fi reprodus fără a le armonisa că Români, „Valahii”, sânt oameni mici de statură, zdraveni, de o „fisionomie dură și în perfectă armonie cu caracterul a cărui expresie este, leneși și, ca niște consecinți invilabile, o miserie și o murdărie escesive”, pentru bărbați. „Munca, de orice natură ar fi, cade asupra femeilor, aproape tot așa de urâte, așa de murdare ca soții lor”, care, totuși, sărmanele, ară, țese, duc copii în cărucă, pe când „bărbații își trec viața culcați în vre-un unghiu de zid, sau la piciorul unui copac, așteptând acolo să li se aducă hrana. Cel mult dacă se ostenesc a înlocui tabacul care arde în enormele lor lulele”, ceia ce înseamnă o evidentă confuzie cu niscaiva

Țigani tologiți la umbră, Iar mai departe: „Bărbații se îmbată cu țuică, din care fac un abus neînchipuit. Aplecarile cele mai josnice, furtul, minciuna, superstiția cea mai absurdă, imoralitatea supt toate formele ei întră în caracterul acestui popor și atrag dupa sine pentru el o stare de abrutisare și de complectă inferioritate politică. Românii sânt un fel de paria pe cari-i desprețuiește lumea când nu-i maltratează și cari pretulindenii sânt coborâți (*raval's*) până în rândul sclavilor. Se adună cât pot în cătune (*cantons*), unde, cu tot numărul lor mare, pe care-l crește uimitoarea fecunditate a căsatoriilor sau a legaturilor care li țin locul, sânt tot așa de aspru tratați ca în locurile unde rasa lor e un fel de excepție¹.” E, cum se vede, scusa unei tiranii fără exemplu, exercitată asupra unei întregi națiuni numai pentru sângele care curge în vinele ei.

Nici frumosul port românesc nu place acestui frate depărtat. El înfățișează „un esces de miserie și de murdărie”²; i se pare drumetului că au în cap un „turban” și că țin lucrurile cele mai disparate în largul lor brâu. Toate localitățile românești ce întâmpină în Banatul unde ultimii Francesi, pe Murăș și Bega, vorbesc „un patois amestecat cu nemțește și sârbește” (*slave*)³, îl desgustă. Astfel Lugojul e „une vilaine bourgade”, bântuită, pe deasupra, și de holeră⁴, Caransebeșul — *Karansbeck!* — granicerilor e „o chétive et pauvre bourgade”, în ciuda apropiatului „turn al lui Ovidiu”. Mehadia, cu o rămășiță de pod roman, cu o inscripție latină și o piatră tumulară, cu băile cercetate de străini felu-

¹ P. 211.

² Pp. 211, 219-20.

³ P. 211. Un Frances din Normandia lingă Theresiopol, pp. 266-7.

⁴ P. 299: „cette sinistre bourgade de Lugos”.

riți, e, iarăși, o „mauvaise bourgade”¹. Satele incaltea întrec pentru dânsul tot ce se poate închipui în domeniul urâciunii și neglijenței. Simple înprăștieri (*éparpilllements*) de case din scânduri rău legate sau de colibe (*huttes*) în crengi împletite, pe care nu se ostenesec măcar a le unge cu noroiu”, cu atât mai puțin a li adăugi coșuri și ferești (*sic* : ușile sânt numai niște legături de trestii (*barrières construites de roseaux*), coperișurile o clădire de paie. Lângă bărbați cu căciuli și opinci, femeile desculțe trebăluiesc, copiii se zbuclumă goi ori în zdrențele rămase de la părinți. Niște duzi sădiți din ordin când era boala duzilor în Lombardia nu mai servesc la nimic. Chiar unde, în Ținutul străbătut de bune drumuri imperiale, e o cultură mai îngrijită și se strâng pomii în livezi, casa și locuitorul ei fac tot această impresie. Preoții nu dau credincioșilor nicio educație religioasă, ei înșii fiind capabili abia de a ceti slujba, ca unii ce ajung la locul lor numai prin bani dați Vlădicăi, vinovați deci de o „simonie învierșunată”, și „dedându-se fără pudoare la pasiunile cele mai degradante”. Și, cum baronului legitimist nu i se pare că atâta ajunge în sama Românilor, el adaugă că acești oameni atât de săraci n’ar putea face un șfert de „leghe pe jos”, și de aceea merg în cete de treizeci-patruzeci, călări „à la hussarde” ca niște Cazaci sălbateci².

Și totuși aici e Austria! Turcii n’au rămas decât la Ada-Calè, unde casa Pașei, cu zidul de cârpiciu, cu acoperișul de șindilă și scări de ramuri rupte, adăpostește copii livizi și o duzină de Turci tărcați și desculți. Șeful insulei apare în redingotă albă pe o jiletcă galbenă și cu pantaloni de nanchin usați; cu fe-

¹ Pp. 272-3, 277.

² P. 274 și urm.

sul în cap, învârte degetele pentru distracție, se bate pe burtă, dar, până la cafea, pe care oaspetele o ia până la drojdii, înecându-se — pipa e oprită de noul regim turcesc, pentru funcționari—, el pune vizitatorului întrebări despre cariera lui și face glume care-l arată bine informat asupra rolului pe care l-a jucat amiralul la Alger. Doar brațul alb al unei femei din harem dacă mângâie pe călător de atâtea aspecte disgrațioase. „Totul arată”, spune el, „miseria; totul inspiră și vedește tristeța și urâtul (*l'ennui*) în aceste ziduri dărăpănate unde sânt țercuiți (*confînés*) trei sute de Turci și aproape atâția Greci”, — zi: Români ¹.

În două locuri, tot după spuse, baronul frances se ocupă de principatul muntean, unde n'a călcat. Știe că acolo se petrece o înceată desfacere de Turci, că modele franceze pătrund, că se poartă frac și se cetească ziare apusene². Dar aiurea-și închipuie serios că populația Țerii-Românești e compusă din „Sciți” peste cari s'au așternut — Germani, stabilindu-se cu vremea și „o limbă comună, care s'a format din slavonă și latină, având multă afinitate cu limba italiană”. Cât despre starea actuală a locuitorilor, „felul de a trăi al Valahilor se deosebește puțin de cel ce caracterizează starea sălbatecă. Nu cunosc nici științele, nici artele”. Stăpâniți formal de o religie fără morală, cu popi țerani, „degradați”, cari admit îngropări barbare, ei se împacă ușor cu dumnezeirea postind jumătate de an ca să aibă voia de a săvârși orice crime, care sânt foarte dese, și numai omorul se pedepsește, cu spânzurătoare, singura osândă de care se tem. Țuca-i îndobitocește. La oi pentru băieți, la furci pentru fete — în țara unde femeile,

¹ P. 292.

² Pp. 284-5.

cu copiii după gât, torc mergând—, aceasta ar fi singura educație a unui popor rămas în urmă¹. Cum se vede, prietenii Bănățenilor erau și prieteni ai fraților lor de peste Cerna.

Ardealul însuși, văzut direct, corectează multe din aceste impresii despre Români. Dacă drumul, frumos nu trece pe lângă sate, fiind astfel „o pânză fără colori, închisă într'un cadru strălucit” (*magnifique*), — șase așezări în lungul a treizeci de leghi—, dacă șeful urmator e „frumos ca imensitate, sărac ca detalii”, dacă Deva e și ea, ca și localitățile banățene, un „méchant bourg”, adăugându-se că, afara de castel și de resturile întăriturilor, e afât de urâta că nu merită titlul de reședință de comitat, nici chiar acela de oraș, dacă drumurile n'au a face cu cele din Banat, Sibiiul place Francesului prin străzile largi, prin frumoasa piață și umbrita primblare, prin buna aliniare și cuviinciosul pavaj, ca și prin Museul și Biblioteca Bruckenthal, prin cele două școli militare bine ținute, prin asilul de orfani, prin societatea prietenoasă. Pe la Alba-Iulia, simplă „grande bourgade”, cu un arsenal, cuprinzând steaguri luate de la Turci, cu monetăria, cu biserica veche în care mormântul vechiului Hunyadi e confundat cu al nepotului, regele Matiaș, și în sfârșit cu cetatea unde călătorul nu vrea să vadă temnița lui Horea, se ajunge la Cluj. E un oraș cu străzi drepte, binișor aliniate, cu trăsuri elegante, cu saloane, foarte primitoare pentru dânsul, ca la Paris, Londra sau Viena, La Oradea-Mare în schimb fusese un foc cumplit, care ținuse trei zile, distrugând și o mare casarmă, așa încât străzile erau cloace și lumea peltrecea în bărăci. „Din toate aceste orașe ale Ungariei, Oradea-Mare ar fi aceia pe

¹ P. 315 și urm.

care aş raspinge-o (*détesterais*) mai mult ca locuinţă¹.”

Ardealul i se pare o ţară închisă, fără debuşuri pentru agricultură, fără industrie — afară de postavul exportat peste munţi —, împiedecată de vămi grele la hotare, bântuită de boli şi osândită la sărăcie². Dacă sânt oameni pe cari nu-i poate uita — *oublier mes hôtes de Transylvanie? Jamais*³—, e vorba numai de suptirea pătură dominantă, maghiară, care l-a primit în castele luxoase şi în saloane unde i s'a părut că s'ar vorbi şi româneşte⁴.

Cât priveşte ţerănimea, a văzut-o: cărauşi dormind pe drunul Orăzii, lângă focuri de drumul mare, ciobani păscând oile ori vitele, în umbra salcânilor de către Dobriţin, aproape de drumurile pe care le înseamnă puţuri cu cumpăna „asemenea cu cele din pustiurile Africei”⁵, orî şi prin sate, despre care, aici, are impresii deosebite şi chiar contradictorii. Când vorbeşte de bordeiele în care băciuiesc oameni murdari — şi se miră că nu vede şi cerşitori la răspântii⁶—, când portul „dacic” începe a-i plăcea şi vorbeşte de oamenii cu „trăsăturile pronunţate, cu proporţii frumoase, cu statura sprintenă (*taille élancée*)”, de femeile cu lungi gene de abanos, cu o gură care nu zâmbeşte decât ca să arăte dinţii admirabili, cu un profil ascuţit, cu o talie mlădioasă şi o neînchipuită desordine a toaletei, prin care totuşi se vede străbătând cochetăria”⁷.

¹ Pp. 299 şi urm., 332 şi urm., 345-9.

² Pp. 305-6, 312. Cf. şi pp. 19, 25, 32.

³ P. 340.

⁴ P. 343.

⁵ Pp. 349-52.

⁶ Pp. 308-9.

⁷ Pp. 310-2.

O carte întinsă și de o deosebită importanță e aceea a lui Raoul Perrin, apărută la 1839, *Coup d'oeil sur la Valachie et la Moldavie*.

Pentru el, care „a stat mai mult” în Muntenia¹, „Moldo-Valahia” e „un mic regat împărțit în două părți”, un „punct de privire (*mire*) intermediar”, un „jalon indicator al Moscovei spre Constantinopol”, niște țeri „interesante, prea mult timp trecute cu vederea (*méconnues*) și neglijate”, care „pot și trebuie să hotărască (*entraîner*) ele cumpăna ursitelor orientale”. Limba e „alcătuită din slavonește, din italienește și latinește, sămănată cu câteva cuvinte barbare, dar a căror întrebuițare se pierde din ce în ce mai mult”. Ea dă o prosă „ușoară, curgătoare și măgulitoare pentru urechi”, iar poesia „e în stare să primească traducerea tuturor capodoperelor străine”, fiind „plină de eleganță și eufonie”². Ambele țeri formează o deplină și absolută unitate națională: „Interesele celor două principate sânt colective și sânt atâtea raporturi în origine, e atâtea paritate în putere, atâtea afinitate în moravuri, atâtea unitate în acțiune, încât a trata de unul e a vorbi de celalt fără a greși față de exactitudine și de adevăr”³.

Populația țărilor, a căror obârșie e arătată fugar (doi șefi români veniți din Ungaria), se ridică la 2.000.000 în Țara-Românească (cu 100.000 de Ți-

¹ Nous parlerons plus longuement de la Valachie que de la Moldavie, parce que nous y avons fait un plus long séjour (p. 2).

² La prose en est facile, coulante et flatteuse à l'oreille, et la poésie, apte à recevoir la traduction de tous les chefs-d'oeuvre étrangers comme à les traduire elle-même, est pleine d'élégance et d'euphonie (p. 6).

³ Il y a tant de rapports dans l'origine, tant de parité dans la force, tant d'affinité de moeurs, tant d'unité dans l'action que traiter de l'une c'est parler de l'autre sans manquer à l'exactitude et à la vérité (p. 2).

gani) și anume în Muntenia 129.569 familii în 1.983 de târguri și sate, iar în Oltenia 43,216 familii în 766 sate.

Ei locuiesc un pământ care-i e bine cunoscut călătorului prin mai multe șederi acolo, din care cea din urmă la 1835¹, și prin drumuri cu poșta, pe care o descrie, cu podorojna luată la plecare, cu „postașul” și trăsura lui ca o treucă, având la cei opt cai — dintre cari trei fără scări și zăbale— hamuri de frânghie și osie de lemn negeluit, în scoarța lui². Se descriu frumos cursurile râurilor³: Râmnicul, Buzăul, Ialomița, vioaie și cochetă, accidentată cu cascade spumoase și scânteietoare (*pétillantes*), Milcovul pitoresc, Teleajenul, care „îmbălsămează” atmosfera cu bielșugul irisat al florilor și al plantelor aromatice care-i mărgenesc malurile, aruncă în aier mirezmele (*leurs effluves odorantes*) și servesc ca retragere la mii de păsări cu penele strălucitoare”, Prahova, „mândra, capricioasă (*fantasque*), abundența (*Populente*) Prahovă, care, în mijlocul alergării ei învârtite (*sinueuse*), sucită (*replié*) ca spinarea unui șarpe, șuieră în muntele care i-a deschis o albie în coastele lui, își face un drum în mijlocul stâncilor, spinilor (*des ronces*) prăvălișurilor (*des éboulements*) și târăște îndelung cu dânsa aurul, argintul, plumbul și toate mineralele pe care le-a desfăcut de păreții pietroși ai Carpaților⁴”. Cu toate criticele

² E vorba de Mircea, de Neagoe, de Bucur și București. Fana-rioșii sînt o „race vagabonde et mercenaire”. Ioan Mavrocordat ar fi fost otrăvit cu tabac, Ioan Suțu, „Ioan” Ipsilanti spînzurați, Alexandru Suțu decapitat (p. 14).

³ „Lors de notre dernier séjour à Bukarest en 1835” (p. 29). A fost și în Ardeal, jucând la cântec de Tigani (pp. 67-8).

⁴ Pp. 55-6.

¹ P. 51.

lui Alphonse Royer, „notre spirituel touriste”, clima i s'a părut sănătoasă, cu toată gușa din munte și frigurile de ballă.

Producția acestor locuri e foarte bogată. Crește grâu mult, porumb și cartofi, în Muntenia. Toți copacii se prind ușor. Vinul de la Râmnic și din Craiova e ca acel de Vouvray, Salins, Poligny, Arbois: îmbată ușor și ar putea și ucide. Caii, aprigi, biruie orice comparație¹. Sânt turme de oi, de porci până la 30-40.000, iepuri, din cari unul costă 30 de parale, cel de casă 5, pe când găina e cu 18, curcanul cu 24, rața cu 10. Intre minerale se enumeră platina și manganul. Sarea ochilor se exportă la Galați și Brăila — și pentru Crimeia, pentru Caucas, pentru Turcia și Serbia.

Cele două Capitale sânt înfățișate viu, mai ales cea munteană, cu 130.000 de locuitori în cinci cartiere sau colorii, avându-și fiecare comisarul, subcomisarul și dorobanții Agiei. Dacă Dâmbovița siclește la soare „ca un Pactol”, orașul e „departe de a fi frumos”, cu cele 1.500 de străzi nepavate sau rău pavate, pe care rălăcesc 30.000 de câni, vânați de Țigani. „Orașul nu presintă ochiului decât o aglomerație neregulată de case fără structură, fără gust, fără curățenie, de străzi întortochiate, triste, schilave, în mijlocul cărora nu afli iarna decât un noroiu negru, des, și vara un praf alb și arzător.” De altfel, dacă aici sânt multe râpi, „la Paris chiar, una și indivisibilă cetate a frumosului și urâtului, nu se află oare la fiecare pas, pe pragul porții, ba chiar înlăuntrul curților, o cloacă glodoasă? Nu ești asfixiat de exhalățiile bituminoase și gazoase care te apucă de gât

¹ Jamais nous n'avions rien vu de comparable à ces nobles animaux dans leur fouguese ardeur (p. 46).

și ți se suie la creier¹”. Sânt 97 de biserici și 9 mânăstiri, alte 8 cu hanuri, 10 mai mici, pe lângă o biserică catolică, câte un templu calvin și luteran, o biserică armenescă și două sinagoge. I se par pitorește turnurile acoperite cu zinc, sprijinitoarele de clopote în formă de *H*.

Pe aceste uliți orientale se poartă o lume foarte amestecată. Boierii batrâni apar în „portul lor bogat și maiestos”, cu tunca roșă și albă, cu papu-ri galbeni, apoi ciocoi, cari i se par călătorului niște boierinași de țară, *gentillâtres campagnards*, „tot așa de vaniți și de plini de pretenții ca și cei d’întăiu oameni din principal”, negustorii, „amalgam cu nepulință de definit de popoare răsăritene”: cei de la țară purtând șlicul, vesta cu mâneci mari, pantalonii „à la mamelouk”, „șalvarii umflați pe picioare”, cizma până la genunchi. Apoi Evreii murdari, „cu barba creată și unsuroasă, cu căciula de blană pălată, anteriul de pielea dracului (*sà soutane de serge*) lucios și mânilor cârligale și pământii”, asemenea cu „un sac de cuir noir qu’on vient de rouler dans l’huile et le cambouis”, țeranul cu opinci. „Înfățșarea lărcată (*la bigarrure*) poporului de jos care, la anume oare, în anume zile, se poartă pe străzile noroioase ale Bucureștilor presintă la întâia vedere un mosaic omenesc une ori interesant, une ori hidoz de miserie și de necurățenie².”

Iașul e „anost (*morne*), trist și plicticos: niciun motiv de distracție, de bucurie, de fericire; nimic decât mutre lungi trase, parcă ar fi obosite de o lungă abstinență”. Totuși în acest vast oraș cu 40.000 de locuitori se văd mai multe case europene³.

¹ Pp. 13, 51.

² P. 23.

³ P. 60. — Din Moldova mai pomenește orașele „Sorrocha, Romanow, Isckeff“ (*sic*).

Domnul muntean e bine cunoscut lui Perrier, care „de mai multe ori a avut prilejul de a se apropia de dânsul, de a se așeza la masa lui, de a-i vorbi în particular”, așa încât poate spune că „afabilitatea manierelor lui, alegerea expresiilor și varietatea cunoștințelor lui l-au sedus”; călătorul i-a făcut și un raport, cerut ¹. Dintr’o „familie usurpatoare”, Vodă e un om cult, cu gust pentru arte, cu zel pentru industrie, care primește ușor și știe a se face iubit. Fisicește, la vrâsta de „35-40 de ani”, e înalt, sprinten, imposant, cu un mers nobil; „fața-i brună e tare caracterisată”. Modern în aspectul și mișcările sale, și-a lăsat, din barba de boier, mustăți și imperială; apare la teatru și la primblare în frac și cu pălăria francesă, în legătură cu armata însă poartă uniforma unui general de divizie. L-a văzut judecând: la rostirea sentinței el se ridică, privește la sabia lui lovește de trei ori cu toporul și, după ce a vorbit, dă osânda scrisă armașului ². Mihai Sturza din Moldova primește și el bine, cu o „afabilitate cu totul francesă”, fără etichetă și mândrie ³.

Despre boierii munteni sânt știri exacte ⁴. Crede că în adevăr ei n’au niciun sentiment omenesc față de robii lor țigani, pe cari-i chinuiesc în tot felul, cu smulgerea pleoapelor, îngroparea de vii, tăierea nasului, etc. ⁵. Femeilor li place de mese, de plăceri, de plimbări; stau pe divane tăcute, cu ciubucele, ori, seara, se plimbă în trăsură, și până la Băneasa,

¹ Pp. 15, 16, 37.

² Pp. 18-19.

³ P. 61.

⁴ E vorba și de „ministrou den laountrou”, de „obiceiū pementule”, de logofătul „bissaritschesk” (p. 16).

⁵ P. 29. — Și numără exact la 6.000 pe întepații lui Vlad Tepeș (*ibid.*).

Herăstrău, Colintina, Mărcuța, Pantelimon, Plumbuita, Leordeni chiar, unde află dulceți și chiar înghețată. Dar sânt oameni foarte primitivi, plăcuți, doritori de progres. Țin mai ales la Francesi, în cari văd „re-sumatul cel mai complect al civilizației europene”. Femeile lor, „în general frumoase, sânt escelente musicante”. Ospitalitatea lor e plină de „acel *bon ton*, acel caracter întipărit cu orientalism, pe care nu l-ar răspinge (*renieraient*) plăcutele noastre Parisiene. Ele tratează orice conversație într’o limbă francesă tot așa de pură, așa de corectă, așa de aleasă ca aceia a locuitorilor din Blois (*Blaisois*)”¹. Au deprins jocuri apusene și, la baluri, la balurile mascate, cadrilul și mazurca sânt preferate. Follet face avere vânzând articole de modă de Paris². În Moldova numai limba francesă se vorbește la Curte, și Teatrul frances din Iași dă vodeviluri cu actori „mai mult ca pasabili, și, multe din sālile noastre din provincie nu au ca dâșii”³.

Țeranii sânt mari, zdraveni, sprinteni, dar gravi, cu oarecare asprime (*rudesse*) în vorbă; femeile lor svelte, cochete, bune, primind bine în căsuțele lor⁴. Sânt însă superstițioși și se lasă conduși de cei 11.700 de preoți în principatul muntean. Popa înlocuiește și pe medic, făcând bani. „E un lucru lcurios să vezi că beatitudinea radiază pe fața bolnavului, când, plecat pe o frunte palidă și zbârcită, slujbașul, cu un glas desmierdător (*câlin*) și dulceag (*doucereux*), debitează făcătoarele-i de minuni molitfe”⁵. Maica

¹ P. 33 și urm.

² P. 32 și urm.

³ Beaucoup de nos salles de province n’en possèdent pas de semblables (p. 61).

⁴ Pp. 32-3.

⁵ P. 53

Domnului de la Sărindar e dusă și în casa lui Vodă pentru fînuni.

Armata e bună la Munteni, unde sânt 28.000 de oameni, supt Spătar, Clucer, coloneli și locotenenți-coloneli. 4.500 de oameni se află la București, în căsărmile de la Dealul Spirei și Malmaison, împărțind grija poliției cu seimenii și dorobanții Agăi. Imbrăcați cu uniforma franco-rusă, de postav din Moravia și Silesia, sânt buni militari. „In această clipă chiar, dacă ar fi comandați de oameni destoinici, instruiți în strategie, i-ai vedea, cu exactitatea ce aduc în serviciu și regularitatea scrupuloasă a ținutei lor, reluând răpede între celelalte nații rangul pe care-l cuceriseră în timpul barbarilor, când opuneau cea mai vâjoasă împotrivire unor dușmani de trei ori mai mulți ca număr și pe cari totuși îi siliau adesea a se da înapoi¹.” „Trimeteți un batalion de infanterie român înaintea vrăjmașului, și veți regăsi la cel d'intăiu prilej eroica îndărătnicie a Scitului și a Dacului. Dacă trebuie să meargă, ei înaintează în fața gurii fumegânde a tunului; dacă-i comanzi să se oprească pentru a ține în loc falangele inimice, nu se vor înapoia (*fléchira*), ca un zid de aramă, strâns, compact, neatacabil².” Rușii i-au organizat pentru a și-i avea la îndemână³.

Cultura e înapoiată. Ar fi chiar ca în veacurile al XII-lea și XIII-lea³. Se traduce din Lamartine, din Hugo, de către Văcărescu, se cetesc și ziare românești în cele trei cafenele noi din Lipscani⁴. Sfântul-Sava are o bibliotecă. Domnul muntean a făcut ateliere

¹ P. 25.

² P. 26.

³ P. 31.

⁴ Pp. 6. 34.

de lacătușă: ie, fierărie, arămarie într'o mahală¹. „Moldovalahii sânt îndemănateci, plini de iscodire (*génie*) și de înțelegere: cine i-ar putea împiedeca de-a ajunge la același scop ca vecinii lor din Germania”? „Țara-Românească de la suirea în scaun a lui Vodă-Ghica trimete pe fiecare an în Europa tineri meniși studiului legilor²”. Mai mult nu știe oaspetele nostru.

Ca încheiere, el cere „Franciei și Angliei să păzească bine. Moldo-Valahia e chemată a juca un mare rol, cel mai mare rol poate în chestia Orientului. Europa să deschidă ochii și să se opuiască răpescii la aceea ca Rusia, această mare navalitoare, care nu cunoaște nici zăgazuri, nici hotare, să facă din cele două principate ce vrea să facă azi din Polonia: un Stat fără naționalitate, fără nume, de șters de pe hartă pentru a-l cufunda în uitare”. Cu o Constituție ca pentru dânsa, ocrotind și inițiativa străina, aceasta țară s'ar ferici, pentru ea și pentru civilizația lumii³.

Cartea, întinsă, luxoasă și foarte frumos ilustrată care poartă iscalitura prințului rus Anatol de Demidov, mai târziu soțul princesei Matilda Bonaparte, dar a fost fără îndoială scrisă ori măcar revăzută de colaboratorii franceși ai acestuia, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie*, Paris 1840⁴, e, și afară de splendidele ilustrații, unul din cele mai bogate izvoare cu privire la epoca regulamentară în Principate.

¹ Ar fi fondat și fabrici de postav și pînză (p. 37).

² La Valachie depuis le dernier avènement du Hospodar Ghika envoie chaque année en Europe des jeunes gens destinés à étudier ses lois (p. 20).

³ Pp. 27, 39-40.

⁴ Scrisorile de basă, în *Esquisses d'un voyage dans la Russie méridionale et la Crimée*, Paris 1838.

Și această ceată de călători vine din Apus pe Dunăre, în tovărășia altor Francesi, cari și ei țintiau spre București, și a unui negustor armean. Se trece pe la Orșova, încă un centru mic, cu lazaret de graniță, pe la Cerneți, care constă dintr'o singură stradă cu prăvălii și mărfuri murdare. Fiind Duminecă, lumea se prinde în danț, al cărui cap îl ține un sergent din noua miliție, iar musica o dau doi Țigani.

La Giurgiu, aceia dintre drumeți cari nu-și pot continua calea spre Capitala munteană văd biserica, nouă, a Sfântului Petru, prăvălii și cafenele, două-trei hanuri în care lumea doarme pe biliard. La bălcu stau întinse corturile, focuri pâlpaie. Țigani cântă, și se învârtește hora. Elementul occidental îl reprezintă doar agentul navigației, un farmacist care știe italienește. Iar către București se vede o mănăstire cu turn înalt și han, plus un dulap-scrânciob. Zugrăveala înfățișează animale, boieri, soldați, Turci. În cârciuma vecină răsună cântecele. De aici, de la Dărășii, apoi, nu se întâmpină nimic până la capătul drumului.

Călătorii sosiți întâiu află în București pentru găzduire „clubul nobililor”, dese ori pomenit și numă acuma, cu teatrul alipit de dânsul. Două odăi pe primi oaspeți. În curte, Țigani pradă bagajele. Donul însă va trimete un ofițer ca să dea ajutor străinilor.

Cei ce vin pe urmă sânt îndreptați de niște Evrei la han. Află un căpitan care-i conduce la un Italian.

Orașul, împărțit în cinci cartiere, cu comisarij lor, cu străzile strâmbe (a croitorilor, a blănarilor, etc.), rău pavate, cu multe case de lemn, cu lipsă de armonie între clădiri, cu cafenele proaste, cu mulți Evrei, displace. Nu interesează bisericile, singurele monumente istorice. Dar se relevează Museul de istorie naturală, Biblioteca, în care se păstrează 7.000 de vo-

lume, Colegiul, cu elevii în uniformă, Nu se uită „școala de arte și meserii pentru soldați”¹, spitalul militar al d-rului Mayer și cel de la Pantelimon. Se dau știri precise despre populație: 2.598 boieri, 5.757 oameni ce atârnă de ei, 436.604 locuitori obișnuiți, 256 preoți și 1.058 persoane în legătură cu ei, plus 137 călugări, pe lângă 2.583 de Evrci, cu ai lor, 1.795 de sudii străini și 10-12.000 de persoane în trecere. Sânt 10.074 de case, pe lângă 95 de biserici și 26 mănăstiri, apoi trei tipografii și două spitale.

De Alexandru-Vodă Ghica se vorbește încă de la început cu laude mari. Conducătorul de Grammont-Louvigny, Demidov e primit de prinț într-o odaie împodobită cu portretul lui Chiselev. Întâlnește o foarte bună primire și o „conversație ușoară și spirituală asupra tuturor subiecților care ocupau atunci saloanele Apusului”. Omul, cu o „fisionomie blândă și senină, care inspiră de la început încrederea”, are „toată înfățișarea unui gentleman”, „cuvântul îi e neted și ușor și vădește un spirit înalt”, „cunoștinți solide și variate, vederi nobile”² Frații lui, Mihai Banul și Constantin Spătarul, care poftesc pe oaspeți la o revistă militară, îi samănă. E poftit și la casa de țară a lui Vodă, în satul vecin, „Scufa”, — căci în oraș, după focul de la 1812, nu s’a refăcut Curtea, și Ghica stă acasă la el, cu cumnatele și ofițerii de serviciu. La țară, petrecerea e în grădină, cu Țigani care cântă bine pentru danț;

¹ P. 145.

² Accueil p'een de grâce et de cordialité... Conversation aisée et spirituelle sur tous les sujets qui occupaient alors les salons des l'Occident... Tous les dehors d'un gentilhomme... Physionomie douce et grave, qui inspire tout d'abord la confiance; sa parole est nette et facile et décèle un esprit élevé... Connaissances somides et variées, vues éclairées.

Domnul face să se transcrie melodia horei pentru a o dăruii oaspeților ¹.

Despre boierime are o idee bună. A fost la Banu Filipescu, cu prilejul unui bal, și el spune că „nu cunoaște vre-un oraș din Europa unde să se poată aduna o societate mai desăvârșit plăcută, unde cel mai bun ton se arată neconținut împreună cu cea mai dulce veselie”². În țara unde fracul e vecin cu ișlicul și care „a adoptat de la început plăcerile și mișcările libere ale Apusului”³, gazda poartă încă benisul pe care i se răsfiră barba albă. La teatru, unde se reprezintă *Semiramida* și *Flegme et Ruse*, Voda asistând în frac, e aceeași bună rânduială; în Adunarea Obștească, unde, dus de Mihai Ghica și de un Cantacuzino, Rusul vede ofițeri alături de boieri vechi și noi — erau patruzeci și trei de membri numai — și aude discursul lui Știrbei, ministru al Justiției, se observă, înaintea puținilor spectatori, o „conversație politicoasă”. Între ofițeri sânt de aceeași cară, cum e colonelul Filipescu, crescut în Franța, nu se deosebesc de foștii lor colegi din Apus. Demidov constată că „nicio societate europeană n’a fost mai activă în a-și face calea spre bine, peste toate piedecile de care era îngrămădită”⁴. Acei cari „au plătit ospitalitatea Bucureștilor cu moneda spiritualului lor sarcasm

¹ V. și pp. 180-1.

² Je ne connais aucune ville en Europe ou l’on puisse réunir une société plus complètement agréable, où le meilleur ton se montre constamment uni à la plus douce gaieté.

³ C’était là un emblème bien vrai de la situation de ce pays qui a adopté tout d’abord les plaisirs et les libres allures de l’Occident.

⁴ Aucune société européenne n’a été plus active à se frayer un chemin vers le bien à travers tous les obstacles dont son ancienne route était encombrée.

nu vor tăgădui, căci doar știu destul de bine istoria, că sânt națiuni care datează de patruzeci de ani regenerarea lor politică și morală și care nu sânt de loc mai bogate în principii”¹.

Totuși mai departe în această lucrare alcătuită din contribuții diverse conversația clasei de sus românești e laxată de frivolă și se spune că această clasă nu s'a desbrăcat încă de „învelișul noroios” (*la croûte fangeuse*), care-i împiedecă strălucirea². Slugile luxoșilor boieri sânt în zdrențe, casele neîngrijite, Ar prefera mai curând pe țeran, pe care numai să-l vezi și-ți câștigă interesul³. Rasa e evident romană: se recunosc chipurile de pe Coloana lui Traian și figurile din Trastevere la Roma⁴. De și puțin religioși, săvârșesc foarte rar crime⁵. Lipsesc cerșitorii; superstiția la ei este „o poezie tradițională”⁶.

Plecând din București la 17 Iulie 1837, cu două trăsuri cumpărate, la care se înhamă „patruzeci” de cai, — și ștafeta, dată de cărmuire, aleargă înainte—, călătorii trec Ialomița, făcând cunoștința casei căpitanului de poștă, a dorobanților, a Țiganilor de laie din drum, și, peste Buzău, cu episcopia, se îndreaptă spre Râmnic, unde, după o noapte petrecută în trăsura, îi primește casa boierului Niculescu, clădită

¹ Les narrateurs si peu indulgents qui ont payé l'hospitalité de Bukharest avec la monnaie de leur spirituel sarcasme ne nieront pas, tant il savent bien l'histoire, qu'il est des nations qui datent de quarante ans leur régénération politique et morale et qui ne sont guère plus riches en principes (p. 135).

² P. 185.

³ Rien qu'à le voir on se sent intéressé en faveur du paysan valaque (p. 185).

⁴ P. 151 și urm.

⁵ Pp. 166-80,

⁶ P. 168.

„în gust italian”, dar cu cerdac liber; mai observă acolo și un „castel de cărămidă”, „de gust turcesc” (lângă biserica zidită de Mihai Cantacuzino). La Focșani, cu mulți Evrei și un Hôtel de France, ținut chiar de un Frances— este și un misionar de aceeași nație, foarte înăcrit—, se face un nou popas: i se pare lui Demidov că ar fi „douăzeci” de biserici la Munteni, iar la Moldoveni nu mai puțin ca „șezeci”. Ispravnicul care cată să înlesnească drumul mai departe e Gheorghe Razu.

Părăsind Țara-Românească, călătorul presintă bogatele statistice pe care i le pusese la îndemână, de sigur, consulatul rusesc. Sânt în Principat 22 de orașe, 15 târguri, 3.560 de sate și 338.322 de case, plus 3.753 de biserici, dintre care 1.364 de piatră, și 202 mănăstiri (închinate, 123). Populația se împarte astfel: 944 de familii boierești, 4.195 neamuri și postelnice, 6.820 preoți, 2.740 diaconi, 2.920 slujbași bisericești, 14.158 Țigani boierești, apoi văduve și infirmi, 13.127, scutiți pentru slujbă, 1.078, pentru oaste 3.436, sudiți 3.729; plugari sânt 27.291, Bulgari 5.179, mazili 3.258, negustori 4.810, meșteri 4.130, Țigani ai Statului 5.635, călugari 2.618, vagabonzi 1.519. Se face socoteala birului astfel: 8.210.670 cel obișnuit, 121.645 mazilii, 147.860 Țigani, 438.970 patentele, 2.500.000 salinele, 1.405.050 vămile, 2.000.000 alte izvoare. Ele se cheltuiesc astfel: tributul la Poartă: 1.400.000, lista civilă 1.600.000, justiția 2.158.440, administrația numai 1.857.480, poliția, deosebit, 360.540, armata 2.750.000, dar pentru dorobanți un alt capitol, de 179.240; poștele 1.107.418, carantinele 600.000, podurile 200.000, pavagiul Bucureștilor singur făcând 48.000, lemne la autorități 80.000, închisorile 70.000, pensiile 1.500.000, pentru cerșitori 100.000, pentru copiii găsiți: 100.000, pentru spitale:

150.000 (Mitropolia fiind orfanii, bolnavii și școlile), instrucția 350.000, mănăstirile 22.000. Industria e reprezentată numai prin fabrici de pălării, de testemele, prin cele 2.299 de mori de apă, față de șase mori de vânt și nouă cu cai; în ultimii patru ani „fabricile” s’au sporit cu 631; s’a început lucrul la Baia-de-Aramă¹. Comerțul extern prezintă acest bilanț pe 1831-5: 31.848.076 importul și 49.159.585 exportul. Se dă și statistica animalelor².

Insemnarea școlilor și a oștirii e particular de interesantă. Sânt, afară de Colegiul de la Sf. Sava, cu clase primare, de umanioare și complementare, și de școala primară de la Sf. Gheorghe Nou, de alte 22 de școli particulare, tot la București, și de pensioane: trei de băieți, două de fete, populația școlară în Capitală fiind de 1.745, acestelalte școli în cuprinsul Principatului: la Craiova, Colegiul, școala Sfinți'or Apostoli, un pension și 26 de școli în județ, dintre care 12 ale Statului. Numărul total e în țară de 3.872, fără a pomeni școlile preoților și dascăli'or, lângă biserică³.

Noua oaste se compune din trei regimente, a 5.000 de oameni; zece ofițeri sânt, pe lângă Domn.

Drumul prin Moldova se face prin câmpii înflorite. La Bârlad primește ispravnicul, care n'are însă, în casa curală, decât două canapele, așa încât unii din călători dorm și pe jos. Țara nu se pare destul de cultivată, și se aruncă și aici ideia unei colonizații cu străini⁴. La Iași se întră cu o escortă de doisprezece călăreți: când trăsurile trec pe podul de bârne, Evreii, curioși, apar la uși și la feresti, salutând. La Otel Petersburg, cu picturi și slugi în fireturi, așteaptă o-

¹ P. 170 și urm.

² P. 189.

³ Pp., 169-70.

⁴ P. 199.

fișeri, se presintă Aga în portul lui bătrânesc, se dă o gardă de polițiști, dar noaptea se petrece pe masa de biliard sau pe saltele întinse jos.

Și aici cel d'întăiu gând e la Domn. Mihai Sturza locuiește în casa lui particulară, căci și aici Curtea arsesese. Aspectul palatului improvisat e milităresc. Mihai-Vodă, abia de patruzeci de ani, dar bolnav de griji, apare ca un om de o conversație plină de vervă, arătând o „instrucție puțin obișnuită”. Se înfățișează ca devotat țerii și spune că și-ar da averea lui numai să dispară umilința tributului anual. Foarte amabil, el cercetează la otel pe cneazul rus¹ și-i trimite musica ungurească a corpului de mine ca să-i cânte la prânz.

Iașul are și lucruri care pot interesa. Pe străzile unele ori largi, cu un început de pavaj², se văd și case moderne curate, cu largi curți. Supt stâlpii de lemn din Strada Mare se poartă Evreii, cari întrețin un negoț vioiu. Se vând stofe, fierării; zarafii sună rublele înaintea trecătorilor. Este chiar o librărie și un cabinet de lectură francesă, trei tipografii. Intre biserici, mai puține ca la București, se deosebesc Trei Ierarhii, unde se văd admirabilele tapițerii care înfățișează pe membrii familiei lui Vasile Lupu. Pe lângă „Colegiu” (Academia Mihăileană), este societatea de medici și naturaliști, care a strâns o remarcabilă colecție³. Spitalul Sf. Spiridon ține 200 de bolnavi.

Demidov cu însoțitorii săi trece apoi la Sculeni și de acolo în Basarabia.

Și aici, la plecare, se dau statisticile pe care ș'int

¹ P. 203 și urm.

² Costă 125.000 de lei pe an: proprietarii au dat impozitul pe șapte ani (pp. 281-2).

³ P. 206 și urm.

cine le-a furnisat, Nicolae Suțu, fiul fostului Domn Alexandru-Vodă și autorul unor „Notițe statistice” foarte prețioase, precum și al unor memorii tipărite. Nu se dau cifre despre clădiri și locuitori (dar escedent la nașteri: 9.769 pe an), ci numai despre budget și comerț.

Capitația reprezintă 984.386 60 lei, mazilo-ruptașii 73.741, cărciumele și dughenile 112.000 (cărciumele apar și deosebit: 181.190), patenta 51.592, a străinilor 18.074, ruptele Vistieriei 38.036, salinele 212.060, venitul Botoșanilor 56.800, răsurile 741.829,87, poșta 300.739, dîjma oilor, stupilor, porcilor, viilor 87.905+87.470+500.000, vămile 207.950, velnițele 73.785. Pe cap de țeran vin 78,30 lei. De fapt birul propriuzis e numai de 30 de lei, patenta de 60-200. Se pierde mult de la scutelnici, prea numeroși, de la 8 la 80 pentru fiecare boier. In materie de cheltuieli, într'o formă încurcăță: Casei Răsurilor i se dau 25.000 de lei, se scoate venitul Doamnei de la Botoșani 56.800, restul din „grajdica” 40.237,27, lefile Casei Răsurilor 1.079.518,81, poșta 300.739, bani dați direct de Domn (cheltuieli politice), 1.863.263,39. In alt loc se aduce budgetul pe 1834 și 1839 și venitul, de 7.041,482 și 8.491.956, cheltuielile, de 6.491.368 și 7.949.625. Se presintă și budgetul particular al Botoșanilor, Romanului, Focșanilor, Galaților, Bârladului, Iașilor. Venitul Botoșanilor e, pentru 1838, de 53.351, cheltuielile, la deosebite condeie, de 48.447 pe 1834, 56.623 și 39.219; pe 1835: 65.131 și 46.525; pe 1836: 80.319 și 42.316; pe 1837: 120.001 și 47.432. Casa Milelor costă pe an 72.000 de lei, a apelor 50.000. Budgetul armatei e de 650.000, al statului-major de 80.000. Lipsa de recoltă bună dintre 1831 și 1835 a scăzut mult veniturile.

Se cheltuiesc pentru școli 400.000 de lei pe an. Se

numără la 1832 în țară 506 școlari externi, la 1834, 985, la 1838, 936, iar în Iași, 531, 1.129, 1.188, în Botoșani 67, 62 și 103, etc.

E de tot curioasă cartea lui Stanislas Bellanger, călător venit pentru o moștenire, a consulului Parent, unchiul său, și, care, mai din nevoie față de procedurile încete ale justiției muntene, mai din plăcerea de a petrece în orașul boierimii bogate și vesele, a stat luni întregi la București, în 1836. Iar, peste mult timp, citind și ceva din literatura mai nouă asupra Principatelor, el publică sub titlul de „*Le (sic) Kéroutza*”, în care *căruțul* și *căruța* se amestecă, iar ca subtitlu „*Voyage en Moldo-Valachie*” — de și abia de-a călcat în Moldova—, în două volume, o carte ciudată care cuprinde tot ce vrea și nu așteaptă cineva: relații personale, conversații, judecați, anecdote, adevărate și născocile, pagini de literatură romantică și câteva statistici înotând în acest pot-pourri întins peste toate marginile obișnuite ale diluării literare.

De la „*desquédé oucha*” (*deschide ușa*) auzi, la bariera Capitalei, când pentru întâia oară-i încearcă străzile noroioase, din care se scoate căruța și cu bivoli, de la diseuția cu dorobanții și șeful lor,— „de unde veniți? Ce faci? Ce vrei? Unde mergi?”, pentru ca apoi „*le këroutza*” să între pe Podul Mogoșoaii, străbătut de trăsuri cu felinare, ceia ce-l interesează mai mult e acest centru al Bucureștilor. Ii dă 30.000 de locuitori (!), cu 94 de biserici și 12 case-palate. Pavajul e de lemn și cu pietre ascuțite; sânt 722 felinare cu lumânări. Orașul îi pare murdar: pentru curățirea zăpezii se întrebuițează ocnași, 7-800, cari o așează după același sistem ca aslăzi: „*en pyramides le long des maisons*”, iar vara

preface în praf de inhalat grămezile de imundicii. Se arată împărțirea în mahalale, având în fruntea lor epistați și vătășei; numărul vardiştilor e de cînzeci, dar sînt și 700 de străjeri cari strigă noaptea: „ei-ne-i acolo”; străzile și le împart breslele: lipscani, băcani, zarafi, cojocari, abagii, măcelari (din Scaunc, de carne), zarzavagii, cofetari, fierari. Populația românească e doar învrăstată cu câțiva Evrei, Nemți, chiar Francesi.

În orașul „fantastic” ca înfățișare, călătorul osebește bisericile: Mitropolia, cu patru porți și turnuri lângă ele, învelită cu plumb verde, și Colțea. Apoi spitalele: acel de lângă biserică, pomenită, a lui Mihai Spătarul Cantacuzino, Spitalul Brâncovenesc, cel de la Pantelimon, al Ghiculeștilor, spitalele mai mici de la biserică lui Mavrogheni, de la Sf. Visarion și chiar de la Cișmegiu. Cunoaște, el care se laudă că a colaborat la fundarea revistei „Museului Național” și chiar a *Curierului Românesc* (!)¹, Museul de istorie națională, Colegiul Sf. Sava, cu biblioteca-i de 5-6.000 de volume, întemeiată de învățatul Mitropolit grec Ignatie, cuprinzând cărți din colecția învățatului frances din veacul al XVIII-lea, Sonnini de Magnoncourt, despre care am văzut că vorbește Mac-Michael².

Cunoaște casele a lui Lenș, a lui Știrbei, a colonelului Gheorghe Filipescu, un prieten; cunoaște străzile, și Lipscanii cu băile; cunoaște Teatrul, cu alternarea pieselor franceze³ (de Scribe, între altele), românești și chiar germane, și pe alături cu baluri și baluri mascașe, Teatrul, unde, la o reprezentație din Hugo, era de față însuși Domnul, Alexandru Ghica;

¹ I, p. 333 și urm.

² II, p. 11 și urm.

³ I p. 398-9: pomeneste și pe frații Foureaux.

cunoaște personajii influente, ca Mihai Ghica, Filipescu Postelnicul, căsătorit cu o Balș din Moldova, Dumitrachi Filipescu Aga, un Suțu, un Cornescu, un Alecu Belu ¹, apoi câte un Florescu, Costescu, Predescu, beizadea Ghica, Manu, Crețulescu, Bălăceanu, Băleanu. A fost prin satele și mănăstirile din marginea Bucureștilor: Băneasa, Herăstrăul, Colintina, Mărcuța, Pantelimomul, Plumbuita; chiar și depărtații Leordeni îi sânt cunoscuți ².

Vorbește pe larg și cu simpatie de Alexandru-Vodă Ghica. Om de treizeci și cinci, patruzeci de ani, el a fost crescut occidental și a călătorit pe vremuri și la Viena. „Vorbește franțuzește ca un Frances chiar; se rostește asupra tuturor lucrurilor cu o îngrijire plină de gust, fără afectație, fără umflătură.” E vesel, galant și amabil. Se ocupă de literatură și urmărește de aproape politica străină. Neînsurat, de și i s'a propus a lua pe bogata fiică a lui Hagi-Moscu, din cauza unei „vechi pasiuni” (pentru contesa de Suchtelen), el e în societatea tineretului mai mult. Față de femei e foarte prevenitor și le salută pe stradă, când trece în caleașcă à la Daumont, cu șese cai; se vorbește și de o bancă a „doamnelor Curții” în loja lui la Teatru, unde merge foarte des, cum, de alminterea, și la balurile mascate, care pasionează. Fratele Mihai, vre-un aghiotant îi țin tovărășia la reprezentații.

A cerut și audiență la Domn și, introdus de colonelul Grammont, aude pe Ghica vorbindu-i cu simpatie despre unchiu, asupra căruia avuse informații

¹ I, p. 314.

² P. 397.

³ Il parle français comme un Français même... Il s'exprime sur toutes choses avec une recherche pleine de goût, sans afféterie, sans faconde; II, p. 90 și urm.

de la boierul Filipescu (Bellanger zice: Balș), așa încât știa cât a suferit pe vremea războiului de la 1806, fiind întemnițat de Ruși. Visitorul rămâne uimit când Vodă-i vorbește despre „memoriile interesante supt toate raporturile și pline de curioase revelații ale lui Parent” și chiar de „acelea ale cetățeanului Gaudin”¹. Ghica-i arată lui Bellanger chiar cărticica, „un tout petit in 12”, tipărită la Ledentu în Paris, în anul 1819, care cuprindea pățaniile lui Parent. Și scriitorul mai pomeneste o carte de cunoștința căreia sântem lipsiți până acum, opera altui consul frances: Cochelet, *Itinéraire des principautés de Valachie et de Moldavie*². Nepotul lui Parent cel cu o așa de bună amintire a luat parte și la petreceri din case boierești. Prin el asistăm astfel la un prânz dat în București. Trei sute de lumânări fac să strălucească tacâmurile unei mese pentru nu mai puțin de cizeci și două de persoane. Se servesc și mâncări de-ale țerii: după icre negre, sarmale, La serbarea care urmează, dată de boierul Filipescu, sânt invitați, pe lângă d-na Balș și colonelul Gheorghe Filipescu, Aga, Cornescu, colonelul Câmpineanu, un Frances, Mondoville. Stăpânul casei, om de cizeci la cizeci și cinci de ani, înalt, impunător, cu barbă albă, are în cap ișlicul, e încins cu un șal în care se înfige pumnalul. „Ciorba este gata”, anunță feciorul, și Țigani încep musica de întovărășire, altă musică fiind gata pentru gustul femeilor. Este și o sală de fumat, și în marele salon își fac intrarea oaspeții de la masă și alții. E acolo Meitani, consulul Austriei, consulul Rusiei (Rückmann), Mihail Ghica, Belu, Suțu, Vilară, Florescu, Manolachi Manu, Predescu, Canta-

¹ II, pp. 96-103.

² P. 311.

cuzino, bancherul Sakerario¹. De obicei adunările sociale află plăcere în jocul de cărți².

Aceia în mijlocul cărora se găsește mai des acest fiu al Tourainei franceze, bun de povești și chiar de iscodiri pe de-a'ntregul, sânt străini ca dânsul, mai ales Francesi, aduși de împrejurări. Afară de Henri de Mondoville, de care a fost vorba mai sus, care se află de douăzeci și cinci de ani în țară, nu știm cu ce rosturi, e doctorul Tavernier, care se amestecă în anumite tulburări politice împreună cu Eliad și alți Români, Xavier Willacrose, pe atunci arhitect al Divanului, Eugène Châtelain, din Franche-Comté, profesor în casa Agăi, care se sînge în București și de melancolie că nu-și poate revedea țara, unde fusese desertor din armata Impăratului³. La pretinsa discuție despre presă românească asistă, pe lângă prietenii români și Willacrose, baronul de Coubertin, cadet austriac, Adolphe de Simond, Polk⁴. Este și povestea unui biet Frances naturalist, căzut în sărăcie, Kerbelen⁵. Cu niște „Franco-Valaques” vânează Belanger la Câmpina⁶. Alături de ei se așează cutare ofițer muntean care a stat în Franța nu mai puțin de zece ani, ori Petrachi Poienaru, directorul Colegiului Sf. Sava, „om rece, grav, impasibil, cu înfățișarea exterioară puțin strălucitoare, dar de o capa-

¹ I, pp. 375 și urm., 383 și urm.

² *Ib'd.*, p. 401. Pentru muzică și pp. 406-7. Pentru vizite în genere pp. 400-1.

³ I, p. 111 și urm.

⁴ Pp. 106 și urm., 129 și urm., 314 și urm. Se spune precis că întâiul număr al publicației apare la 4 April de fapt: 5 Februar 1836 și că Băleanu vroia o foaie numai literară.

⁵ *Ib'd.*, p. 359 și urm.

⁶ *Ib'd.*, p. 147 și urm.

„citate solidă”. Pe lângă profesori franceși particulari, studenți români fac studii la Paris ¹.

Doritorul de scene pitorești descrie o judecată sătească, după Regulamentul Organic, la Băneasa, lângă București ².

Călătorii ocazionale au dus pe călător și aiurea: a fost astfel și el la Giurgiu, unde a făcut carantină de douăzeci și patru de zile, auzind întrebările de rigoare: „sănătos, domnule; domnule, sănătos?” ³. A văzut puțurile de petrol din Câmpina și Telega, și cu acest prilej vorbește de minele muntene, de ofertele rusești ale cunoscutului Trandafilov și ale unui Zaparovschi. A fost în munte până la Rucăr și la Sălătruc, în Argeș. A cercetat salinele, administrate atunci de Armașii Florescu și Herescu ⁴. A ajuns și pe la Târgoviște, unde s'a represintat în Septembrie 1836 o piesă franceză de ocazie, scrisă de un Român care fusese la Paris, „Teohari Glădescu”, pe la Câmpulung, despre care vorbește pe scurt ⁵.

Dar mai interesante sânt știrile lui despre Curtea-de-Argeș. El dă impresia pe care i-au produs-o vechile monumente de artă românească. I-a stat supt ochi statuia monumentală a lui „Radu Negru”, în Biserica Domnească, statuie mutată de atunci la Muzeul din București, și o descrie, cu „straniul costum, bizar, înbrăcăminte pe jumătate de piele și

¹ *Ibid.*, pp. 358 și urm. Pentru Demetrius și școlile lancasteriene, p. 369.

² I, p. 293 și urm. Judecări de zapcii, p. 219 și urm. Procese p. 228. Și mențiunea juristului Moroiu, p. 229.

³ *Ibid.*, pp. 87, 91, 93.

⁴ P. 128 nota 1.

⁵ Pp. 129, 191-4. Bellange fusese și pe la Constantinopol I, p. 313. — Descrierea generală a țerii, II, p. 9 și urm.

⁶ II, 325 și urm., 357 și urm.

de fier¹". Menționează piatra lui Neagoe, a Doannci, a lui Radu de la Afumați în biserica episcopala, despre care se rostește că „totalul acestor deosebite construcții” — dărmate afară de lăcașul însuși, și acela prefăcut, de Lecomte de Noüy— „e de un stil pur și de o armonie expresivă și grațioasă: se afla rare ori astăzi modele atât de perfecte²". Amintind și legenda meșterului Manole și viața Sf. Filofteia, el adaugă că a descoperit în iscăliturile de pe zidurile înegrite atunci: a lui Chiselev, a secretariului de Legație de Pontécoulant, a unui Gérard, a lui Wilkinson consulul, a lui André Coste, „musicant”. a unui Ieronim Spindler și chiar — a lui Byron!

La Iași, Bellanger află un oraș în parte stricat de focul din 1827 și unde i se pare că trăiesc numai 40.000 de locuitori. Numără și aici felinarele: 550, ca și bisericile, numai șazeci, dar mai frumoase decât cele din București, și pomenește pe a Trei Ierarhilor, iar, dintre casele particulare, cunoaște casa lui Mihai Sturza la Socola, cu piese de apă și grădină englesă, castelul de la Stânca al lui Nicolae Roznovanu. Nu uită „Colegiul”, adică Academia Mihailiană, biblioteca adausă, Museul de științe naturale³.

În aceste drumuri călătorul a putut prinde ceva din cunoștința bogățiilor țerii. Vorbește astfel de producția în grâu și porumb (chila de grâu vânzân-

¹ Dont nous pumes encore, malgré les dégradations du temps, admirer l'étrange costume, bizarre accoutrement mi-partie de cuir et de fer; II, p. 430.

² L'ensemble de ces diverses constructions est d'un style pur et d'une harmonie expressive et gracieuse. On trouve rarement aujourd'hui d'aussi parfaits modèles; p. 431.

³ *Ib'd*, și pp. 283-311. După Demidov, de sigur, pomenește și de tapițeriile lui Vasile Lupu, pp. 286-8. Despre un Blanchet și cultura ciupercilor în Moldova, p. 117.

du-se cu zece franci), de lână și de miere, de ceară verde, dusă la Viena, de vii, de bielsugul fructelor, de valoarea pădurilor, de tesaurile de supt pământ, între care petrolul, de fabricile care au început a se întemeia¹. Dă chiar cifre statistice, despre venitul Mitropoliei muntene (380.000 de piaștri), despre paguba de 180 de milioane făcută Principatelor de Ruși în ultima lor ocupație²; populația ambelor țeri o socoate la 3.200.000, din care două milioane în România de dincoace de Milcov³. În total, spune aiurea, sânt aici 23.320 de familii țigănești și 450.000 de capete⁴.

Și datinile noastre sânt notate în acest haos de știri disparate, și astfel e vorba de stafii și de strigoi, alături de alte superstiții⁵. Sânt presărate ici și colo, pentru distracția cetitorilor, povești, în mare parte născocite, despre Cârjaliul, despre haiducul Tunsu, despre alt haiduc, Groază, despre Ioan cel Negru, despre popa din Tabaci, care cunoaște toate limbile din lume, despre nenorocirile cutremurului⁶.

Călătorul știe ceva românește și nu-i e necunoscută literatura noastră, dintre ai cărui represintanți citează și, după Vaillant, pe Văcărescu, Eliad, Pogor, Asachi și fiica lui, pe atunci d-na Moruzi, apoi soție a lui Edgar Quinet, pe C. A. Rosetti. El însuși se folosește de o bogată informație literară din care fac parte: Del Chiaro, Carra, Wolf, Karaczay, Ale-

¹ I, pp. 110 și urm., 115 nota 1, 117-8; 122-3, 128 nota 1.

² I, p. 99.

³ I, pp. 106, 238.

⁴ II, p. 107 și urm.

⁵ I, pp. 236 și urm., 243 și urm.

⁶ I, p. 312; II, p. 144 și urm., 172. V. și falsa scrisoare a lui I. C. C. Céraki, p. 134 (an. 1838).

xandru Hâjdău, dr. Vârnav, Wilkinson¹. Din acest material s'ar fi putut constitui ceva mai sigur și mai ordonat, dar e drept că nu acesta era scopul scriitorului.

Bellanger se referă de câteva ori la Vaillant, pe care nu-l citează altă dată, când vădit îi împrumută știrile sau numai maniera. El nu vrea să știe de scrierile despre Muntenia supt Vodă-Bibescu ale consulului Billecocq. De aceste izvoare, unul important, celalt capital, trebuia să se ocupe acuma această expunere.

Consul-general frances la 1839, în locul creat cu cinci ani înainte, pentru Cochelet, Adolphe Billecocq, care fusese în Suedia și în Constantinopol — aici ca secretar de ambasadă—, veni la București cu o ambiție mult superioară aceleia a unui simplu raportor despre evenimentele politice în curs. Înțelegând societatea românească tânără în speranțele, aspirațiile și luptele ei, el se presintă ca un sfătuitor și un sprijin al tendințelor către un mai bun viitor național, tendințe pe care abia putea să le observe un căutător de subiecte exotice ca Bellanger. Neizbutind după schimbarea lui Alexandru Ghica, pe lângă care se putea bucura de o trecere deosebită, prin Gheorghe Bibescu, la 1842, a păstra această situație privilegiată, el își răsbună atacând pe „Țigan” în două lucrări, pline de amărăciune, de exagerare și de calomnie, dar cuprinzând numeroase lămuriri de prima ordine, care sânt *La principauté de Valachie sous le Hospodar Bibesco*, Bruxelles 1847 (a 2-a ediție 1848), semnată cu inițiale, și *Le mie prigioni*.

¹ I, pp. 109, 142 nota, 291 și urm., 297 și urm., 345; II, pp. 8 și u m., 88 nota 1.

Este, în aceste două publicații menite să cheneie atenția cercurilor oficiale franceze asupra consulului disgrățiat și rechemat la cererea formală a lui Bibescu, întâiu o parte informativă. Incepând cu Domnul prieten, Ghica e înfățișat ca fără holărârea care i-ar fi putut servi bunele intenții. Mișcarea, contra Rusiei „protectoare”, a Adunării dominate de spiritul unui Ioan Cămpineanu e condamnată, politica Țarului fiind, după socotința lui Billecocq, „generală”, „largă” și binefăcătoare, iar acțiunea lui Chiselev, guvernatorul în epoca de pregătire a Regulamentului Organic, aceia a unui „legislator și organizator cu tendințe largi și tot odată a unui administrator econom, harnic, politicoș și plin de bunăvoință”¹. Se critică însă atitudinea prigonoare a consulului Dașcov, care a lucrat atât de stăruitor la căderea bunului Domn. Ar fi fost bucuros să succedez bătrânul Filipescu, cel descris de Bellanger, sau Emanuil Băleanu, aleși la întâiul scrutin.

Nici tinerețel, în care și noul stăpânitor, care făcuse foarte bune studii la Paris, nu-i place criticului. Acești oameni nu se duc în Apus pentru studii, ci numai din deșeara trufie de a se putea întoarce acasă cu atitudini de *dandies* și de *lions*; literatura pe care o fac apoi acasă e „puerilă și vană”, ca și visurile lor naționale sprijinite pe originea romană și pe amintirea cuceririlor lui Mihai Viteazul.

¹ Législateur et organisateur à larges tendances et, en même temp, un administrateur économe, actif, poli et bienveillant; Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, ed. I-a (Iași 1917), p. 118; ed. a 2-a Paris (1918), p. 163, Cf. Piccolo, *Paul Kisselev et les Principautés de Moldavie et de Valachie par un habitant de Valachie* și *De la situation de la Valachie sous l'administration d'Alexandre Ghica* (Bruxelles 1842).

Nici adoptarea literelor latine în locul alfabetului chirilic nu e socotită de Billecocq altfel decât ea încă o pretenție a ușuratecei noastre vanități.

Știe bine că Românii „au format odată, cu Polonii și Ungurii, acel zid de aramă care a scutit Apusul de năvălirea mongolă sau turcească”, dar nația în sine-și pare a face parte din „popoarele moarte la orice idee de ordine și de legalitate, zăcând în miseria celei mai grosolane ignoranțe și simțitoare numai la împunsătura puterilor brutale”¹.

Cu Francesii înșiși nu e mai blând acest om atât de înăcrit. Principatele fiind un fel de Eldorado pentru o grămadă de oameni pierduți de meserie și de ignominie, „având și avantajul unei vieți mai ieftene decât aiurea”, nu e de mirare că, pe lângă un Tavernier, un inginer Condemine, conducând exploatările de pădure de pe moșiile lui Știrbei, un Grammont, pe care-l cunoaștem, ori directoare de școală, ca d-na de Grandpré, al cărui soț fusese comandant de vas în marina franceză, sânt tot felul de aventurieri ca M. de St. André, conte d'Abrial, și M. de la Maisonfort, „locotenent general al regelui Lahorei”², de preoți cari și-au părăsit misiunea, de institutori, a căror destrăbălare merge până la crime față de chiar elevii lor, de comediani fără talent, de muncitori fără căpătâiu, de slugi și de bucătari³.

¹ Avoir formé autrefois, avec les Polonais et les Hongrois, cette muraille d'airain qui préserva l'Occident de l'invasion mongole ou turque.

² Peuples morts à toute idée d'ordre et de légalité, croupissant dans la misère de la plus grossière ignorance et sensibles à l'unique aiguillon de la force brutale.

³ Une sorte d'Eldorado à un tas de gens perdus de misère et d'ignominie.

⁴ Toate citațiile, din cartea menționată mai sus, unde se dau trimiteri la pasagiile respective.

N'am intenția de a da aici biografia meritosului prieten al Românilor care a fost I. A. Vaillant; de alințerea și materialele pentru aceasta lipsesc prea mult. Chemat în principatul muntean pe la 1830, el fu, cum se intitulează mai târziu, cu mândrie, „fundator al Colegiului intern de la București” (la Sf. Sava), care i-a fost încredințat, precum și, prin îngrijirea soției sale, „al școlii gratuite de fete” — față de pensioanele cu plată, ca al d-nei Grandpré—; a predat la Sf. Sava limba franceză și a publicat un dicționar franco-român — cel d'întăiu, de o inițiativă cutezătoare pentru un străin de naștere—, pentru ca, pe urmă, amestecat și el în „complotul bulgăresc”, împreună cu Tavernier, cu Eliad, cu Mihail Filipescu, să fie silit a părăsi țara, de care, până în epoca Unirii, când publică în românește o broșurică pentru sprijinirea candidaturii lui Grigore Sturza ca Domn al Moldovei, gândul său nu s'a despărțit niciodată.

I se atribuie broșura „Épisode de la question d'Orient, Russie, Valachie, Moldavie”, apărută la 1842, pentru ca să apere pe Alexandru Ghica, detronat prin intrigile consulului rusesc¹, și traducerea nuvelei *carul cu boi* („le Carru boi”) în anul următor, cu o dedicație iscălită „Aléco Viteaz”, către „les Romains de la Dacie”, titlu pe care în adevăr — și țerii întregi acela de *Romanie* — ni-l dă profesorul de la Sf. Sava. Aceste publicații nu erau decât o pregătire pentru marea operă în trei volume, cuprinzând experiența atâtor ani de petrecere la noi, pe care el o dădea la 1844 tot în Paris, supt titlul de „La Romanie ou histoire, langue, littérature, orographie,

¹ Bengescu, *Bibliographie franco-roumaine*, ed. a 2-a, Paris 1907, p. 32. Cf. același, în *Étoiles roumaines*, 18 (30) Mart 1886.

statistique des Romains". E închinată Muntenilor, mai ales, „cu cari am trăit doisprezece ani ca în tovărășia unor frați” (de fapt e scrisă patru ani înainte¹), dar și *Ardelenilor și Moldovenilor*, pentru a li dovedi că „un străin e une ori un prieten”.

Cele d'întăiu două volume prezintă istoria Principatelor. Notele de originalitate nu lipsesc din explicațiile autorului. El stăruie pentru ideia păstrării fără întrerupere a elementului românesc în Dacia, aducând ca exemple rămânerea Francesilor în Louisiana și în Canada, lipsa unei emigrații „proletare” în Ardeal, când boierii din secolul al XVIII-lea căutau mântuire acolo în fața Turcilor, puternicul sentiment de proprietate al plugarului, imposibilitatea prefacerii lui într'un nomad, pornirea firească de a emigra într'o țară așa de atrăgătoare a „cetățenilor apuseni cari, victime ale mării proprietăți, nu mai aveau de mult în patria-mamă altă situație decât miseria”, teorie lămuritoare a colonisării acestor regiuni cu elemente romanice fără să fie nevoie a exagera rolul veteranilor și căutătorilor de aur, pe care o aflăm și într'un studiu de tinereță al lui I. C. Brătianu, și pe care în timpuri mai nouă am prezentat-o fără a cunoaște părerea acestor doi predecesori. Istoria românismului în Ardeal e povestită cu înțelegere și simpatie până la întemeierea Domniei muntene, menționând și după aceea răscoala din 1437, marele rol al lui Ioan Hunyadi, pe care-l recunoaște ca Român, ba chiar născut în „Banatul Craiovei” (!), activitatea literară a unui Nicolae Oláh, învățatul episcop „unguresc” de rasa noastră, în secolul al XVI-lea.

Se admite că Românii au salvat Ungaria și Polonia. Figura lui Mihai Viteazul e adusă înainte cu a-

¹ V. vol. I, p. 3: „après huit ans de séjour en Valaquie”.

ceiași iubire, eroul fiind clasat în rând cu Corvin și cu Ștefan-cel-Mare. La Radu Șerban, continuatorul acestei politice de năvălire în Ardeal, se notează că Români „erau atunci ca și azi cei mai numeroși în provincie”¹. Pentru vremea mai nouă se recunoaște rolul mișcării culturale din Ardeal, pomenindu-se numele lui „M. Nicorăscu” (Moise Nicoară din Ardeal) și citându-se dintr’un articol al lui Bariț contra apăsării românești de către alte neamuri.

Firește că de la 1830 înainte el dă ca istorie contemporană propriile sale amintiri². De și Chișeleș l-a scos din situația de conducător al învățământului muntean, Vaillant îl laudă pentru binele pe care l-a făcut țerilor noastre³. Dar Rușii lui lasa neplătiți în 1812 pe un Pruncu, pe un Alecsandri, în 1828 pe Filipești (120.000 de galbeni), pe Sakellario 60.000 și pe Zoița Mavrogheni⁴. Se plânge însă că toate națiile află aici bună primire, citând pe Piccolo, pe Nicolae Mavro, pe baronul Borușin și colonelul Banov, iar Francesii „nu află totdeauna politeța”⁵. La alegerea d’întăiu a Domnilor regulamentari crede că și membri ai familiilor Suțu și Mavrocorădat au umblat după tron⁶. Alexandru Ghica merge la Constantinopol cu banii lui Hagi-Moscu, făgăduind să-i iea fata⁷. Mai târziu acest bancher dă faliment, pe un timp când Vodă ar fi părtenit pe Ioan Ghica,

¹ Les Roumains, étaient alors comme aujourd’hui les plus nombreux dans cette province.

² La p. 367 data e de 1834.

³ II, pp. 361-2.

⁴ II, p. 367.

⁵ Pp. 362-3; pasagiul pare scris înainte de plecarea generalului.

⁶ II, p. 364.

⁷ P. 366.

vărul său, dându-i arenda ocnelor¹. O caracterizare a stării de lucruri de la 1837 presintă pe boieri ca fără energie, dar alături pe tinerii cari au învățat în Apus și au adus de acolo mari aspirații și de la cari se nădăjduiește mult. Străinii sânt puțini; între ei patruzeci de Francesi la București, iar la Iași numai douăzeci, pe lângă o sută cinzeci de Elvețieni².

La 1838 e vorba de începerea luptei dintre Ghica și partidul național având în fruntea lui pe Câmpineanu, Iancu Roset și Grigore Cantacuzino³. Se dau actele oficiale, câte unul din cele secrete. Urmează conflictul între doctorul Tavernier și colegul său, Marsille, căsătorit cu o Româncă și naționalizat, și intervenția și cu ajutorul lui Yaillant, a consulului frances de Châteaugiron. Scriitorul spune că acesta l-a lăsat „perfidiei lui Hagi-beiu, caimacam de Rusciuc”, căruia el îi dă 8.500 de galbeni, „pentru a-și scăpa capul”.

Ceva mai târziu, Yaillant a văzut pe Alexandru-Vodă sfiindu-se a iscăli pe actul care impunea Adunării primirea articolului regulamentar impus de Rusia. In acel moment Adunarea aprobă tipărirea „Istoriei” lui Florian Aaron, a Iliadei traduse din Aristia și a Dicționarului universal al limbii românești” făcut de Vaillant însuși, — și aceasta cu toată dârza opunere a lui Știrbei⁴.

Critica regimului devine tot mai severă. Scriitorul frances se plânge că Știrbei a vrut să împiedece, din ură față de Francesi, tipărirea dicționarului. Din parte-i, Domnul, făcându-se a patrona societatea filarmonică și Teatrul, în care „Saul”, tradus de A-

¹ P. 371.

² II, pp. 378 și urm., 380 și urm.

³ P. 384 și urm.

⁴ P. 400.

rislia, se represintase înaintea unei mari mulțimi, lucrărea la distrugerea ei, dar în același timp el dă cel mai mare sprijin teatrului german. Și Mihai Ghica e înfățișat supt un aspect defavorabil: cu tendința-i de a grecisa cultura românească, întemeind o catedră de etimologie elenică pentru preceptorul de casă, sau lăcomia-i de pământ și puțina grijă față de sărăcime. O presă oficioasă insultă pe adversari, apoi Câmpineanu, „onoarea și speranța țerii”, întors din Paris, e închis la „Scufa”, de unde la Mărgineni și la Plumbuita, spre indignarea publică. „Boierii munteni doresc un al doilea Vladimirescu sau unirea celor două Principate supt suveranitatea lui Mihai Sturza¹”, nu fără a se gândi și la o confederație balcanică, în care ar intra și Bulgaria liberată.

Acestea se spun pentru a explica acel „complot bulgăresc”, de pe urma căruia povestitorul era să părăsească țara. Intre tovarășii săi el enumeră pe Telegescu, pe Marin („Naționalul” de la 1848), pe Dimitrie Filipescu și pe Nicolae Bălcescu, pe un Solir și pe juristul bănățean Eftimie Murgu, pe Boliac, apoi, atunci cunoscut ca poet. Vaillant e silit să plece în Moldova, după sfatul lui Billecocq. În Iași, de unde i se făgăduise o apropiată întoarcere, scrie el lucrarea pe care la București n’ar fi avut răgazul s’o construiască așa de vast ². În lipsa lui, Bălcescu, cadet în noua oștire, e pălmuit de Mihai Ghica ³. Sentința contra lor (Iulie 1831) e grozavă: dacă Vaillant și Murgu, supus împărătesc, sânt numai opriți de a locui în țară, ceilalți se aleg cu ocnele, pe trei, pe opt ani, pe viață, Indată Emanoil Băleanu e și el „exilat”, și, întorcându-se, el face, din răsburare, a se

¹ II, p. 495.

² Pp. 405-7.

³ P. 407.

vota de către Adunare indigenatul lui Chiselev. Urmează răscoala Bulgarilor la Brăila.

Acum Bibescu și Știrbei lucrează pentru căderea lui Ghica, și scriitorul îi zugrăvește cu dușmănie: cel d'întăiu „nonchalant”, prins de năcazuri casnice, misantrop, dar inteligent și dibaciu, supt acel „air dégagé du gentilhomme”; celalt harnic, dar gelos, deprins cu afacerile publice, având o „raideur de bourgeois parvenu”, samănând deci mai mult cu tatăl decât cu mama, o Văcărească. Ei înving pe Câmpineanu, presinlat ca incapabil de muncă și neîntru-nind condițiile cerute pentru a fi Domn. Gheorghe Filipescu e găsit de Ruși ca „prea uman și liberal”, Alexandru Filipescu (de la Drajna) „prea progresiv” (*sic*), Vilară, „prea dibaciu și mai ales prea luminat în intențiile sale”. Filipescu are însă la primul scrutin 60 de voturi și Știrbei 30 față de 10 ale lui Bibescu. Vilară îmbrățișează pe acesta, care, cu voturile lui Filipescu (care se stânge îndată), iese la al doilea scrutin.

Dacă osândiții „complotului” sânt imediat grațiați, Vaillant, care s'a întors, știindu-și sentința neîntărită de Ghica, e expedit în Ardeal, ca revoluționar. Stă patru luni la Sibiiu, așteptând o rezoluție, pentru a trece apoi la Viena ¹.

Rusia e acum stăpână. La retragerea Mitropolitului Veniamin, ea încearcă, prin agenți trimeși pe la sate, să capete de la preoți o cerere de unire a Bisericii moldovenești cu Sinodul din Moscova. La alegerea noului șef al acestei Biserici ivindu-sé protestări asupra votului, Gheorghe Cuza propune să se ceară intervenția Austriei și a altor Puteri. In București, Dimitrie Hrisoscolev Buzoianu aruncă formal,

¹ Pp. 430-1.

la judecata Bulgarilor, răspunderea asupra Țarului, ceea ce-i atrage punerea supt acuzație¹: se pare că articolul din *Revue d'Orient* iscălit de deputatul A. Denis, care e citat aici, se datorește tot lui Vaillant. Afacerea Trandafilov adăugă îndată la aversiunea față de Puterea protectoare.

Aceasta permite lui Vaillant, la încheiere, să facă prevederi asupra viitorului românesc. Trebuie o unire a silinților în jurul Domnului și contra acestor intenții rusești. Tributul, care înseamnă încă o legătură „ilusorie”, să se răscumpere. Unirea să fie ținta silinților, apoi să se lucreze la confederația balcanică, și cu ajutorul Europei, fiecare din deținătorii de pământ românesc participând pentru provincia sa la un sistem original de unire. Astfel s'ar împlini dorințele acelor cari, „înainte de orice, nu voiesc să piară, fiind siguri că vor revedea zilele frumoase ale lui Asan (*sic*), Ștefan și Mihai, zile de glorie, când vor putea dovedi încă odată că sânt vrednici de originea lor ”.

Al treilea volum e, supt formă de capitole într'o expunere descriptivă, ori supt formă călătoriei prin munți, intitulată „orografie”, o presintare a pământului românesc, cu frumusețile și bogățiile lui. Plin de digresiuni, de anecdote întinse pe larg, de încercări literare, de fantesii une ori fără gust, el con-

¹ P. 435.

² Avant tout ils ne veulent pas périr, sûrs qu'ils sont de revoir les beaux jours d'Assan, d'Étienne et de Michel, jours de gloire, où ils pourraient prouver encore une fois qu'ils sont dignes de leur origine (introducerea la vol. I). V. și această profetie despre soarta Rusiei: „Les mêmes armes qui se sont tournées contre la Porte se tourneront, quand les temps seront venus, contre son Grand-Duché de Posen, contre Dantzick, qui jadis était plus polonais que ne le fut jamais la Bessarabie”.

stiluie, fără îndoială una din cele mai importante materii despre noi în această epocă, și de aceia merită o amănunțită analiză.

Descrierea țărilor e făcută de Vaillant, și în partea metodică și în „orografie”, cu mult simț pitoresc. Pornind cu Slugerul Anghelescu, el vede Ploieștii, cu 10.000 de oameni, Câmpina, Telega, Slănicul, administrat de un cămăraș, anume Duca, apoi Comarnicul, Băicoiul, proprietatea unei Ghiculese, măritată cu cneazul rus Trubețcoi, care e executat în urma conspirației lui Pestel, Mislea, cu amintirea lui „Vlad III Sturza” (*sic*) și a Vornicului Petrașcu, Breaza, Alte excursii îl duc, în același Principat, la Câmpulung, unde observă în biserică portretele lui „Ioan Basarab și soției”, la Argeș, unde descrie biserica și mormintele¹, la Râmnicul-Vâlci, unde e găzduit la un Constantin Niculescu, la Arnota și Bistrița, cu bălciul, la Tismana, cu broderii de la Vodă-Brâncoveanu, la Târgu-Jiului. Il mai aflăm la Cernica, lângă București, mănăstirea cu „frescele polcovnicului Nicolae” în biserică, la Țigănești, la romanticul Snagov, la Căldărușanii lui Matei Basarab, la Bucov, cu casa lui Dimitrie Filipescu, la Vălenii-de-Munte, la Chiojd².

Călătoria silită în Moldova îi dă prilejul de a vorbi de Focșani, cu hanul lui „Halghen”, de Iași, unde stă de la Novembre 1840 până la April 1841, de Roman, de Piatra, cu fabrica de hârtie a lui Gheorghe Asachi, de sate ca Dărmăneștii, Crăcăoanii, Mitocul-lui-Bălan, de schitul Durăului, supt Ceahlău, de Pipirig, de Târgu-Neamțului.

Iașul, cu bisericile „Podu-Vechiu” și Frumoasa, e și el un imens sat cu hotarele nedefinite, cu stră-

¹ V. resumatul meu în *Buletinul Comisiunii Monumentelor, Istorice*, VIII, p. 122 și urm.

² III, p. 242 și urm.

zile fără nume, cu mahalalele misterioase”, cu gunoiu și râpi, cu case ca niște ferme (*métairies*), dar cu echipagii splendide. În resumat, „contrast neîncetat al miseriei și luxului”, „ceva fatuitate și cu mult prea multă importanță inutilă”¹.

Vaillant intercalează scene prinse ca în carnetul de schițe al unui pictor: fete la fereastră lângă un boier în caftan, altele care aduc apa de la fântână, îngropări. Se dau mici povestiri: a Cârjaliului, a ciobanului ardelean, a Serafitei; se reproduce o interesantă scrisoare proprie despre aspectul unei reprezentări de la Iași, cu avocatul general de douăzeci de ani revărsându-și coana pe haină, cu fiul Agăi, agent secret, cu frumoasa doamnă Elena Sturdza².

Înșirând producțiile muntene, are ici și colo note nouă, ca despre tabacul ce se aduce pentru boieri din Adrianopol, cu vamă de 600%, despre cultura de lămâi a lui Belu și de ananas a lui Mihai Cornescu, despre hergheliile lui Bălăceanu și colonelului Odobescu. La comerț se înseamnă că Franța dă doar — pe lângă tot ce trimete Germania—, parfumuri și mănuși, Pesta mobile, Anglia ceaiu, funii, lumânări, săpun de Odesa, Orientul stofe de India, de Damasc, săpunuri de Persia, de Candia și Adrianopol. S’ar putea, ca în această țară, unde de la 1830 s’a înzecit numărul terenurilor cultivate și al velnițelor, să se realizeze frumoase câștiguri. Francesii ar căuta grâu pentru Algeria și ar vinde hârtie și tapete, trăsuri, concurând pe cele din Viena, care se aduc pentru 60.000 de galbeni³. S’ar putea face și fabrici de zahăr, ca aceia din Sibiu. Și arenda ar fi folositoare, dat fiind ce se cere de la țeran ca lucru și „volnicii

¹ Pp. 101-2.

² *Ibid.*, p. 386 și urm.

³ P. 60.

sculelnici” cari se pot chema la dereticat în casă, precum și voia de a scoate pe bietul om de pe moșie dacă a lipsit un an, pe când el, plecând, are a da capitația pe șapte ani .

Locuitorii îi par a fi „puțin încrezători, fără sinceritate, fără devotament față de țară, fără legături (*attachement*) cu amicii lor, fără recunoștință pentru serviciile sau binefacerile primite, fără unire între ei și totdeauna mândri de nobleța lor, de și n’au, afară de vre-o sută de oameni, decât nobleța de bani, — nici talent, nici pergamente”¹.

Cea ce e mai util sânt statisticile. Iată a vitelor în ambele țeri: peste 500.000 de boi, peste 500.000 de vaci, la 200.000 de cai, la 1.500.000 de oi, peste 300.000 de capre, peste 380.000 de porci . Comerțul muntean e de 16 milioane de franci export, 13-4 milioane importul. În 1840 pentru ambele Principate cifrele sânt: 53.112.213 la export, 29.741.317 la import, iar pentru Moldova: 42.503.692 și 23.376.251. Galații e port-franc, de la Mart 1836, iar Brăila încă din August 1834. Vasele ce vin însă sânt mai mult turcești și grecești (în 1837, 37 sarde, 25 austriece, 20 rusești). Se prevede vremea când în Principatele-Unite cu capitala Focșani s’ar putea reuni cele două porturi².

Armata se compune în Muntenia din 4.665 oameni, din 2.270 în Moldova³, dar la Munteni are zece coloneli, optsprezece maiori, 43 de căpitani, 523 de subofițeri, căci „toată lumea vrea să trăiască, și trebuie

¹ P. 65 și urm.

² Pp. 30-2.

³ Pp. 24-8.

⁴ Pp. 62-3.

⁵ Pp. 75-6.

să dai de hrană (*faire vivre*) la toată lumea¹". La pichete, unde satele dau câte patru oameni și doi luntrași, sânt 2396 de gărzi permanenți. Se presintă și lista medicilor în ambele țeri, aceia a spitalelor, căroro li se fac încă danii, cu însemnarea paturilor.

Școlile cuprind pe cele lancastriene, după sistemul introdus de Dînicu Goleșcu pe moșia lui. Școlile superioare sânt rău conduse, și profesorul de retorică vine de opt sau zece ori pe an la catedră². Se plânge că, din două pensioane la București, subvenția de Stat a fost retrasă numai uneia, pe la 1840, probabil școlii d-nei Vaillant³. Sânt de toate 1.990 de școli comunale în Muntenia și 1.800 în Moldova, cu școlari: 40.995 și 27.547, în capitale: 22 și 8, cu 2.441 și 2.020 elevi, plus 238 la Sf. Sava; în Academia Mihăileană sânt, cu 15 profesori, 65+80 școlari, în „Vasiliană” 179+76. Muntenia are seminariile episcopale, în Moldova se numără unul singur, de la Socola, cu 60 de elevi. Nu se uită școlile grecești (13 la Munteni), germane (la aceiași 2), armenești și evreiești (13 și 12 în Muntenia și Moldova). Sânt pensioane franceze de băieți cu directori germani (2 la Munteni, 68 elevi), cu Francesi, la Iași (3 interni, cu 119 externi și 11 profesori), pensioane de fete franceze (1+48 și 3+92). „Școala gratuită” din București are 158 de externi,

Populația totală e de 6.258.063, plus 578.931 străini, pentru Principate; în toată România: Ardealul singur are Români peste 1.500.000, Banatul 475.000, Bucovina 209.854 și 462.387 Basarabia. Clerul dă în ambele țeri: 65.700 și 36.945 de suflete, boie-

¹ Pp. 76-7.

² P. 82 și urm.

³ P. 89.

⁴ P. 90 și urm.

rii cu fii, neamuri, etc. 45.180 la Munteni, 20.140 în Moldova. Bucureștii au 12.690 de boieri, Iașul 5.300, slugile lor: 9.804 și 3.250, preoții 1.280 și 819, călugării 137 și 334, poporul obișnuit 60.000 și 26.203; străinii se numără 4.800 și 1.256, Ungurenii 3.600 și 600, Evreii 4.800 și 12.740, Țigani 8.777 și 2.739. Case sânt trecute 10.050 și 4.300 în cele două Capitale, cu 20, 80 de otele. Se adaugă 26 și 13 mănăstiri, 130 și 70 de biserici ortodoxe, 1 și 1 catolice ca și armene, 2 și 1 reformate, 5 și 2 sinagoge, tipografi 4 și 3, școli 80 și 13. Era vorba de un palat la biserica Sf. Gheorghe din București. Se dau cifre și pentru străjeri (40-50 aici, pe lângă cei luați de la prăvălii și de la case: doi pe lună¹).

Literatura e larg întrebuințată de profesorul francez, care vorbește, laudând limba, „medalia antică”, de Țichindeal, Văcărescu, Eliad, Asachi, Boliac, Scavinschi, Bariț, Stamati, Rosetti, d-na Moruzi².

Un Frances care petrecuse, cum spune însuși, mult timp în Orient și trăise un timp în principatul muntean, — vorbește de satele Gherghița și Goștinari, de Snagov, pe care-l descrie atent, de Câmpina, de Romanați, de regiunea Bărăganului, ca și de Iași—, care petrecuse pe lângă Al. Filipescu de la Drajna³, unde se vede, în biserica de sat, un tablou religios iscălit cu acest nume de familie, Felix Colson, dădea în același an 1839, trei lucrări care ne privesc⁴.

Incepând cu cea mai redusă ca proporții, în *Coup*

¹ P. 100.

² P. 150 și urm.

³ *Etat présent* (vezi mai departe), pp. 129 și urm., 136, 202-3, 238.

⁴ El laudă la pagina 28.

d'oeil rapide sur l'état des populations chrétiennes de la Turquie d'Europe, răspuns de câteva pagini la un raport prezentat Camerei Deputaților din Paris. el semnala dorința Românilor ca și a Sârbilor de a face să se recunoască în Turcia bolnavă și amenințată cu peirea principiul național. Ei sânt capabili de a da, asupra unui număr total de 3.700.000 de locuitori, o oaste de 100.000, de oare ce în timp de pace forța armată a Principatelor s'ar ridica la nu mai puțin decât 52.000¹.

Altfel se dă aici câte un amănunt necunoscut de istorie românească, precum petițiile prin care Mihai Sturza, candidat la tron, se recomanda atenției Turcilor, ori intrigile țesute în acești ani de fostul consul rus, la Iași, T. (Timcovschi), de generalul Liprandi, „unul din agenții cei mai fini ai Rusiei”, de „St., fost funcționar la consulatul rusesc din Moldova, care fusese șeful ridicării de steag contra lui Vodă-Sturza” (Ioan Sandu)², precum și planul de a ucide pe Mihai-Vodă printr'un „complot în care erau amestecați mulți Ruși”³. Consulul frances în Moldova, Huber, e lăudat. Dar în această publicație interesul se concentrează mai mult asupra cneazului Miloș și a Sârbilor lui.

Ea anunță însă pe copertă două alte scrieri: *Précis des droits des Moldaves et des Valaques fondé sur le droit des gens et sur les traités* și *Considérations sur l'état présent et sur l'avenir des Principautés de Valachie et de Moldavie*, supt presă.

Întăia, o broșură, „adresată tuturor Cabinetelor Europei”, anunță și precede pe cealaltă. Deocamdată ceea ce se are în vedere e numai analiza situației

¹ P. 71.

² P. 25.

³ P. 29.

de drept a țerilor noastre față de Imperiul otoman. și anume cercetându-se, ca basă, preținsele tratate din secolul al XIV-lea și al XV-lea, așa cum le dăduse Kogălniceanu în cartea lui francesă tipărită la Berlin, precum și față de Rusia, simplă garantă, fără alte drepturi, pe care nu le pot stabili „împietările zilnice”, nici concesiile nejustificate ale Porții. Capitulațiile n’au deci nicio putere pe pământul românesc și Statele dunărene pot în toată voia să încheie convenții de comerț cu Puterile apusene. Cel mai bun lucru ar fi însă a se „ridica din nou Principatele ca Stat suveran supt protecția Sultanului”¹. Un amestec. al Austriei, recomandat de unii scriitori englesi. nu s’ar putea admite, între altele și fiindcă Românii de dincoace văd la ce tratament sânt supuși frații lor de peste munți, adevărați pariași pentru cârmuirea împărătească.² Gurile Dunării ar rămânea în sama noului Stat, căci Sulina este arătată ca fiind „în teritoriul moldo-valah”³. Comerțul austriac el însuși ar profita din această stabilizare a situației malului stâng dunărean.

Cartea principală a lui Colson, pe lângă cea de sus, pe care peste vre-o douăzeci de ani era s’o resune D. A. Sturdza⁴, la începutul carierei sale politice, e o lucrare întinsă, bine informată și foarte prielnică, asupra „poporului uitat până în zilele noastre, ca o oasă în pustiu, pe hotarele Europei și Asiei, fără putere pe teritoriul său, fără influență în propria sa Mare. vasal al vecinilor săi” și care acum „urmează mișcarea providențială de regenerare

¹ P. 27.

² P. 28.

³ P. 30.

⁴ *Scurtă descriere a drepturilor Moldovenilor și a Muntenilor, etc.*, Iași, 1856.

care ridică alte popoare”¹. E, cum o spune de la început, o „datorie de conștiință” a unui om convins de dreptul la viață al oricărui neam.

Descrierea fizică a țerii, și după informația rusească, prețioasă în ce privește arătarea împărțirii solului, formează întâiul capitol. Ea nu oferă lucruri noi de oarecare importanță. Nota pitorescă lipsește cu totul, afară doar de o înfățișare a Bucureștilor între copacii străbătuți de crucile bisericilor, frumoasă întâic impresie căreia-i urmează vederea unui oraș murdar unde „nu se poate merge pe jos”⁵.

Notițele statistice³ pot fi apropiate de ale lui Demidov și ale lui Vaillant. De ale acestuia se deosebesc printr’un ușor plus, în Muntenia, la numărul preoților și diaconilor, al boierilor (aici numai 12.000) și printr’o altă orânduire a unor categorii de locuitori; pentru Moldova cifrele sânt foarte scăzute, tot din 1838 (880 boieri titulari, 5.650 preoți, 611 cântăreți, 1.580 călugări, 117.961 țerani, etc.), ceea ce se explică prin faptul că în acest loc⁴ se dau familiile, nu sufletele. Budgetele sânt pentru anul 1839 chiar: ele se disting prin ușoare creșteri sau scăderi (Moldova: impozite directe 7.702.791, indirecte 2.764.418; cheltuieli: 7.669.368; Muntenia: 10.392.533 și 5.900.746 pentru încasări, 15.439.900 pentru cheltuieli). Se apasă asupra faptului că datoria publică nu există⁵.

Exportul muntean e socotit la 16 milioane de

¹ Pp. 1-II.

² P. 197.

³ În Muntenia 22 de orașe. 12 târguri, 3.590 de sate, 69 de mănăstiri; în Moldova 54 de orașe. 1.919 sate, 122 mănăstiri (29 închinăte; 1.778 biserici. Sânt 1.096 de moși boierești. 225 mănăstirești neînchinăte. 16) închinăte, 413 răzeșești (p. 7).

⁴ Pp. 12-5.

⁵ Pp. 16-7.

franci¹, pe mai mulți ani: el variază de la 23 la 11 de milioane de lei, importul de la 24 la 55.

Intregi tabele sânt alipite la lucrare pentru comerțul exterior pe anii 1832-7. În 1837, Brăila primește 149 vase, Galații 528². Se arată că 5-6.000.000 oi pot da prisos de export.

Statistica școlară dă în Moldova 695 de elevi la școlile județene (60 interni), 80 la școala primara de fete din Iași, 136 de băieți și 109 fete la pensiioane⁴. În Muntenia „Școala centrală” cuprinde trei școli lancasteriene cu 600 de elevi, o școală de *umaniore*, una complementară, o a treia „specială”, ‘cu 204 de toți (profesorii se ridică la 54), afară de „științi, facultăți, cursuri libere”, școala lancasteriană și cea complementară la Craiova, cu 190 de elevi și 23 de profesori, cele șaisprezece școli lancastriene din județe, cu 1.200 de elevi și șaisprezece profesori⁵. Școlile particulare muntene au 3.564 de elevi⁶. Institutele franceze pregăteau în 1833 83 de școlărițe, în 1838 numai 23⁷. Patruzeci de familii țin perceptori sau institutele acasă⁸.

Scurta privire istorică e vrednică de atenție. Un capitol poartă titlul de „Gloria trecută a Românilor”, și el începe afirmând că numai din vina împrerișurilor s'a pierdut independența de pe vremuri. Ca izvoare servește vestitul discurs la școlile din Hotin al lui Alexandru Hâjdău și tânguiera lui Cârlova asupra

¹ P. 225.

² P. 226.

³ P. 231, nota 1.

⁴ P. 172.

⁵ P. 190.

⁶ P. 193.

⁷ P. 194.

⁸ *Ibid.*

ruinelor Târgoviștii; alături se reproduc rânduri din corespondența cu Rusia a lui Mihai Suțu, fost Domn al Moldovei, și a lui Grigore Dimitrie Ghica, fost Domn muntean ¹. Analisa Regulamentului Organic e scurtă, destăinuindu-se că iscălitura lui, în comitetul de redactare, a fost refuzată numai de bătrânul Bălăceanu, de Câmpineanu și de un Hrisoscoeu, oameni din cari „un tânăr preot muntean” făcea figuri sfinte ². Pe atunci Orlov oferi la Constantinopol, din partea Țarului, 3.000.000 de galbeni pentru Principate ³.

În ce privește clasele nației noastre, scriitorul are o nesfârșită milă de țeran. Il înfățișează, canu pretutindeni, oropsit și desprețuit, redus la împrejurări de traiu absolut primitive, mulțămît în aparență cu satisfacerea celor d'intăiu nevoi ale unei ființi umane. Miniștri prind noaptea pe săteni pentru a-i mâna la lucru pe moșiile lor; nedreptății vin adesea în cete să-și caute judecata la București; dar nici aceasta, nici anchetele orânduite de Domnul muntean nu servesc la ceva ⁴. În Moldova mai ales, fața trasă, ochii înfundați în cap ai atâtor locuitori de la țară arată suferințele prin care au trecut ⁵. Arendașii greci ca și cei evrei storc ultima picătură de vlagă șerbilor, liberați numai de formă, ai ogorului în ambele Principate ⁶.

¹ Pp. 41-3.

² P. 47.

³ P. 50.

⁴ P. 129 și urm.

⁵ *Leurs yeux caves et qu'ils n'osent lever, tout annonce la servitude et l'absence du bien-être (p. 236).*

⁶ *Cette émigration juive de la Russie et de la Pologne réduit le paysan moldave à la misère et le prépare au joug étranger, car l'Israélite dur et même féroce envers les chrétiens ne s'apprivoise avec les pauvres Roumains que pour les voler, les exploiter et souvent les rouer de*

Mai nenorociți decât dânșii sânt doar Țiganii, despre cari Colson se rostește cu adâncă indignare față de acei cari-i întrebunțează pentru folosul și pentru plăcerea lor, jignind însăși demnitatea omenească. și el chiamă opinia lumii civilisate pentru a face să înceteze acest abus.

Și totuși țeranul român e cinstit și viteaz. Rușii îl întrebunțau în ultimul războiu tot la avangardă. Armata nouă, mai importantă în Muntenia, e alcătuită numai din ei, atât prin cele 36.000 de familii atribuite organizației grănicerilor, cât și prin cei 6.000 de soldați ținuți supt arme, plus cei 5.000 lăsați la vatră. prin cei 22.000 cari pot fi chemați în fiecare moment și în sfârșit prin cei 3.600 de dorobanți și slujitori munteni, prin cei 1.200 din Moldova, cari sânt o ade-vărată și destoinică oaste ¹.

Clerul e în mare parte din țerani și trăind țărănește. El ocupă puțin pe scriitor, care vorbește în treacăt de gândurile bune ale Mitropolitului Veniamin. prea legat însă de politica rusească, și de Mitropolitul muntean prigonit de Ruși, Grigorie ². Ii plac mănăstirile, ca niște „orașe germane”, în care însă n'a izbulit să descopere bibliotecile, care *erau*, seminarii ca acela din Buzău, bine condus, cu școlari vioi— și laudă pe episcopul de acolo; și școala de preoți din București își îndeplinește sarcina. A cunoscut pe în-vățatul profesor Nifon Bălășescu ³.

Apăsând asupra faptului că principatul muntean are o clasă de negustori indigeni, nu ca în Moldova.

coups (p. 151). Cf. și pp. 235-6. Și contra velnițelor, p. 152. (Cf. p. 218: „Les habitants s'habillent comme les Daces et se nourrissent comme aux premiers jours” (p. 218).

¹ P. 21 și urm.

² Pp. 162 și urm., 170.

³ Pp. 163-5.

unde ea e împiedecată în formațiunea 'ei de invasia evreiască, Colson arată pe rând rosturile lipscanilor, marchitanilor, cari vând și articole de Constantinopol, al Brașovenilor.

Negoțul cu străinătatea se face încă greu, Galații, Brăila începându-și abia funcțiunile de mari de-bușee; cel de-al doilea port n'are măcar o bancă¹, și pretutindenea mijlocitorul e samsarul grec². Și totuși se face un comerț vioiu cu Austria, care trimete anual marfă de zece milioane și visează Muntenia ca „un grânar al Ardealului”³. Anglia însăși a încercat, fundând o companie englesă, care însă s'a rui-nat așteplând până la înghețul Dunării, cu douăzeci de vase de transport, grâu care n'a mai venit. Ar trebui, dacă Turcii ar înțelege folosul, să se dea negustorilor munteni un canal dobrogean de la Raso-va la Chiustenge și chiar folosința portului Varna⁴.

Căci exportul e important. Se trimete, astfel, por-
rumb la Trieste, grâu la Genova și Trieste, în Ar-
hipelag, sau la Constantinopol, și în Anglia, lână
în Franța, Belgia, tot Anglia și tot la Trieste, vin
la Odesa, catarge la Constantinopol și în Egipt, să-
mânță de in în Genova și Anglia, fasole tot în Ge-
nova și în Trieste, unt și brânză în Turcia și Gre-
cia, sodă în Constantinopol, mătasă în Trieste⁵. In
materie de fabrici se citează cea de la Câmpina ori
cea de la București a d-rului Zucker, autorul scrierii,
resumate mai sus, despre Basarabia⁶.

¹ El cere „bănci naționale”, și îndată (p. 235).

² Pp. 225-6.

³ Pp. 214-6. Numărul sudiiilor chesaro-crăiești e de 30.000 (p. 215).

⁴ P. 222 și urm.

⁵ Pp. 228-9—Sardinia dă mobile (p. 228).

⁶ P. 238.

Boierimea e înfățișată defavorabil. In genere e rău crescută, ca anume pentru „ciocoism”, elementele adause trebuind să treacă prin zilnica umilire a situației de logofeți¹. Cutare boier moldovean a ucis pentru a-l prăda pe un Evreu². Căsătoriile fetelor la treisprezece, patrusprezece ani, divorțurile ușoare și foarte dese contribuie la corupția clasei³, care ține încă toată puterea, căci a fi boier e a fi om⁴.

Pe terenul politic, o mare parte din boierii munteni, oameni în vrâstă, servesc Rusiei neînvinse, bună răsplătitoare: pentru „articolul adițional” votează, lăudat de consulul rusesc Rückmann, bătrânul Filipescu, fiul său colonelul, Ștefan Bălăceanu și Cocorăscu. Unii fură: cam 25 milioane pe an⁵. Este însă și o opoziție națională, represintată, nu atâta prin foștii studenți în Apus, pe cari acest scriitor nu-i stimează prea mult, cât prin bune elemente crescute în țară, ca acel colonel Câmpineanu, care i se pare lui, ca și lui Vaillant, că personifică însuși viitorul rasei, fiind singurul capabil să dea și țăranilor locul ce li se cuvine⁶.

In Moldova, de la începutul noii ere a Regulamentului Organic, „Fanarioții”, favorizați de Domn, luptă cu familiile de țară și cu intimii lui Mihai-Vodă. Dar de la un timp consulatul rusesc nu dispune decât de un grup pe care el și-l alcătuiuse, cu Nicolae și Gheorghe Catargiu în frunte⁷.

Opoziția se face pe tăcutele, după lungi pregătiri

¹ Pp. 155-6.

² P. 203.

³ Pp. 158-0.

⁴ P. 141.

⁵ P. 108.

⁶ P. 64 și urm.

⁷ Pp. 82-3.

ascunse, prin votul singur. Tineretul șovaiește încă — pe acel timp Kogălniceanu era la 1839 numai un tânăr militar de douăzeci și patru de ani¹, „secretar” al lui Sturza și om de bune speranțe—, dar femeile își răsbună pentru desconsiderarea din partea Rușilor, apărând cu energie ideia națională². Intăia generație în contact cu Apusul — tineri Munteni trimiși supt Grigore-Vodă Ghica, Moldoveni purtați pe la Viena — au adus numai limba costumul, atitudinea, o a doua se pătrunde și de alt spirit³.

Cu aceasta trecem la Domni, și aici trebuie să se spuie că și Colson, ca și Vaillant, ca și tineretul supt influența anglo-francesă, e contra lui Alexandru-Vodă Ghica, pe care-l susținea consulul Billecocq, atacat de aceia, și *pentru* Mihai Sturza, care, cu toate păcatele lui, de avariție, ar fi ajuns în stare de a da o nouă ordine de lucruri, așa cum se doria în aceste cercuri.

După ce se arată că Mihai Ghica, dușmanul lui Vaillant, ascunde supt „o urbanitate excesivă” și maniere de dandy parisian, care-i câștigă femeile, lipsă de talent și de caracter, trufie, prejudecăți, neajunsuri de cultură, ca simplu fost cadet în armata rusească, se trece la fratele său, Domnul, denunțând și aici ce s’ar ascunde supt „bonomia” lui,

Toate defectele posibile se atribuie Domnului muntean: e prefăcut, bănuitor, prigonitor, perfid, „umil până la josnicie cu superiorii, vanilos cu inferiorii săi, fără demnitate cu egali”. Descusut și nebulos în gânduri, gângav în rostire, el nu iubește pe nimeni

¹ P. 175.

² P. 77.

³ C’est encore sous le règne de Grégoire qu’on prit l’habitude d’envoyer à Paris les jeunes boyards pour finir leurs études (p. 157).

și nu e iubit de nimeni. Iși închipuie că „ocupă Europa”. Numit după stăruințele inteligenței lui cumnate, pe temeiul că Turcii preferă familia Ghica, el e calificat, cu o elocvență plină de ură, ca „întăiul represintant al umilirii țerii sale”, ca „transparentul Rusiei”¹.

La un supeu în 1832 a făcut loc consulului rusesc să treacă înaintea lui, iar, în luptă cu Adunarea munteană, el aștepta hotărârea în casa acestuia, încunjurat fiind și de miniștrii săi. Armata lui îi dă doar prilejul de-a apărea în uniformă brodată, cu crucea Sf. Ana pe piept, între membrii „ștabului”, în care sânt cei mai mulți ofițeri. Se vorbește și de o închipuită căsătorie cu origini imorale a lui Grigore-Vodă cu „Doamna Eufrosina”.

Cu totul altfel apare, firește, Mihai Sturza, în care partidul național muntean, pe care-l servește carlea, își pune toate speranțele. Fostul asociat al agentului rusesc generalul Liprandi, poate singur, fiind deștept și bogat, hotărât, „să scape Moldo-Valahia de jugul Rușilor”. Sprijinit și de socrul său, puternicul Grec Vogoridi, în stare să contrabalanțeze influența lui Aristarchi, agentul muntean, înfățișat, acesta, în cele mai negre colori, el are datoria să refuze și „coroana” pe care i-ar oferi-o Rușii. Timidul boier are tot mai mult calități de Domn și devine „omul necesar al zilei”².

Firește, Mihai-Vodă nu e ridicat astfel pentru el însuși, ci, cum am spus, în legătură cu idealul urmării de o întreagă generație. Acest ideal exista și pe vremea când se negocia cu Napoleon I-iu pentru formarea unui „regat al Daciei”³. Cultura nouă

¹ Pp. 52 și urm., 101.

² P. 57 și urm.

³ Au temps de Napoléon, lorsqu'il pensait à créer un royaume de Dacie (p. 122).

a lucrat în acest seîns. Dacă la Bucureşti Aron Florian n'a putut tipări, din lipsă de interes a publicului, ultimele patru volume din a sa Istorie a principatului muntean, dacă Vodă-Ghica sprijine pe balerinele teatrului german şi a facut tot posibilul ca să distrugă pe cel românesc, tocmai când se pregăteau piese ca „Mihai-cel-Mare” şi „Doisprezece boieri”, dacă în capitala munteană şcolile superioare, rău administrate, sânt o simplă formă, dacă la Iaşi, unde Moise Nicoară moare de foame, Academia Mihăileană n'are o catedră de istoria Românilor, dacă Eliad a devenit pentru curentul naţional un „transfug” salariat, mişcarea, odată pornită, nu se poate opri. Colson reproduce versuri ale lui Cârlova şi Alexandrescu pentru sufletul ce vibrează în ele. De la Viena, de la Lunéville, unde Moldova a trimes un bursier, vin tineri cu altă mentalitate, asemenea cu a fetelor crescute de institutoare franceze¹. Arta începuse a fi cultivată şi la Moldoveni, unde programul şcolar prevedea o clasă de pictură şi de desemn istoric, şi un pictor din München fusese anume adus pentru a zugrăvi pe Ştefan-cel-Mare înaintea Cetăţii Neamţului şi în clipa când îşi dictează testamentul².

Idealul românesc servit de această cultură nu înţeşte numai la crearea unui regat de la Dunăre, supt o dinastie indigenă, dispunând, ca debuşeu la Mare, de viitorul canal, necesar, între Rasova şi Chiustenge şi chiar de întrebuinţarea portului Varna³. Acest lucru e „aproape asigurat”, spune profetic publicistul frances. Se obiectează faţă de acest program restrâns

¹ Pp. 160, 171 şi urm. Se trimeseră la Viena şase bursieri (p. 172). Trei termină în 1838 (p. 173). Cf. şi p. 238.

² Pp. 173, 196.

³ P. 218.

„că rămân mai mult de șase milioane de Români nereuniți, că în lipsa lor totul va fi nesigur, că aceste mase totdeauna ațâțate prin nenorocirea situației lor vor căuta neîncetat să răstoarne toate combinațiile care le-ar separa de frații lor..., că alianța care trebuie să domnească între vecini ar fi compromisă prin acest războiu surd, care ar veni din existența Românilor neliberați”¹.

De acești Români încăpuți supt stăpânirea străină se ocupă, cu cât știe — pentru dânsul Bariț e Vlădică de Blaj („Blaye”) —, scriitorul frances, anexând la lucrarea sa și cea d’intăiu hartă a Daciei care trebuie să fie. Incepe cu Basarabia. Supt Voronțov, guvernatorul care „urăște pe Moldoveni pentru că sânt Moldoveni” și care lasă pe ofițerii săi să prade pe locuitori, pe cărturari să reducă limba românească la cărțile de biserică tipărite în singurul stabiliment de la Chișinău, amenințând cu pedepse, până la surgunul în Siberia, pe cine ar resista, boierimea, câtă n’a rămas în Iași, trăiește la țară, ruinată, cu frica unor costisitoare procese; țeranul se păstrează însă cum a fost, „activ, harnic, întreprinzător”. În Bucovina, „Românii formează încă fondul populației și sânt încă cei mai numeroși”; nobilimea a refuzat titlurile nobiliare oferite de Austria și astfel „a preferat curagios ruina față de o astfel de apostasie”. În Banatul colonizat de aceiași Aus-

¹ La réunion des Principautés est presque assurée... Qu’il reste plus de six millions de Roumains non réunis, qu’à leur défaut tout sera incertain, que ces masses, toujours excitées par le malheur de leur position, chercheront sans cesse à reuverser toutes les combinaisons qui les séparent de leurs frères..., que l’alliance qui doit régner entre voisins serait compromise par cette guerre sourde qui viendrait du fait des Roumains non réunis (p. 117).

trieni, Românii sânt „foarte nenorociți, cei mai apăsăți din toate populațiile care locuiesc această parte a Statelor austriece”. In Ardeal, „pământ românesc, locuit de patru popoare deosebite”, ai noștri sânt priviți ca niște brute. Și totuși „ei sânt Români și hrănesc speranța de a fi reuniți cu frații lor din Moldo-Valahia”. Ba chiar „ideia unirii se popularizează din ce în ce mai mult”¹. Intr’o nație ai cărui membri de la o provincie la alta își zic „frați” nu e de mirare.

Evident că asemenea porniri află piedeci la Fanarioții legați de Turci, la consulul rus, adevărat „vice-rege”. Tot așa la Austria, cu gânduri ascunse față de Principate și cu teamă față de provinciile românești pe care le deține. De aceia Ghica „speră să câpete de la Cabinetul din Viena făgăduiala de a fi reales Domn în cazul când Țara-Românească ar fi restituită independenței. Austria nu e depărtată de a intra în vederile Domnului, atât de mult tremură să vadă populațiile românești din Banat, din Bucovina, din Ardeal, unindu-se cu mișcarea ce ar restitui Țerii-Românești libertatea ei”². De altfel ea „slăbește și riscă în toate zilele să slabească reținând ca supuși pe Românii împrăștiați în Imperiul ei”.

Franța, rău represintată încă, e incapabilă să dea lineretului din Principate sprijinul diplomatic de care ar avea nevoie ca să-și atingă scopul: ea ar trebui să aibă curagiul de a-și acredita agenții, cari să

¹ Ils sont Roumains et nourrissent l'espoir d'être réunis à leurs frères de la Moldo-Valachie. L'idée d'une réunion se popularise de plus en plus (p. 265).

² Tant elle tremble de voir les populations valaques du Banat, de la Bucovine, de la Transylvanie s'unir au mouvement qui rendrait à la Valachie sa liberté (p. 73)

nu se boierească între boieri, direct pe lângă Domni¹. Anglia singură lucrează cu spor.

Oricum, se va ajunge neapărat la îndeplinirea nevoilor neapărate ale unui neam capabil de a-și asigura, și prin oastea ce ar putea strânge și hrăni, un loc în lume. Prevăzând sigur viitorul. Colson e sigur că dinastiile de pradă vor dispărea înaintea asaltului „spiritului național care fermentează la toate popoarele încorporate”. „Coborârea imperiilor și a raselor dominante și învierea națiilor încorporate e pentru el un punct de crez, și vremea când se vor pedepsi toate crimele de les-naționalitate” ale acelor Imperii i se pare că se apropie ².

Să adăugim că a trăit s'o și vadă. La 1862 el publică, supl. titlu de *Nationalité et régénération des paysans moldo-valaques*, o întinsă lucrare, punând în legătură cu nevoia imediatei reforme agrare contra boierimii parvenite, corupte și brutale³, caracterul de stăpânire atavică a țeranului care se coboară din Tracii cei vechi, nestârpiți de Romani — și o întregă argumentație e cheltuită pentru aceasta —, sau, cum îi place a zice, din „Pelasgi”. „Nația nu-și trage originea”, astfel, „dintr'o adunătură de coloni veniți din toate părțile lumii romane; ea formează o rasă omogenă, care și-a avut civilizația ei.” Și apărarea săteanului e luată, după amintiri din petrecerea la noi a scriitorului, și contra ocupanților ruși din 1828, cari puneau și în spinarea femeilor, când

¹ Colonia franceza cuprinde, după el, în Muntenia: un cleric câte nouăsprezece institutori de fiecare sex, trei medici, opt artiști și patrusprezece actori (p. 256. Funcționari ai consulatului sânt Greci și Austrieci p. 257).

² Pp. 264, 302, 304.

³ Casuri, p. 148 nota 1.

nu înjugau pe bărbați la cară, transporturile necesare armatei lor și aduceau pe Mehedințeni la nevoia de a măcina scoarța copacilor pentru a-și face pânc¹.

În 1843 un cunoscut călător frances, vicontele Alexis de Valon, trecea spre Chiustenge, care i se înfățișează ca un biet sat de bordeie, ca niște locuinți de castori, cu o lume de femei și copii în zdrențe, nu mai mulți de o sută cinczeci la începutul lucrărilor pentru schelă. Acum au mai venit, lângă Agentul Companiei austriece pe Dunăre, Bulgari, Ruși, Români, chiar, crede visitorul, Poloni.

Un drum prin pustiu, cu morile, stepa din gaurile căreia răsar, flămânzi de secetă, poponeții brunii, rar câte un grup de case unde Bulgari tocmiți lucrează pentru indolenții stăpâni turci. La Chiosiel, popas al Companiei, valul lui Traian: drumetul încearcă o vânătoare de păsări de baltă. La Cernavoda — se propune canalul, pe la Carasù, 'aceiași miserie; un Venețian culege lipitori, al căror monopol îl are. Pe malul dunărean, dorobanțul carantinei.

Mergând mai departe pe Dunăre, de Valon dă iarăși de lazaret; la Giurgiu, cu 7-8.000 de locuitori (tot serviciu¹ carantinelor are 1.122 de pedestri și 350 de călări; frecvența de călători: 3.000 pe an aici, peste 4.000 la Galați, în 1833)².

Puțin înainte de la revoluția de la 1848, în anul

¹ I: 246 și urm. Se citează de el și o altă carte, în două volume, *Chrétiens et Ottomans*.

² După traducerea germană, *Ein Jahr im Orient oder Griechenland unter Otto I., die Türkei unter Abdulmedschid und Sicilien unter Ferdinand II.*, Stuttgart, 1854. II; Karadja, în *Revista Istorică* pe 1928 și în *Cuget Clar*, I, pp. 557-9.

1816 chiar¹, o femeie, d-na A. de Carlowitz, întovărășită de un conte de Waisbach și, până la un punct, de un Ungur, Mandozy, sosit anume din Kremnitz ca să vadă cum Rușii „vreau să facă din aceste provincii un punct de plecare către Imperiul de Orient”, vine în părțile noastre, și, după întoarcere, alcatuiește note în care, mai ales de la o bucată de loc, elemente de romantism capricios se alătură la observațiile reale, prea puține.

Povestitoarca a cercetat întâiu, în Banat, satele grănicerilor, cu populație numai românească, supusa regimului militar — un ofițer rural îngrijindu-se de agricultura —, cu panănturile care nu se pot vinde la străini, cu gospodăria în comun, și, pentru șezeci de membri, cu un „gospodar” ales, cu școală germană, cu judecată militară, cu cârciuma plină. Nu se dă niciun ban; șefii de familie au o plata de 50 de franci pe an. Cu ofițerii și sergenții lor în frunte, oamenii luptă cu atâta devotament pentru Austria, încât în 1815 erau aici 40.000 de văduve. „Grănicerii sânt mai zdraveni la osteneală decât toți ceilalți Europeni.” De și prea puțin respectate, femeile lucrează neconținut. A văzut și bătrâne țesând, și ele „cântau poeme eroice naționale copiilor aproape goi, cinchiți înaintea lor”².

Pe o cale vicinală foarte bună, d-na de Carlowitz merge la Cornea, cu han, prăvălii, poștă, supt comanda unui căpitan, la Domașna, „târgușor frumos”, la crucea care arată unde era să fie omorât de Turci, în 1738, Francisc I-iu. În cale „copaci încărcăți de roadă, case bogate”. De la Teregova și

¹ V. *Revue de Paris*, XXXIV, n-1 de la 15 Septembre.

² En chantant des poèmes héroïques et nationaux aux enfants presque nus accroupis devant elles; p. 525.

cheia ei, se ajunge la Armeniş, stație de ofițeri; la cheia Slatinei se trece Timișul. Slujba catolică de la Slatina, cu soldați în uniformă îngenuchiați, impresionează. „Și femeile erau gătite, dar portul lor jignește ochii, căci e un amestec de colorile cele mai strălucitoare și care se ciocnesc mai mult” (*plus heurtées*). I se pare că danțul ce urmează e întovărașit de „cântece războinice, în cinstea vre-unui erou al Margeniei”. În aceste cântece ar fi vorba și de „geniile muntelui”. „Gospodarul” chiamă la masă, și alcargă copiii, femeile. Locuitorii îi par bețivi, dar, „dacă o întâmplare fericită-i pune în măsură să învețe, ei ar face progrese așa de răpezi, încât națiile civilizate arată rar ceva asemenea” (*en offrent peu d'exemples*). De la „Turnul lui Ovidiu” apoi, nu e departe până la Caransebeș, cu hanul „Pomului Verde”. E un oraș de 3.000 de locuitori, bine clădit, având un stat-major cu două căsărmi, un „episcop”, o școală normală, una de fete. Sânt vii împrejur, și se culege aur în râul Sebeșului; comerțul e viu în acest centru „cu aiere de mare oraș”. Cetățenii sânt amabili. Apoi pe la Muntele Mare se ajunge la hotar, în față cu Ada-calè, cu zidurile și cimitirul ei și cu primejdiile Porților-de-fier, cu șchelea Cladovei, miserabilă, cu Ostrovul pustiu, pe care băciuiesc doar douăzeci de pescari sârbi, cu sămănarea ruinelor romane și la Sârbi.

La Orșova i se pare că nu e nicio nevoie adevărată de carantină. În oraș sânt 500 de case, pentru 2.000 de locuitori, „Sârbi, Români, Greci, Unguri și Germani”, aceștia din urmă funcționari; o biserică răsăriteană stă lângă cea catolică. Femeile în cămașă, cu „peștimane”, sânt frumoase. De altfel, „în Țara-Românească o femeie urâtă e o excepție”, „Bărbații

sânt robuști și bine făcuți, și fisionomia lor e tot odată nobilă și însuflețită”. Printr’o regiune de vii și porumb se ajunge la muntele Alion și la Porțilc-de-fier.

Călătoria urmează apoi la Bahna, la granița munteană, unde o țară nouă se vedește prin baraca de gardă și stâlpul îmbrăcat cu un șomoiaș de paie. La Vârciorova i se par ciudate visitatoarei casele de vergi și lut, cu ogeacul din patru scânduri; locuitorii sânt sărăciți de razboaie. „Muntenii”, spune ea, „ar avea case frumoase și frumoase haine, *dacă Suveranii Europei ar voi să facă din bogatele provincii pe care Dunărea le udă înaintele de a se îneca în Marea Neagră un regat independent și a cărui inviolabilitate ar garanta-o cu toții*”¹. Și aiurea: „Dacă Principatele ar formă un Stat independent, acest Stat ar fi îndată unul dintre cele mai înfloritoare ale Europei”². De și articolul apare numai în numărul din 15 Septembrie al periodicului *Revue de Paris*, când chestia Unirii era pe tapet, nu e fără interes această rostire din partea cuiva care nu aducea nicio prejudecată, și, fără îndoială, nicio simpatie.

Acest colț de pământ e năvălit de influențe din toate părțile. Vaporul austriac. *Pannonia* vine de la Galați, altul merge în aceeași direcție. Rușii cumpără — deci după 1848 — provisiile pentru armata lor de ocupație, și pentru cumpărături de vin, de

¹ Les Valaques auraient de belles maisons et de beaux habits, si les Souverains de l'Europe voulaient faire des riches provinces que le Danube baigne avant de se noyer dans la Mer Noire un royaume indépendant et dont ils garantiraient tous l'invulnérabilité; p. 512. — Scriitoarea întrebuintează și cărți ca Geografia Statelor Austriece de un de Luca.

² P. 85.

grâne, de lână (se vorbește de vinul înghețat, de mere domnești, de sparanghel) vin agenți de comerț din Viena, pe lângă și câte-un Ungur. Alături de un Turc cu ciubuc se vede Rusul care e director al carantinei. Dar oamenii, „amestec de Daci, de Huni și mai ales de coloni romani și de Slavi”, — Românii fiind fugari de la Bulgari! — sânt leneși, și vin lăcuste, zguduie cutremure. Vechiul port se amestecă azi cu zdrențe moderne.

Pomenind de podul lui Traian, din care se mai găsesc lemne petrificate în apă, scriitoarea descrie noul Severin, cu casarina, carantina și casele, încă puține — câteva sute — care se zidesc împrejur¹. În apropiere, Cernețul are doar câteva „bordeie” (*cubanes*) de lut.

Coborându-se până la Calafat, cu o biserică ordinară, mică, și o aglomerație de zidiri nu mai mare, fără pavaj, d-na de Carlowitz trece prin câmpiile frumoase pe care le străbat, oprindu-se la hanurile cu țuică, greoaie căruțe cu patru cai; spre Craiova. În cale, oameni în zdrențe, copii cărora li aruncă bani, femei torcând, Țigănci gâcitoare cu câte patru copii în traistă după gât.

Craiova, unde o conduce pe călătore un Ardelean, în serviciul căpitanului local, e prețuită ca „un oraș superb, zidit regulat”, cu poduri, cu un bazar acoperit cu șindilă, numărând și până la 80.000 (*sic*) de locuitori. Se vorbește și de o mănăstire, fără a precisa.

Lasând la o parte Gorjul, mai bogat atuncea fiind mai ferit de primejdii, d-na de Carlowitz va porni spre Pitești, și, pentru a explica aceasta călăto-

¹ P. 83 și urm.

rie, se presintă fabula unei alegeri de jude țigănesc, în satul Sălătruc, alegere la care vrea să asiste. Capitala Argeșului, la care se ajunge după un drum de noapte cu privighetori și iepuri cari trec drumul, e un oraș de 11-12.000 locuitori, cu o mânăstire, mai multe biserici, cu poduri și case bune. Sânt negustori bogați, între cari și Armeni și Ruși. Boierii cu vizitii în livrele iese mai mult noaptea, pe răcoare, în trăsură, felinarele fiind aprinse; doamnele exhibează scumpe cașmiruri; s'ar fi făcând și danțuri pe străzi la aceste ceasuri ale primblării și petrecerii.

Prin satul Mănești călătoria merge apoi la Curtea-de-Argeș. Ea semnalează aici „palate stricate (*délabrés*), ruinele castelului Voevozilor — *ruines du château des Woïwodes*—, pompoasa reședință a episcopului, șase superbe biserici care desfășură (*étalent*) ciudatele minuni (*singulières merveilles*) ale arhitecturii lor, clopotnițele lor cutezătoare (*audacieux*), admirabilele lor colonade de marmură¹”. Apoi, la Sălătruc, se presintă fantasia țigănească într'un cadru în adevăr văzut, cu costumele populare, cu turmele de capre și cirezile de vaci, cu cina la care se servesc păstrăvi și becațe, mâncări de iepure și de căprioară.

Mai departe, în presintarea călătoriei, e vorba de Pripoare, de Căineni, de Râul Vadului, de Mocani, cu cele șase milioane de oi ale lor.

Iată acum, după patru zile de drum, Capitala munteană, cu „bazarul”, cu cele șazeci și șapte de cartiere, cu petrecerile ei; insulă a primblărilor pe Dâmboviță (la Sfântul Elefterie), cafeneaua pe lac și

¹ P. 291.

„vila Mavrogheni” pentru popor, cu cofetăriile și recepțiile la bancherii nemți, primitori. Cu prilejul unei vizite la bătrânul Brâncoveanu, care ar fi avut „nouăzeci și șase” de ani, se schițează, din izvoare scrise și din închipuire, viața acestuia, ca și cum el însuși ar fi povestit-o¹. Mai interesantă e descrierea, la masă, a fiicei lui, o văduvă de șaizeci de ani. Pe cap are un turban de șal cu diamante, tunica albă e de brocart cu flori; un „fular indian, *plié à pointe* și susținut de o cingătoare (*cordon de taille*) cu perle fine, atârna la șoldul ei”, — și ca năframă de șters nasul. Se mai semnaleză „ciorapi de mătasă în culoarea cărnii și papuci cusuți cu fir de aur și cu pietre scumpe”. Femeie frumoasă odinioară, ea rămăsese veselă. Se face și o înfrățire de cruce cu visitatoarea, înfățișându-i două bucăți de pâine, stropite cu sare, în cruce. La sfârșit se aduce apă de trandafir. Fiica boierului își spală gura, bătrânul Ban însuși, barba; d-na de Carlowitz o întrebuințează numai pentru mâni.

Femeia cultă nu uită să vorbească, aici, la București, de societatea literară, de cele două ziare ce apar, de tipografiile unde se lucrează.

Plecând spre Giurgiu și Rusciuc, în acea Bulgarie „care nu are decât un stăpân, pe când Principatele au doi”, se înseamnă la Oltenița carantina, serviciul de luntre dunărene. Pe apă, trecând înaintea Rasovei, Cernavodei, orașului de Floci, Hârșovei, Mă-

¹ P. 626 și urm. Arhimandritul de la Argeș i-ar fi fost unchiu; la 17 Februar 1770 Brâncoveanu ar fi dat steagul generalului Stofeln; el ar fi fost concurent la Țarină cu Ghica-Vodă. Doamna a cefit pe Sulzer, cum se vede din descrierea palatului domnesc; p. 622.

cinului, se ajunge la Brăila, „adevărat port de Mare, plin (*encombré*) de brîckuri de negoț și chiar de vase cu trei catarge”, plus ciudate vechi corăbii turcești. Dar orașul nu e încă decât „un amestec de căsuțe (*huttes*), de case, de palate, de edificii și de ruine, neregulat aruncate pe o foarte mare întindere de teren”; se deosebesc: carantina, casarma, șchelea. Totuși iată care-i e părerea definitivă: „Brăila a redevenit regina comerțului Țerii-Românești... De aceia se tot zidesc case nouă.”

La Galați, unde ia în serviciu pe un logofăt din Craiova, care merge la Constantinopol, scriitoarea notează străzi frecventate, dar urâte, în port, pe când sus e „un oraș nou, regulat și compus din case frumoase, în care lumea se grăbește a locui pe măsură ce se isprăvesc”; în vârf e chiar „un vast șantier de dulgheri și de zidari”. În față se văd dealurile Dobrogii, căreia, cu muncă, i se prevede un frumos viitor.

În căruța de postă, drumul urmează prin câmpii pline de turme și cirezi și printre sate păcătoase. Se aude „o limbă, care, fără a se deosebi mult de a Munteanului, sună altfel de urechi”. Se pare că în adevăr străina a mers de la Focșani la Bacău și până la Oituz, și ea vorbește de „uleiul munților”, de ocne, de păduri¹. Pe valea Bistriței apoi, ar fi mers la Sabasa și ar fi văzut lucrul Țiganilor aurari, apoi la Holdița, la Baia, cu mine, odinioară, iar, dincolo de Siretiu, la Dorohoiu, „mare târg (*bourg*), foarte murdar, foarte însuflețit cât ține iarmarocul, ce are loc la sfârșitul verii”, iar, „înainte și după

¹ Logofătul e pus să descrie o călătorie la Borsec (*ibid.*, XXXV, p. 92 și urm.).

această epocă, târgul pare a fi fost pustiit (*dépouillé*) de ciură”. La mănăstirea Neamțului sânt 500 de călugări. În târgul vecin primirea și ospătarea e la un fost ispravnic, care știe nemțește. Casa are divanuri, perne și dulapuri în zid: asupra mesei se aduce tabac și odogaciu de India, care e foarte scump.

Piatra n'are caracter, dar Romanul, „fără a fi prea mare”, este, spune ea, mai regulat și mai curat decât toate orașele pe care le văzuse până atunci în Principate: îl place și episcopia. Apoi drum spre Iași, pe cele mai frumoase câmpii; numai lângă capitala Moldovei mlăștini se împuțesc la soare.

Orașul are biserici frumoase, dar străzi neregulate și poduri de lemn. Sânt și negustori străini: un Armean împrumută cu patruzeci la sută. Bordeie, case mai mult de lemn. Curtea, cu „pecete romană”, e ruinată de la 1783 și, nu numai că nu se drege, dar nu se ridică măcar pietrele din dărâmături. Mihai Sturza stă „într'o casă pe care un agent de schimb din Paris ar găsi-o nevrednică de dânsul”¹.

D-na de Carlowitz vede pe Mitropolitul Meletie, și-l laudă². Apoi, pe Domn, care, chemat la Divan, trebuie să puie răpede capăt audienței, în care se arată amabil. Oprită la masă cu cei doi tovarăși ai ei, ea constată că, în această clădire rea, serviciul, cu toată lipsa de etichetă, e superb. Va fi luată apoi și la Teatrul Frances, în loja Domnului, la cea de-a douăzecea represintație a unei piese de Scribe.

Ceia ce preocupă mai cu deosebire pe autoare din „amintirile” ei, mai mult sau mai puțin întregite de imaginație, sânt legăturile cu o doamnă „B”,

¹ *Ibid.*, p. 100.

² Pp. 103-4.

din aristocrația ieșeană. Se afirmă că există un club domnesc, cu douăzeci de bărbați și același număr de femei, și că, din acestea, douăsprezece, în trei secții, după limbă, traduceau din limbile franceză, engleză și germană. Traducătoarea lui Lamartine și a lui Delavigne, pe care cu un an în urmă l-ar fi și tipărit în forma românească (!), ar fi fost această doamnă tânără, de treizeci și patru, treizeci și cinci de ani, frumoasă, bogată, care se măritase de mult cu un soț desfrânat și se despărțise, luând cu dânsa o fată de zece ani. La o serată la dânsa lumea stătca pe perne (!); două singure din asistente erau în rochiile de Paris, celelalte în costum oriental. Tatăl ei, un bătrân, care fumează în picioare, asistă la reuniune, ca și doi profesori de colegiu, directorul și „protul” tipografiei (!), librarul și primul funcționar (!) al lui, artiști de la Teatrul Frances.

De acest Teatru e vorba în descriere și mai departe. S'ar fi pregătit acolo o reprezentație din *La Juive*, „ca la Paris”. Dar, alături cu asistarea la asemenea producții și după o excursie la vile din „Gerlan” (Hârâu), ale aceleiași doamne, se ascultă Țigani lăutari, al lui Angheluș, ai lui Fărcaș, cari cântă și noaptea pe uliți, și se aude strigătul celor cu păpușile¹. Se dă și ideia acestui teatru oriental de marionete: fata care ar vrea să se mărite. Țiganul cu ursul, Vasilachi și cele două fete, lupta Turcului cu Cazacul; păpușile sânt bine făcute, dialogul naiv — în trivialitatea lui.

Plecând din Iași pentru o intrigă de dragoste a unuia, din însoțitori cu aceiași doamnă B., călătoria merge, prin Huși și Tecuciu, spre Galați, iar,

¹ I se pare scriitoarei că ar zice (după: *gucken!*) „kukly, kukly (regardez, regardez)“; p. 105.

de acolo, pe un vas cu vin și ceară, spre Chilia. Se văd Renii, ruinați de Ruși, în folosul Ismailului, Ținutul basarabean bogat în turme și grâu, Isaccea și Cartalul. Ismailul însuși, nouă creație oficială, cu 30.000 de locuitori odată, acum 7.000, are străzi, piețe case mari, în locul celor șaptesprezece moschei vechi și a înjghebărilor turcești de lemn. Chilia-Veche, Licostomul de odinioară al Genovesilor, „nu e, după ultimele războaie cu Rusia, decât o îngrămădire de ruine” în fața orașului nou, cu case frumoase, dar a cărui populație a căzut supt noul regim de la 10.000 de oameni la abia 1.100, având singura viață a garnisonei. Departe, Chișinăul se ține și el prin oficialitate (se semnalează o sinagogă, trei fântâni de marmură). Apoi se intră în regiunea gârlelor, până la Sulina, improvizată din lemn, dar cu portul plin de vase, care, în Deltă, se trag la edec. gurile fiind astupate intenționat de Ruși. Ici și colo se poate culege câte ceva nou, ca despre fortul Carà-Omier, care nu s'a putut lua de Ruși la 1828¹.

¹ Pp. 110-25.

IX.

Călători francesi din epoca războiului Crimeii.

Războiul Crimeii atrase de-odată atenția tuturor asupra Principatelor.

Știri personale despre țerile noastre le mai dădea încă din 1846 Xavier Marmier, cunoscătorul Rusiei, al țerilor scandinave, al Germaniei, în călătoria lui „de la Rin la Nil” (*du Rhin au Nil*), în care atinge, cum spune mai departe titlul, Tirolul, Ungaria și „provinciile dunărene”, pentru a trece apoi în Siria, Palestina și Egipt.

O nouă carte a cunoscutului autor despre drumul pe care l-a făcut „de la Dunăre la Caucas” (*du Danube au Caucase, voyages et littérature*, 1854) culege, cu sau fără critică, știri variate, dar mai ales culturale, din Wilkinson, din Thouvenel, ca și din Vaillant. din Istoria Românilor apărută la Berlin în 1834 a lui Kogălniceanu, din Istoria Imperiului otoman a lui Hammer, din cutare broșură a emigraților români la Paris (Chainoi, anagrama numelui lui Ion Ghica). A cunoscut și poesia noastră populară, căci și el era amator de asemenea produse spontanece ale sufletului mulțimilor, și, cum vorbește de basmele noastre după versiunea germană a lui Schott.

se ocupă de balade și doine după culegerea lui Alecsandri, tradusă în limba franceză, și după versiunea engleză (*The doinas*, Londra, Murray, 1854)

Cum se vede și de aici, începem a fi considerați și din alt punct de vedere decât al amatorilor de senzații exotice, al fabricanților de povești „valahe” rivalisând cu imaginațiile macabre ale unei Redcliffe ori ale chibzuitorilor folosului ce ar putea aduce pentru industria apuseană noua navigație cu aburi pe Dunăre și deschiderea ca porturi france a Galaților și Brăilei. Un astfel de cercetător nu poate să rămâie, firește, nesimțitor nici el la aspirațiile unei națiuni, și de aceea, așa din fugă, cum ne-a văzut, Marmier, care ni cunoaște din cărți „martirologiul fără oprire și fără odihnă”, își rostește părerea că „viciile țeranului din Muntenia și din Moldova sânt rezultatul neîncetatei situații supt care el s'a încovoiat; calitățile lui sânt inerente naturii lui, și nu e nicio îndoială că într'o zi, cu bogățiile pământului lor, cu seva care dăinuește încă în sânul populației lor, cu mai bune așezăminte, aceste două țeri se vor ridica din deplorabila lor înjosire”¹.

Appert, autorul unei călătorii în ambele Principate la 1854 (*Voyage dans les Principautés danubiennes*, Măiența, 1853), e un cunoscut filantrop, primit și apreciat și la Curtea lui Ludovic-Filip și care avuse legături cu tânărul Rosetti Roznovanu, de care vor-

¹ Les vices des paysans de Valachie et de Moldavie sont le résultat de l'incessante situation sous laquelle il a fléchi: ses qualités sont inhérentes à sa nature, et nul doute qu'un jour, avec les richesses de leur terroir, avec la sève qui subsiste encore au sein de leur population, avec de meilleures institutions ces deux pays ne se relèvent de leur déplorable abaissement; p. 131.

bește în memoriile sale; el venia în țerile noastre cu un scop bine determinat, acela de a cunoaște cum se presintă regimul închisorilor, gata fiind a da sfaturi celor rămași în urmă supt acest raport.

Cartea o publică după ce amândoi Domnii, Barbu Știrbei ca și Grigore Ghica, îi scriseseră spre a-l ruga să se întoarcă, nu numai pentru acea îmbunătățire a regimului penitenciar, care a devenit o realitate în Moldova supt îngrijirea lui Dodun des Perrières, a-nume adus pentru aceasta, ci și pentru o nouă organizare a spitalelor și a școlilor. Dă la lumină notele sale în momentul chiar al noii invazii rusești, când „independența și libertatea frumoaselor și nobilelor voastre Principate sânt amenințate”, pentru ca să arăte „tuturor inimilor generoase blândeța moravurilor, aplecarea spre progresul civilizației raționale, iubirea înfocată a patriei a pașnicilor, laborioșilor și ascultătorilor” Români¹. O astfel de nație nu merită să fie cucerită. „A lua fără motiv legitim o țară pentru că ești mai tare decât dânsa nu e o acțiune nobilă”, și Țarul se va convinge poate de aceasta, lăsând Principatele autorității turcești, care „nu e nici tiranică, nici apăsătoare, nici jignitoare pentru naționalitatea noastră”. Ar fi o crimă să se trateze astfel „popoare așa de inofensive, care nu cer nimic nimănui, care-și deschid porturile liber la toate națiile, care hrănesc cu produsele lor agricole populații străine de două ori mai numeroase ca dânsii înșiși, care sânt primitoare, cinstite și loiale, față de toți călătorii, care țin cu credință îndatoririle lor, care plătesc regulat tributul pe care Turcia are dreptul de a-l cere..., milioane de țerani viteji

¹ A tous les coeurs généreux la douceur des moeurs, le penchant vers le progrès de la civilisation raisonnable, l'amour ardent de la patrie, de vos paisibles, laborieux et obéissants sujets (p. 3).

și harnici, a căror blândeță de moravuri, simplicitate onestă, ca în vechile timpuri, limba, datina, iubirea firească a patriei îi face vrednici de a-și aparține și de a nu cădea supt loviturile de sabie ale Cazacilor¹.”

Paginile lui nu vor atinge politica, în care-i lipsește experiența, și vor fi dominate de rezerva trebuitoare. Doritor de a cunoaște și Serbia, Appert începe cu această țară, unde miniștrii nu știu franțuzește, dar au șefi de divisie cari au învățat la Paris. Află cea mai bună primire din partea prințului. Trecând Dunărea, întâmpină la Mehadia o lume de băi, în care sânt și Englesi, dar și Sârbi, și Români. La Adacalè, care începe a se ruina, casa, cu porțile de fier, a Pașei se povârnește, garnisona „rătăcitoare” face impresia unor prizonieri sau exilați. Trece pe la Rusciuc pentru ca să ajungă la Galați, unde presintă recomandăția imperială austriacă și are sprijinul consulului austriac Duclos. Aici chirurgul statului-major și al spitalelor e Cziliak, tânăr „Ungur” care a studiat la Viena. Inchisoarea, cu prea mulți preveniți, cu desertorul bătut până la îndobitocire, cu scândurile prinse de picior și patul care închide pe cei ce dorm unul lângă altul, îi displace; a văzut și temnițele subterane care serviau odinioară. Spitalul civil e curat; pe lângă dânsul este spitalul evreiesc și cel militar (la 500 de oameni, 18 bolnavi). „E rar să se afle o stare de sănătate a trupelor așa de mulțămitoare.” În casărmi, unde se doarme pe rogojini, e bună hrana, și disciplina dulce. Este și o

¹ Des millions de braves et laborieux paysans, dont la douceur des moeurs, la simplicité honnête des anciens temps, la langue, les usages, l'amour naturel de la patrie rendent dignes de s'appartenir et de ne pas tomber sous les coups de sabre des Cosaques; p. 5. Prefața e datată : Michelsberg, 27 Iulie 1853.

școală de învățământ mutual ca ale lui în Franța, și o școală publică, în localul ei. Mai e vorba de „grosul” poliției, de corpul de pompieri, bun, cu musică, de carantină, al cărei director e un colonel.

La Tecuciu află ca prefect un prieten, pe tânărul Ioan Sturdza, a cărui moșie, la Tăcuta, îl interesează, cu Țigani hoți, necivilisabili, pe cari soția proprietarului s'a străduit să-i învețe alt fel de a trăi. Se descrie și cuviincioasa îngropare creștinească a unei bătrâne Țigance, căreia o rudă-i aduce doi pui, o ramură plină de pâni și de mere pentru calea cea lungă. Pentru tineretul țigănesc stăpânii au înființat un atelier de lăcătuși, dulgheri și carătași. Ar trebui ca acești oameni cari privesc pe boier ca pe „furnisorul obligat al hranei lor” să fie deprinși cu încetul a-și lăsa obiceiurile seculare, înaproprietărindu-se cei ce merită.

Mica oștire moldovenească n'are decât 1.323 de soldați (212 grenadiri, 824 infanterie, 192 cavalerie, 70 artilerie, 25 musica). Impresia pare a fi bună; vom vedea îndată aceia pe care i-a produs-o călătorului miliția Țerii-Românești. Manevrele-i plac, și musica o judecă bine.

Intreaga gospodărie de țară a noastră e judecată inferioară. E multă pârlăoagă, nu se știe ce e gunoiarea. Appert crede că s'ar putea aduce colonii din Germanii cari emigrează în America. Oamenii de țară, „loiali”, „de moravuri simple”, s'ar învăța și ei. E păcat că nu se cheltuiește nicio truda pentru a-i cultiva în același timp când numai asupra lor cade povara birurilor. Se dă vina acestei amorțeli tot pe Rusia. Dar localnicii au și ei o parte de răspundere. „Moldovenii bogați — și voiu spune tot ce gândesc, pentru că am putut să-i apreciez și să-i iubesc—, au și ei marele neajuns de a-și trimete copiii, prea

tineri încă, să studieze sau mai curând să se piardă în acele strălucitoare Capitale. Viena, Parisul, Berlinul, Londra, numără o mulțime dintre ei, cari trăiesc ușuratec (*frivolement*), cu lux, fără rânduială, fără a se instrui; fac datorii, contractează obișnuinți rele, ruinează sănătatea lor și se întorc în Moldova cu defecte și fără o singură calitate, din cele d'întăiu, ale noastre orașe, europene. Tineretul moldovenesc are inimă bună, e mărinimos, milos, iubitor și inteligent, dar puțin harnic la studii. A cheltui mult, a străluci la teatru, la baluri, în societăți, a vorbi de bogăția sa, de galbenii săi, a lăuda peste măsură Capitala moldovenească, a fi neprevăzătoare, a merge totdeauna în trăsură, a avea haine la modă, cai, țitoare, masă bună, iată ce alcătuiește bucuriile și îndeletnicirea de capetenie a acestor nobili."

Totuși s'ar putea face din Moldova „unul din Statele cele mai înfloritoare”, și aceasta în scurtă vreme, dacă „Moldovenii din cele d'întăiu familii ar fi întrebuințați în țară a face drumuri, otele, poște convenabile”, dacă ar consimți să plătească și ei dările alături cu altă lume, „dacă ar da pilda rânduiei, economiei și a bunelor moravuri”. Căci azi țara este „ca o bună hrănitore (*nourrice*), bine constituita, dar de care abuzează copiii ei. Ea dă fără încetare și nimeni nu vrea să-i restituie nimic; nu e nici în ordinea lucrurilor, nici în ordinea naturii”¹. Și mamele ar trebui făcute să contribuie, cu un șfer din venituri, scutindu-se cu atâta sarcinile săracilor².

La Iași, chiar, călătorul caută întâiu aceia ce-l preocupă. Marele spital, care se zidește acum, e bine împărțit. La Sfântul Spiridon, cu venit de

¹ P. 41.

² Se dă și un raport statistic al Domnului.

777.223 lei, erau în douăzeci și una de odăi 195 bolnavi, în câteva luni se adaugă cinsprezece paturi (de toate, 196) și 130 de bolnavi: planul e de a se ajunge la șase sute de paturi, clădindu-se un nou corp pentru 124; deocamdată se presintă de șase ori mai mulți bolnavi decât pot fi primiți¹. Sânt două mici spitale militare, curate (224 de paturi) și cel israelit (cu patruzeci de paturi), nu prea bine ținute; la Golia se chinuiesc doisprezece nebuni. Dimitrie Pașcanu face singur un spital de șaiszeci de paturi.

În convorbirea cu Domnul, Glica-i pomenește de închisori, de spitale, de liberarea Țiganilor, de situația populației evreiești. E vorba și de ferma pentru condamnați pe care cneazul sârbesc a stabilit-o lângă Belgrad. La Ocna, Vodă ar voi să introducă o reformă, pentru care gătește planuri arhitectul frances Collin. În Iași chiar, a dat casa părintească și 120.000 de franci pentru a se face spitalul nașterilor².

Inchisorile-l interesează foarte mult. Prefectul poliției îl duce la cea criminală, unde află 49 de întemnițați în lanțuri, cari dorm pe rogojini și nu sânt de loc îngrijiți; preveniții sânt mulți; doi boieri stau așezați de-o parte; numai infirmeria, curată, îi place. Un copil de unsprezece ani e pentru a treia oară închis, și Appert face ca el să fie trimes la o mănăstire. La gros e tot așa de rău ca și la înclisoarea Prefecturii, unde stau preveniții și câte doi ani. Comisiile au și ele deposite miserabile de acu-

¹ Urmează o statistică exactă. La Sf. Spiridon erau: un medic șef, un hirurg, doi ajutori, un farmacist. În mahalale sînt șase medici ai săracilor, plătiți 5.548 de lei, cu farmacie gratuită. Sânt și moașe de cartier (leafă 3.000 de lei).

² Consulul frances de Botmillian îi dă notițe despre instituțiile filantropice; p. 54 și urm.

sați. Calăul e un fost hoț, Gavril Buzatul, care a făcut parte din banda lui Nicolae și Gheorghe Musteață, lui Ion Ciolan și lui Dimitrie David; are 60 de lei pe an, casă și tain de o ocă de pâne, o litră de carne de porc și opt parale pentru rest, pe zi. Are datoria de a întreba, la execuții, pe cel ce are să moară, dacă nu voiește a-i lua locul¹.

Cu privire la școli, propagatorului învățământului mutual i se pare că „nu sânt multe țeri în Europa în care instrucția să fie așa de puțin răspândită ca în Moldova”². Totuși, după știri date oficial, el poate înfățișa acest tablou: „Gimnasiul” din Iași, în care școala mai veche de la Trei Ierarhi s’a unit cu Academia Mihaileană (fuseseră spitale supt Ruși), are 11 profesori și 300 de școlari venitul e de 72.093 de lei), patru școli de mahalale în același oraș, cu 3 profesori, un suplinitor și 168 de elevi lefile: 13.000 de lei), școala de fete din Capitală cu 4 profesori, 4 suplinitori și 116 de eleve, din care 41 interne³ (lefi: 17.500 la delinitivi, 7.400 la ceilalți; internatul costa pe Stat 20.000 alții. Școala militară numără 50 de elevi. Armenii au școală deosebită, și nu se uită Seminariul.

Școala de arte și meserii atrage în deosebi atenția cercetătorului. Cu 65 de elevi, trimeși de orașe pentru patru ani și un al cincilea pentru practică, ea are secții pentru strungărie, tâmplărie, dulgherie, fierărie, lăcătușerie, dogărie, tapițerie, zugrăveală de trăsuri. E dată în întreprindere Spătarului Gheor-

¹ P. 48 și urm.

² P. 59.

³ Aiurea se dau cifrele: 200 externe, 50 externe. În program, și desemn, flori, peisagiu, lucru de mină, francesă în clasele de sus. Snt cinci ani de studii. Aici se înseamnă șase profesori, două profesoare și două ajutoare (pp. 76—7).

ghe Călinan, cu o subvenție de 1.000 de galbeni pe an (aiurea 36.500 de lei). De la 1817 școala a dat 20 de maiștri, și în acest semestru se mai așteaptă treizeci și cinci ¹.

Pensioanele private sânt, la Iași, în număr de câte șase băieți și tot atâtea fete, elevele fiind 92 și elevii 104.

Pentru județe, cu câte o singură școală de băieți și un singur profesor, se înfățișează această situație: Dorohoiu 33 de elevi, Botoșani 40, Roman 51 (aiurea 150), Bacău 20 (aiurea 100), Piatra 31, Folticeni 36, Vasluiu 47, Bârlad 21, Tecuciu 37 (aiurea 47), Focșani 22, Galați 45. Pe lângă aceste așezăminte publice se adauge, în toate, 17 pensioane cu 200 de elevi și eleve ².

De la Iași, cu populația-i pe jumătate evreiască, cu numeroasele-i biserici, dintre care unele „bogat împodobite și având foarte interesante picturi vechi”, și cu grădina de la Socola, unde Mihai Sturza voise a-și face și palat³, Appert trece la provincie. Și aici se gândește întâiu la închisori și la spitale, pe care le află: la Roman (din 1787; 40 paturi; venit 180.639 lei), la Botoșani (din 1838; 40 paturi, venit 24.700), la Bârlad (din 1838; 24 paturi; venit 10.000), la Galați (din 1840; 40 paturi; venit 57.600, se adauge spitalul militar și evreiesc), la Focșani (din 1843; 24 paturi; venit 17.549), la Ocna (în zidire: venit 26.366), la Neamț (al călugărilor), pe când alte orașe au numai medic cu 5.548 lei leafă (cei de spital mai ieau 3.000)⁴. La Roman se constată buna în-

¹ Pp. 73-4. — Venitul școlilor e cel a trei moșii, plus 200.000 de lei din taxa de 10°/₆ pe lefi.

² Profesorii au 4.000 de lei, suplinitorii 1.000.

³ Plusieurs églises richement ornées et ayant de fort intéressantes peintures anciennes (p. 54). Cf. p. 45.

⁴ P. 57.

fățișare a spitalului, închis pentru moment, la Bacău metoda aproape alilodidactică din școală și situația Evreilor, cari nu pot să-și facă o nouă sinagogă prea aproape de biserică — aici locuiește la un Aslan, al cărui fiu învață la Berlin—, la Ocna se descrie exploatarea minelor de sare, din fundul cărora mașina primitivă cu cai scoate, înaintea lui Collin, șase nenorociți, cu totul zdrobiți; în adânc osândiții au făcut un paraclis al Maicii Domnului¹. La Tecuciu e vorba numai de închisoare și școală.

Trecând granița dintre cele două Principate, Apert merge drept la București. Il câștigă „măreția palatelor, bisericilor, parcului, plimbărilor, acestei oraș atât de interesant și plin de nobile amintiri istorice”². Mitropolia mai ales e „extrem de interesantă”. E bine primit de redactorul foii franceze, *Journal de Bucarest*, de profesorul Monty, de vechiul său prieten Gervais și chiar de Lorrain, consulul austriac. Se laudă și de întâmpinarea lui Glica-Vodă, acum întors în viața privată, de a ministrului de Finanțe, frate al Domnului în funcții, și de a lui Știrbei-Vodă, însuși, decât care „e cu neputință să aibă cineva mai multe grații (*plus de grâces*) și bunătate”. Prefectul Poliției, ginere al Domnului, apoi Scarlat Ghica, colonelul Voinescu și Petrachi Poienaru-i sânt dați pentru a-l întovărăși, precum în Moldova fusese condus de președintele de tribunal Mihai Cerchez, de colonelul Fotea și de doctorul Russ.

În ce privește închisorile, se fac obișnuitele calcule și observații (prea lungă prevenție: și doi ani pen-

¹ Pp. 85—8.

² J'aurais à parler de la magnificence des palais, des églises, du parc, des promenades de cette ville si intéressante et si remplie de nobles souvenirs historiques (p. 120).

tru un an de osândă). Nu se găsește niciun soldat închis, și de mulți ani niciunul n'a săvârșit o faptă gravă. Ca spitale, cel militar e îngrijit, și călătorul vede tineri cari-și fac practica acolo, Două spitale civile se arată bune, ca și Maternitatea, cu o școală de moașe. „In general sânt tot așa de bine ca și acelea, analoage, ale unui mare număr de orașe din Germania și de sigur mult mai bune decât cea mai mare parte din spitalele Ungariei și ale bogatului oraș Hamburg¹.” A cercetat apoi Pantelimonul și Casa de nebuni (cu 51 de bolnavi, în stare rea, care se promite a fi schimbate.

La școlile bucureștene elevii sânt curați. Cele lancasteriene, — aproape exacte — primare, au patru clase (în a doua: Biblia, catehism, aritmetica; în a treia: cetire, religie și morală, istorie sacră, fracțiuni, greutăți, geografie, fizică, gramatică; în a patra: „Amicul Tinerimii”, geometrie, geografie politică, gramatică). „Umanioarele” au opt clase². Școala superioară cuprinde: o Facultate de drept, cu cursul de trei ani (se predau: dreptul roman, dreptul civil românesc în anul întâiu, dreptul civil roman, contracte, succesiuni, donații, testamente în anul al doilea, ca și, apoi, „dreptul judiciar”: tribunale și curți, procedură civilă, precum și drept penal; dreptul comercial și administrativ, economia politică, istoria dreptului în al treilea) și o Facultate de matematici, cu cursul de patru ani (se predau în anul întâiu:

¹ Généralement aussi bien que ceux analogues d'un grand nombre de villes de l'Allemagne et certainement beaucoup mieux que la plupart des hôpitaux de la Hongrie et de la riche ville de Hambourg (p. 98). Pentru Spitalul Brîncovenesc, cu 150 de paturi, un conspect, p. 109 și urm.

² Sînt 25 de profesori. La școlile „semblables à celle-ci” peste 2.500 de școlari.

trigonometria, mineralogia, rezistența materialelor, topografia și peisagiul, geometria descriptivă; în al treilea perspectiva, umbrele, compoziția arhitectonică, iar, vara, planuri, operații de poduri și șosele; în al patrulea: hărți, planuri, etc.) Doamna se ocupa de a crea o bună școală de fete. Poenaru declară că se gândește la un curs normal de preparație a profesorilor¹. Pensionatele lui Monty și Mitilineu se împărtășesc de laude².

Foarte călduros se vorbește de armată. Garnisona, de 400 de oameni, e compusă din soldați „perfect echipați, hrăniți și bine administrați”. „Această trupă”, scrie el, „e tot așa de frumoasă ca aceia a celor mai mari State³. O companie de tineri instruiți devotându-se carierei militare e atașată acestui regiment, și purtarea lor, ca și înaintarea lor intelectuală nu lasă nimic de dorit.” La căsărmi constată „o orânduială perfectă, o mare curățenie și soldați tari și zdraveni” (*forts et robustes*⁴). Infanteria, „deși alcătuită din soldați foarte tineri, e vrednică să rivalizeze cu acelea ale Rusiei și Austriei”⁵.

Rugat de Domn, la care prânzește, să cerceteze ocele, călătorul se informează de școli (umanioare și la Craiova), precum și de închisori (Telega, Giur-

¹ Pp. 108-9.

² P. 98. Cf. Iorga, *Viața și Domnia lui Știrbel-Vodă*, ed. Vălenii-de-Munte.

³ Cette troupe est aussi belle que celle des plus grands États (p. 93).

⁴ P. 98.

⁵ Quoique composée de très jeunes soldats, digne de rivaliser avec celles de la Prusse et de l'Autriche (p. 98). Cf. p. 101 : „remarquablement beau sous le rapport de la tenue, de l'agilité des soldats et de la précision des exercices”. I se pare că „les sous-officiers et soldats mêmes expriment par des cris nationaux leur contentement de défilier devant un Français” (p. 102).

giu, Snagov, Rătești, Ostrov, cu cifre precise). La Ploiești, prefectul tânăr, un Florescu, îi arată temnița și spitalul, la Snagov află pe osândiți putrezind în lene și umezeală, neîngrijiți la boli, de mor pe cale, zăcând pe zdrențe și rogojini, fără a se desbrăca vre-odată; patru, cinci călugări rătăcesc fără rost, în clădirea acum în reparație¹, care posedă un venit de 10.000 de galbeni. La Giurgiu se va relua școala primară, închisă din cauza Turcilor. La Ocna, unde administratorul T. Pencovici e un om milos, se descriu galeriile, care dau 200 de bolovani sau 500 de ocă pe zi pentru fiecare lucrător: galeria „Florescu”, de 45 de stânjeni, „Știrbei”, de 45, „Cantacuzino”, de 35, „Vilară”, de 65; „Bibescu” de 80.

Era vorba ca Appert să se întoarcă la Iași, pentru a da sfaturi speciale lui Ghica. Imprejurările au făcut însă că el s'a oprit la această călătorie. Am văzut relativul folos ce a ieșit dintr'însa.

Invățăatul frances Boucher de Perthes, călătorind la Constantinopol, a atins în călătoria lui pe Dunăre și părți din malul nostru pe care le descrie, între altele, în cartea sa *Voyage à Constantinople par l'Italie, la Sicile et la Grèce, retour par la Mer Noire, la Roumélie, la Bulgarie, la Bessarabie russe, les provinces danubiennes, la Hongrie, l'Autriche et la Prusse, en mai, juin, juillet et août 1853* (Paris, 1855, 2 volume).

De la capăt, în drumul său de întoarcere, el are pe vas o familie românească: boierul moldovean a adus, cu soția sa, Svițeriană, o fetiță neastâmpărată, care răspândește viață și zgomot. La Sulina se trece

¹ Închisorile produc 20.000 de lei pe an, Statul dă 150.000, iar funcționarilor, pe lună, 9.325.

cu greu peste bara lăsată de Ruși; de-a lungul malului basarabean acoperit de trestii Cazacii aleargă, sentinela priveghiază. Se trece pe dinaintea Chiliei și Ismailului, a Tulcii, cu morile ei, cinzeci și șase la număr, ridicându-se dintre casele acoperite cu șindilă, unele cu două rânduri. Vin apoi Isaccea, Cartalul. Se văd răspândite ici și colo gorganele: unul din ele, după spusa locuitorilor, cuprindea un om așezat, cu o femeie pe piept și o monedă de aur. La Reni se vorbea de — mormântul lui Traian.

Dunărea-de-jos e străbătută de corăbii care merg spre Constantinopol ca și spre Odesa, Varna, Silistra; negustori greci din Capitala Turciei debarcă.

Pe un vas care duce la Viena boieri români și un „prinț”, călătorul frances ajunge la Brăila. Grănicerii români sânt oameni zdraveni. Corăbii de-ale noastre îi apar la Giurgiu, oraș cu o populație de 18.000. Intre tovarășii de cale el enumeră un Moldovean cu ciubuc de iasomie, care merge la Paris după fiu și soția bolnavă, apoi un Gh. R*, prieten al Turcilor, care vorbește franțuzește, de și n'a fost niciodată în Franța; un P* din Galați, negustor sau boier, cu fiu crescut la Paris. Este și un fabricant de postav din Moldova și Svițerianul Schewitz, director de școală în București, care duce la Viena și la Berlin doi fii la studii. Sânt pe corabie doisprezece boieri cari joacă în cărți și beau șampanie. Vreme nouă la tineri ca și la bătrâni!

De aici se înaintează spre Zimnicea, spre Turnul, scris „Turschuk”, spre Calafat ori, pentru învățatul frances, „Kelefat”, spre podul lui Traian și Orșova cu hanurile ei¹.

¹ II, pp. 318, 321 și urm., 337 357 și urm., 370 și urm., 377, 380 și urm., 387 și urm., 393 și urm., 400 și urm., 424. 429, 448, 451, 455.

Puține, sărace și superficiale sânt observațiile unui alt călător frances, J. D. de Bois-Robert, care, în același timp al războiului Crimeii, a străbătut, venind de la Constantinopol, o parte, o mică parte din teritoriul muntean și înlăiu, de-a lungul, Dobrogea veche ca și cea nouă (*Nil et Danube. souvenirs d'un touriste, Égypte, Turquie, Crimée, Provinces Danubiennes*, Paris, fără an).

Trece pe la Balcic, cu trei sute de case, pe la Cavarua, care fusese distrusă de Ruși în ultimul războiu, dar adunase din nou două sute de familii, raiiale, Greci și Turci, având în frunte un bulubaș supus aianului de la Balcic, — aproape e micul golf, o anse, Caliacra („Callacria”). In jur tot sate sărace, dar pentru Turci se face mult grâu, închis în hambare; fântâni bune mărgenesc calea oștilor, și casele sânt cuviincioase. La Mangalia, în schimb, se văd strade largi, resturi de antice ziduri, de șanțuri, frânturi de coloane. Pe lângă reduta de la Zăgaz, „temelia (*assise*) adâncă a zidului, perpendicular cu țărmul, arată vre-o veche cetate”, poate genovesă, adăugim. E o șchele de grâu, unde Aga are supt el o mie de suflete, între care destui Turci negustori.

Sate mai sărace duc prin Dobrogea propriu-zisă sau „Tartarie-Dobroutscha”, pe calea samănată cu puțuri. In sate bulgărești vede danțul la sunetul unui instrument care i se năzare a fi însăși romantica guzlă dalmatină; bărbații fumează din lulele. O schiță înfățișează Țigani ale căror case de lut sânt „miserabile” și locuitori murdari, în mare parte Țigani. Iată judecata visitorului asupra localității care era menită să devie eleganta Constanța românească: „Accest sat n'ar fi în Franța decât cel mai murdar

(*sordide*) din cătuncle (*hameaux*) Bretoniei”¹. Un canal până la Cernavoda ar ajuta mult la ridicarea culturală a regiunii.

Pomenind de Sulina, cu 120 de case numai, care înainte de războiu avea o garnisonă de 360-400 de Turci, de Bois-Robert trece la Cernavoda însăși, în care abia mai dăinuiesc douăzeci de case, Turci „miserabili” fiind serviți de Bulgari încă mai păcătoși. Departe la Sud, Silistra are 20.000 de locuitori în case de lemn².

Dincoace de Dunăre, ospitalitatea țerănească întâmpină pe călător cu mămăligă și prazi, pe cari el îi asemănă cu acei „poireaux de la Picardie” bine cunoscuți lui. În deosebire de ce scriseseră unii din conaționalii săi despre originea și valoarea Românilor, el prețuiește pe acești Daci ca de pe Coloana lui Traian, amestecați cu colonisatorii romani. „La cel d’întaiu pas făcut în șesurile muntene te simți în țară latină. Țeranul vorbește latinește, — latinește de bucătărie, dacă vrei, dar în sfârșit latinește. Moldoveanul și Munteanul sânt Români, adecă fii ai marii familii latine... Ciudată țară și aceasta, ai cărui locuitori, la 600 de legi de Franța, vorbesc o limbă care amintește urechii noastre dulcele graiu (*patois*) al Languedocului, cari se intitulează ei înșii Romani sau Români, cari numesc țara lor, „pământ românesc”, *Țara-Românească*. Urmare neapărată a acestei înrudiri de origine și de limbă, Franța, e iubilă aici ca o soră³.”

¹ P. 317. Descrierea locurilor dobrogene începe de ia p. 301.

² P. 323.

³ Au premier pas fait dans les plaines valaques vous vous sentez en pays latin. Le paysan parle latin, latin... de cuisine, si vous voulez, mais enfin c’est du latin. Le Moldave et le Valaque sont Roumains, c’est-à-dire fils de la grande famille latine... Singulier

După câteva note de istorie, în care e vorba și de escesele rusești, cu ordinul de a „înjuga pe boieri”, dacă nu vor fi vite pentru transporturile militare, se descrie drumul prin Bărăganul plin de animale, unde Englesii războiului au ridicat o fabrică pentru conserve de carne de porc, unde surugiul mână sălbatec prin locuri fără drum, între câmpiile pe care pasc bivoli și mlăștinile dau friguri. La București, cu 90.000 de locuitori și trei sute de biserici, unde-a auzit caraula strigând *cine-i acolo* și a văzut pe negustorii de pepeni ucigași pentru soldații străini murind de sete, el amestecă de foate, de la vizitiul vorbind franțuzește care-l duce la un simplu han patriarhal, la *dandiii* ce se primblă supt ochii boierului de modă veche. Dâmbovița are „apă dulce”, nația calităși ca ale Italienilor și eleganță naturală, M-me Herbault vinde pălării și Alexandre rochii, se pregătește prin modernizare o fațadă ca la Brives-la-Gaillarde ori la Carpentras. Dar la Vornicie boierul poate trimete să-i bată bucătarul de care nu e mulțămît. Din trecut se desfac doar mahalalele și, în centru, câte-o biserică, și aceia prefăcută de arhitecți austrieci, ca Sfântul Gheorghe Nou, care și-a pierdut „pictura și arabescurile interioare”¹.

La ieșire harabaua scutură, și printre sate cu fețele frumoase, dar văpsite, care, la sunetul cobzei, joacă în cămăși frumos cusute, se ajunge la Dunăre, de unde se ia drumul Apusului.

pays que celui-là dont les habitants, à six cents lieues de la France, parlent une langue qui rappelle à notre oreille le doux patois du Languedoc et qui s'intitulent eux-mêmes Romains ou Roumains et qui nomment leur pays: une terre roumaine, Tsara Roumaneaska. Suite inévitable de cette parenté d'origine et de langue, la France est ici aimée comme une soeur (p. 325).

¹ Pp. 327—33.

Cu greu s'ar putea găsi despre noi o lucrare mai lipsită de înțelegerea adevărată a situațiilor ca și de prețuirea cuvenită a oamenilor decât aceia în care, la 1854, Pigeory, arhitect al orașului Paris, însărcinat cu o misiune științifică, privitoare la urmele de zidiri ale cruciatelor¹, înfățișează și călătoria sa prin Muntenia și apoi la Galați, făcută în 1850: *Les Pèlerins d'Orient, lettres artistiques et historiques sur un voyage dans les provinces danubiennes, la Turquie, la Syrie et la Palestine* (din „Revue des Beaux Arts”).

Pe vasele navigației austriece pe Dunăre, *Szechényi* și *Arbatt*, el ajunge de la Orșova la Giurgiu. Orașul, de la care aștepta o civilizație de opus barbariei din Rusciuc, îl umple de indignare. „*Ils nomment cela une ville...* Inchipuiți-vă cel mai miserabil târg (*bourg*) al celei mai miserabile din provinciile noastre, și veți fi încă departe de adevăr. Inchipuiți-vă o aglomerație fără artă, fără rânduială, de colibe făcute de lemn, deschise oricui, și cea mai mare parte așezate (*disposées*) ca prăvălii, asemenea cu târăbile (*échoppes*) în care se vând cârpele, *bric-à-brac*-urile și hainele vechi în jurul halelor noastre și în suburbiile noastre”². Pe o căldură de treizeci și cinci de grade, praful se ridică în nori. „Frumoasa căruță”, făgăduită de călăuzul viclean, e, de fapt, un *tombereau*, o simplă căruță de țară, un *panier à salade*. Se plătește, de dânsul și de tovarăș, Ernest Claudet, pentru douăsprezece ceasuri doi galbeni, egali cu douăzeci și patru de franci. Iar acum trei, patru cai iuți, „mușcând pământul cu picioa-

¹ La Damasc a cunoscut pe desemnatorul și descriitorul peisajilor noastre, Doussault, așezat acolo din 1844 și pregătind un album despre cruciate (pp. 10-11).

² P. 6.

rele lor de oțel și făcând să se învârtă în valuri în jurul nostru praful”, pornesc pe „acel drum mare, adevărată icoană a obiceiurilor și moravurilor locuitorilor țerii”, căci deschide de-odată patru cărări. Dregătorul ieșit în cale pentru plată îi pare mai rău decât un cerșitor, și-i aruncă un bacșiș, primit recunoscător. „Ar fi fost în stare să se înhame la trăsura noastră, dacă aceasta mi-ar fi fost plăcut.”

Trebuie ca drumeții să doarmă în căruță. Un Grec, ieșind din cărciuma unde se aude cântec de vioară, asigură în limba franceză că a petrece acolo o noapte înseamnă boală de o săptămână și duce pe neașteptării oaspeți acasă la el, unde-i și hrănește, dându-i în grija celor două femei frumoase.

Bucureștii au de la distanță mare aspect, cu „grupele de acoperișuri ascuțite, căptușite cu tînichea și care, de departe, scânteie supt focurile aurorii ca niște discuri de argint”, dar iată deocamdată doar „câteva locuinți rătăcite ici și colo în câmp”. Când ajunge a cunoaște bine Capitala munteană, arhitectul împărtășește convingerea celui care i-o prezintă, astfel: „aici dospim iarna noroiul pe care-l înghițim în molecule vara¹.”

Cunoaște pe consulul frances Huet, mult lăudat, pe cel prusian, Meusebach, „tânăr și excelent nobil, care unește cu manierele franceze acea afabilitate, era să zic chiar acea bonomie germană care nu iea nimic spiritului”, și „pare a cunoaște Muntenia ca Prusia”. Mănâncă la dânsul, cu vin de Rin, dar și cu șampanie. A văzut pe soția fostului Domn, Grigore Ghica, Mărioara Hangerli, pe comisarul Ahmed-Efendi, curtenitor, vorbind franțuzește. Mai e-

¹ P. 13.

numeră între cunoscuții bucureșteni pe arhitectul Villacrose, pe librarul Levi, pe un Conduratu, pe d-rul Scarlat Crețulescu¹. Francesii sânt bine primiți și se însoară une ori cu fete bogate, ca fostul consul Poujade cu „o prea bogată și prea plăcută princesă Ghica”². Pentru a găsi urme de cruciați (!) în munte, pleacă Pigeroy, într’acolo cu Mausebach, care-l va întovărăși până la Buzău. Ce află și în aceste drumuri la țară, cu caii răi ai poștei? „Numai barace, sărace locuinți”, „un popor cam în de obște fără ciorapi și încălțăminte”. Sau: „colibe de pământ care au nerușinarea (*l'insolence*) de a se chema sate, poduri de lemn măncale de cari, care se clatină pe râuri ce sânt pe trei părți uscate”³. Femeile sânt urâte, bolnăvicioase (*souffreteuses*) și păcătoase (*chétives*); copiii, aproape goi, au burți enorme.”

I.a Câmpulung hanul e rău; se oferă doar „comestibile ucigașe”; în schimb el lecuiește un copil de holeră sau așa ceva. Merge apoi la Curtea-de-Argeș, „Corte de Ardisch”, unde e primit bine de călugări, de episcop chiar și de economul lui, în cele mai bune odăi și cu adausul unui dejun învielșugat. Despre vestita clădire a lui Neagoe, arhitectul orașului Paris știe spune doar atâta: „capela lor grecească, unul din cele mai curioase specimene de arhitectură pe care le-am remarcat în calea mea”⁴.

A văzut Târgoviștea și Buzăul, acesta cu „coloare

¹ P. 10.

² Am reprodus chipul d-nei Poujade în memoriul la Academie despre Iordachi Olimpiotul.

³ Pp. 26-7.

⁴ Leur chapelle grecque, l'un des plus curieux spécimens d'architecture que j'ale remarqués sur ma route (p. 33).

locală”: primire în familiile funcționarilor cu dulceață și cafea, cu ciubuc, cu masă în care i se oferă unt, castraveți, icre, pui de tot felul, pepeni, apoi cafea și vin¹.

De aici, singur, drumețul merge spre Galați (August), care-i pare a da o idee și mai „înapoială” despre Moldova. „Casele din Galați, făcute din lemn, sânt de o așa de șubredă înfățișare și așa de uscate de soare, încât ar ajunge, nu mă îndoiesc, un pachet de chibrituri pentru a preface în cenușă un cartier întreg.” Străzile sunt rău pavate, murdare, pe o căldură de 45 de grade, în acest mediu și pierde vremea fostul colonel al gardei imperiale, de Chevrier, și tânărul de Fresne, fiul unui consilier de Stat.

Hénoque-Meleville, călător pe vremea războiului Crimeii, vine, în Octombrie 1854, cu trenul prin Ungaria, ca să treacă apoi de la Pesta la Giurgiu.

Acesta e un om care simte pentru noi. „Puind piciorul pe pământul muntean”, spune el, „un Frances întră la prieteni. Această calificăție poate fi luată în toată adevărata ei întindere, căci mărturia tuturor celor cari au putut prețui bunătatea de caracter a locuitorilor acestei țeri e unanimă în a li păstra o laială simpatie... După pilda celor cari sufăr în tăcere, Românul lasă să străbată aproape fără voie în veselia lui prefăcută un sentiment de dureroasă tristeță. Incredător în forța lui morală și fizică, cumpătat, înzestrat cu o mare răbdare, el așteaptă fără a cărti sfârșitul miseriei și robiei sale.” El nu merită a fi sacrificat Rusiei ca Polonul, și bine a făcut represintantul Franciei la Viena, Bourqueney, când li-a luat partea. Trebuie aici la Du-

¹ Pp. 36-7.

năre „un regat independent” ca o barieră, folositoare și Porții¹.

Călătorul a venit de la Giurgiu, unde află Nemți, cu negoț, Greci veniți pentru grâne, de la Odesa pentru Viena, apoi la București, cu vestita căruță a poștei, pe care și el o descrie. Capitala munteană, cu 130.000 de locuitori, îi pare „o îngrămădire așa de mare (*un amas si considérable*) de clopotnițe”, încât nu poate deosebi monumentele-i principale. Pe locul caselor arse acum doisprezece ani murdării rupte de câni se îngrămădesc pe maidane, curățite numai astfel. Străzile, aproape fără poliție, sânt „de o necurățenie de nedescris”; iarna poți merge numai cu birjile, scumpe; vara, te îneacă praful mânat de vânt. Afară de Șosea, plină de calești cu vizitii în livrea, primblările, grădinile se încep și nu se isprăvesc.

Bisericile-i atrag atenția. „Să intrăm acuma în una din multele biserici din București, a căror cifră e socotită la trei sute, și vom fi loviți de luxul de decorație care-i împodobește interiorul. Aurul strălucește pe fiecare ieșire a ciubucelor (*moulures*) în lemn sau ipsos, cu care sânt încărcate zidurile și stâlpii; policandre cu grămada, mosaice, marmure, de toate colorile, perdele (*tentures*) cu stele de argint, vase de flori dovedesc însemnătatea veniturilor clerului prin risipa lor în lăcașurile religioase. Totuși zidurile sânt spoite (*badigeonnés*) (să mi se ierte cuvântul) cu chipuri (*portraits*), care fac puțină onoare pictorilor lor; se poate zice chiar că multe dintre ele par să urmărească (*viser*) grotescul.” O apreciere ca multe altele.

¹ Se pomenesc și polemicele prin foile din Paris pentru Domnul indigen (Gănescu, în *la Presse*) ori pentru cel străin. Se citează și corespondența din *le Constitutionnel* de la 3 Iulie 1855.

Cunoaște și teatrele. Principalul e bun, cu decoruri „de main de maître”, de și luminat cu ulei. Se dau numai opere italiene. În 1854-5 era o trupă bună, cu o M-lle Corbery, și Francesul crede că „publicul muntean duce până la fanatism iubirea pentru artă”. În al doilea teatru, mai vechiu, lumea aleargă totuși pentru „primul comic, d. Milot (Millo), care dă cu o exactitate uimitoare caracterul artiștilor noștri de la Palais Royal. Repertoriul e mai mult frances (se celește mult în aceeași limbă, aplaudat ca niște producții indigene, dar se joacă și comedii, drame românești¹”, pe care Voda nu le-ar ajuta.

Autorul știe bine că boierimea noastră duce o viață neorânduită, că joacă pasionat cărțile și consideră căsătoria ca un incident, dar crede că e numai influență străină². Saloanele sânt ca în Faubourg Saint-Germain, dar mobilele au puțin gust: stofe de Lyon, porțelane de China și de Sèvres, oglinzi de St. Gobin, se văd mai rar, ca și tablourile și obiectele de artă. Fardul, roșul, „lentilele de taffetas neagră de Anglia”, așa-numitul *bouchon brûlé*, sânt în us. Dar oamenii, primitori, vorbesc frumos franțuzește, „fără niciun accent”.

Georges Lejean, geologul, geograful, etnograful, care era să presinte, într’o vastă lucrare, Turcia din Europa, a fost însărcinat de guvernul frances să facă, a doua zi după războiul Crimeii, o explorație în Principate. O parte din impresiile lui au fost publicate la 1858, în *Bulletin de la société de géographie* din Paris³.

¹ Pp. 15—7.

² Pp. 60—1.

³ P. 99 și urm. Cf. *ibid.*, p. 413 și urm., note despre călătoria lui în Bulgaria cu satele de 25.000 de oameni în Balcani, cu cen-

Avem două scrisori, una din București, 11 Iunie 1857, alta din Iași, la 12 August din același an, ambele către acel Desjardins care va face și el o călătorie prin Moldova, câțiva ani mai târziu.

A trecut pe la Ruscîuc, cu gândul de a sta la București o lună pentru a trece de acolo în Muntenegru și în Albania¹. La Iași, el consultă oameni ca Laurian și Mihail Kogălniceanu² și întrebuițea-ză pentru informația sa cărți vechi ca Sulzer, nouă ca ale lui Boué și Viquesnel, documente mănăstirești, devenite rare de când Rușii au luat „ce au putut găsi”; inscripții. Gândul îi este mai ales să dea o nouă hartă a țerii, cea din Viena fiind mediocră și puind lângă Ialomița o Palodă. A lui Bauer e „foarte defectuoasă și veche”. Cea a Statului major austriac, întrebuițată și de principatul muntean, nu se întinde și asupra Moldovei, care a refuzat sprîjinul ei de teamă să nu se ajungă pe această cale la o confirmare a încălcărilor de granițe. Rămâne deci, pentru acest principat, a lui Filipescu-Dubău (1853), utilă, dar confusă și neexactă, și, pentru Basarabia-de-jos, a inginerului Mornand (a găsit-o la Miniseriul de Războiu din Iași)³.

trui odată albanes, apoi grecizat de la Arnăut-Chioiu (700 de locuitori), „diminué par des immigrations nombreuses en Moldo-Valachie, où les Grecs réussissent généralement comme agriculteurs et fermiers des boyards“. V. notița premergătoare: „M. G. Lejean, membre de la Commission Centrale, vient d'accomplir la mission dont il avait été chargé par M. le ministre de l'Instruction Publique dans les Provinces Danubiennes. Il en rapporte de nombreux documents sur la géographie historique et l'ethnologie du bassin du Danube inférieur. Il a de plus réuni les éléments d'une grande carte de la Moldavie au 1.200.000, qu'il se propose de faire graver prochainement“.

¹ Je reviendrai à Bucharest, où je me reposerai un mois, pour repasser ensuite le Danube; p. 103.

² Des choses précieuses sur l'histoire et les antiquités.

³ On croit que la topographie des Principautés est bien connue: il faut être sur les lieux pour voir combien elle l'est peu... La carte de l'état-major autrichien, qui est à peu près terminée, sera

Interesul său se întinde, natural, și asupra populației, observând că Șafarik pune greșit Unguri și în Muntenia și socoate prea puțin pe cei din Moldova, dăruind Dobrogii prea mulți Slavi, în timp ce uită pe Tatarii din aceasta provincie, pe Arabii de la Balcic, pe Cazacii moldoveni și dobrogeni, pe Germanii din Dobrogea, pe Grecii de către Varna, pe Români de pe malul drept al Dunării-de-jos. „*Se dau ca bulgărești districtele Bazargic, Deli-Orman, Mangalia, Varna, Șumla, unde Turcii sânt în imensă majoritate*”¹. Se gândește la „o geografie a Daciei și a Mesiei vechi”, la o „geografie a Moldovei în evul mediu”. La Câmpulung, una din „comunele moldo-valahe din evul mediu”, el află, după documente, „cele mai mari raporturi cu vechile comune franceze”². Intr’un cuvânt, strânge ce poaie asupra sta-

une très belle chose ; elle est exécutée à frais communs par l’Autriche et la Valachie. La Moldavie, à laquelle l’Autriche avait fait la même proposition, a refusé pour des raisons politiques ; on craignait que l’état-major impérial ne profitât de la circonstance pour donner une sorte de consécration aux empiétements que les Autrichiens font d’année en année, le long des Carpathes sur le territoire des deux Principautés... [La carte de F. -D. est un] travail utile, administrativement, mais d’une exécution confuse et d’une exactitude topographique très faible. M. Mornand, aussi ingénieur, a donné presque à la même échelle une réduction de la carte d’assemblage de la nouvelle Moldavie (Bessarabie Sud) et du delta du Danube, qui fait partie de l’atlas de la délimitation de la Bessarabie ; une copie de cet atlas existe au Ministère de la Guerre à Iassy, et j’en ai pris une réduction. Il comprend une feuille d’assemblage et tirente feuilles de détail, au 21.000-e ; p. 107.

¹ O se dăruie ca Bulgărești districtele de Basardjik, de Deli-Orman, de Mangalia, de Varna, de Schoumla, où les Turcs sont en immense majorité.

² Je fais le plus de recherches que je puis sur les anciennes communes moldo-valaques au moyen-âge ; celle de Klmpu-Lungu (Campo-Longo) m’a fourni bien des choses, notamment des cartes qui ont les plus grands rapports avec celles de nos vieilles communes françaises.

tisticeii, administrației, instrucției publice, limbii, literaturii, poeziei populare, etc.”, rămânând să redacteze la întorsul în Franța.

Cum „a vizitat vre-o opt districte” (*une huitaine de districts*), el crede că poate descrie „câmpia ciudat alcătuită”¹, care e Muntenia. „Dacă s’ar putea vedea dintr’o privire, de sus, de pe Bucegi acest șes de aluviuni, unil ca Lombardia, n’ai crede cât sânt de adâncite văile lui, unde curg râuri largi pe un pat mâlos. Cu totul alta e Moldova, țară foarte ondulată, cu puține platouri, lanțuri de munți și dealuri împădurite, văi destul de largi cu râuri care se revarsă totdeauna în primăvară”². El semnaleză „canaled” în care se pierde Bistrița, în dauna plutelor, schimbarea de albie a Oltului în punctul unde, lângă Slatina, se făcuse podul, spre „desperarea inginerilor munteni, cari se apucă rare ori de asemenea lucrări”³. Moldova e o țară foarte rodnică, agricultură fiind „admirabil dezvoltată”, cum nu e cazul cu Muntenia, unde boierii nu socot, ca acei din Moldova, ca o onoare să stea la moșie, ci se îndeasă la București, lăsând arendașilor greci și vâtafilor grija moșiilor⁴.

¹ Une plaine singulièrement constituite.

² Si l’on pouvait voir d’un coup d’oeil, du haut du mont Buceju, cette plaine d’alluvion unie comme la Lombardie, on ne se douterait pas de l’encassement de ses vallées, où coulent de larges rivières sur un lit vaseux. Tout autre est la Moldavie, pays très ondulé, avec peu de plateaux, des chaînes de montagnes et de collines boisées, des vallées assez larges avec des rivières qui débordent régulièrement au printemps.

³ Au grand désespoir des Ingénieurs valaques, qui se mettent rarement en frais de travaux de ce genre.

⁴ La Moldavie est un pays d’une fertilité remarquable et l’agriculture y est admirablement développée, tandis qu’elle est misérable en Valachie. Cela tient à ce que les boyards moldaves vi-

Se dau și statistici, mai modeste ca la „scriitorii naționali”. Cifra oficială la Muntenia e de 2.500.000 de locuitori; Nicolae Suțu socoate 1.462.105 locuitori în Moldova, cu 1.962 de sate, afară de Basarabia. Cum boieria se capătă prin cinuri și bani, din 835 de boieri de la 1835 iese 3.750 „vre-o doisprezece ani mai târziu”.

Vorbind de hotarul basarabean, Lejean descrie satele bulgărești cu plan regulat, bogate, curate, Bolgradul (8.000 de locuitori), cu primblări plăcute¹, Tobac, „un mic Bolgrad ca regularitate și confortabil”, domeniile Statului, cu cele douăzeci și două de sate ale Cazacilor și Rușilor; Troița, Nicolaeva, „vândute anul trecut de domeniu, cu toate protestările comisarilor otomani”², Valul lui Traian, Delta, dată pe nedrept Turcilor, căci Ștefan-cel-Mare își avea Chilia în insula Letea, cu „ciudate ruine, și prefectul moldovean din Ismail păstra până în vremea aceasta curățirea brațului Sulina³. Rusia a mai ocupat o insuliță la Nordul brațului Chilieii, „chiar lângă Mare” (*tout près de la Mer*), în ciuda actului de la 6 Ianuar 1857, și a „planului topografic” anexat la el. Merge până la Carâ-Orman, pe canalul Sf.

vent sui leurs terres et tiennent en honneur d'en diriger eux-mêmes l'exploitation, tandis que ceux de Valachie semblent dédaigner l'agriculture et dépendent leurs revenus à Bucharest, laissant l'administration de leurs terres à des fermiers grecs et à des vatafs; p. 110.

¹ Avec de jolies promenades publiques.

² Vendus l'an dernier par le domaine malgré les protestations des commissaires ottomans. — Se oprește tăierea ca supt Ruși, a papurei pentru coperișuri, în Sud; p. 114.

³ L'ancienne Kilia d'Étienne-le-Grand était bâtie dans l'île Leti, là où l'on voit encore des ruines si curieuses, et jusqu'à ce siècle le préfet moldave ou ispravnik d'Ismail étant resté en possession du curage de la Soutina.

Gheorghe, cu miile, exagerate, de vagabonzi, și la Sulina, care a trecut de la 839 de locuitori în „toată insula”, cu șase ani în urmă, la 5.000 cel puțin, numai pentru oraș, de mare viitor. Deocamdată la Letea este o fabrică și patru cârciumi, la Ceatal încă una, la Sf. Gheorghe, „vre-o douăzeci de ferme și fabrici”; „deosebite mănăstiri grecești”, au pe aici posesiuni.

În *Ethnographie de la Turquie d'Europe*¹ se repetă observațiile asupra populației dobrogene și se adaugă, după Statistica oficială „munteană” și după „documente diverse culese la București”, după altele din Iași, după Suțu (tradus românește de Teodor Codrescu) și Ionescu și Ioranu, *Voyage agricole dans le Dobroudja* (Constantinopol, 1850) și alte cifre. Lejean observă că Românii din sate au trecut pe la Vrața ca să scape de regimul Regulamentului Organic², pe când alții trec în părțile din Serbia golită de revoluție și 33.000 în Dobrogea. Pentru Serbia ei sânt un mare dar, fiind „laborioși, activi și mai politici decât Sârbii”³. La 1857 ajung a fi 39.728 în cercul Pzjarevac, 35.671 în Craina, 20.597 în Cerna Ricca, 7.351 în cercul Ciupria, 996 în al Semendrici sau în Podunavlia, de toți 104.343, atunci când Muntenia are 2.420.000 de locuitori și Moldova, cu noua Basarabie, 1.605.000, în Bulgaria sânt vre-o 40.000⁴. Totalul, cu Macedonia, 7.600.000 (nu 14.000.000, cum zic naționaliștii).

În Macedonia, pentru care se întrebuițează Thunmann cu notițele lui de filologie (în dialect 3 din 8

¹ Și în *Petermanns Ergänzungshefte*, 1861, franțuzește și nemțește.

² En Bulgarie beaucoup de paysans valaques se sont établis dans les environs de Vraçha pour échapper au quasi-servage établi par le „règlement organique“.

³ Laborieux, actifs et plus pratiques que les Serbes.

⁴ Quant aux colons de Bulgarie, nous n'avons pu risquer qu'un chiffre hypothétique, mais en tout cas plutôt supérieur qu'inférieur.

cuvinte latine, două din limbi moderne, 3 albanese) se deosebesc triburile Bruților, Masarachilor, Builor, Cambilor. și Caragunilor.

Lejean încearcă și istoria. Roma pare a ni fi infusată puțin sânge¹, Dacii ni-au dat doar două sute de cuvinte. Celte ar fi toroipan, cătană, luptă, adânc (*dun* celtic!). Trecutul roman e mort, cronica lui Huru a fost iscodită stângaciu pentru familia Boldur. E vorba și de Dragoș, de Radu. Supt Alexandru-cel-Bun erau, acum, Țigani, urmași ai Siginilor, și iată că apar lăutarii bucureșteni de la 1857, Vlad și Ochi Albi. Se semnalează gonirea „acum patru ani” a Rușilor din Sulina, în folosul Grecilor².

Ca descriere a unei călătorii la noi și în preajma noastră se poate considera o parte din romanul autobiografic al lui Ange Pechméja, *Rosalie*¹. Scris la București, în Octombrie, 1856, cărticica, naivă, dar pe alocuri înduioșătoare prin sinceritatea ei, cuprinde câteva rânduri despre Orșova², dar și larga înfățișare a Vidinului, unde a stat multă vreme, lăsându-și în cîmîtirul de acolo prietena. A auzit acolo și românește, câte un „*tchimaiatch* valaque”³. Pe copertă anunță *Études sur la Valachie* și o farsă în numele eroului căreia, prințul Flambescul, pare a fi o amintire a aristocrației noastre mândră de titluri meritate și mai puțin meritate.

În lucrările pe care, în epoca Renașterii noastre politice, Francesii din vremea celui de-al doilea Imperiu le-au consacrat cauzei noastre naționale, una

¹ Rome paraît leur avoir peu infusé son sang.

² Pp. 9-14.

³ *Rosalie, nouvelle par Ange Pechméja (exulibus exul)*, Paris 1870.

⁴ P. 159.

⁵ P. 221.

a rămas cu totul necunoscută cercetărilor mai noi.

Și totuși autorul ei, Thibault Lefebvre, era un om de notorietate în Paris, fiind avocat la Curtea de Casație și la Consiliul de Stat, membru al unei Academii de provincie, la Blois, al unei societăți culturale, din Berri, și al acelei de economie politică din Paris chiar; el are solide cunoștințe de drept și va ști să culeagă din Vattel și de aiurea tot ceia ce trebuie pentru a lumina drepturile românești. Citații potrivite, ca aceia din Tacit, arată pe omul versat în antichitatea clasică. A avut grijă să caute izvoarele privitoare la trecutul nostru: Peyssonnel, Regnault, Vaillant („Autonomie politique de la Roumanie”, P. Bataillard (*Les principautés de Moldavie et de Valachie devant le Congrès*), Carra, lucrările alor noștri: Boierescu (*La Roumanie après le traité de Paris*), Grigore Gănescu, „elegant și ingenios scriitor munlean” (*Diplomatie et nationalité*), „contesa Sturdza” (*Régime actuel des principautés danubiennes*), avocatul bucureștean Gh. Mano, comentator al codului de Comerț frances, ș. a.

Dacă a venit la Dunăre, acest jurist urmă unei invitații a societății de economie politică, față de care avea să arăte rezultatul studiilor sale. Întăia ediție a scrierii, apărută în 1858, *La Valachie au point de vue économique et diplomatique*, întâmpină cea mai bună primire la Academia de științe morale și politice, unde însuși M. Chevalier, vestitul economist, se rosti asupra ei. Adăugând părerea sa, mai pe larg, Dupin l'aîné găsia prilejul să spuie că țerile noastre „au rămas latine prin amintiri, tradiții în luptă, prin religie”¹. Un erudit din Blois, Reber, doria să se fi vorbit și mai mult despre acest element de

¹ P. 189. Restées latines par les traditions, le langage, la religion (p. 14, din ediția a 2-a, singura pe care o vom cita).

legătură cu Franța: „Este în opera onorabilului nostru corespondent o lacună însemnată, și, după ce am citit-o, regretăm mult că n'a stăruit mai larg de cum a făcut-o, asupra obârșiei latine a populațiilor românești, asupra înrudirii ce este între dânsul și noi, că n'a crezut că trebuie să invoace sentimentele de frăție care unesc firește două nații surori prin rasă, moravuri și limbă”¹; și același, oprindu-se asupra „poporului viteaz și nenorocit”, afirma simpatia pe care istoria lui, tradițiile lui și tendințele lui **trebuie să le inspire națiilor Apusului**². Fără a mai vorbi de prețuirea elogioasă din partea marelui maestru al gazetăriei franceze de atunci, St. Marc Girardin el însuși.

Autorul a făcut în Muntenia, și numai acolo, două drumuri. Cel d'întăiu, cum ni spune însuși, în ediția de la 1857, la 1853, „pe vremea ocupației rusești și în ajunul bătăliilor”; cel de-al doilea, în 1856, „după pacificație și în timpul preocupățiilor unei reorganizări capitale pentru țară”³. Ici și colo se pot culege din carte amănunte în ce privește călătoriile autorului. „Între Severin și Cerneți, nu departe de podul lui Traian”, a găsit el însuși un cap de Cesar în-

¹ Il existe dans l'ouvrage de notre honorable correspondant une lacune importante et, après l'avoir lu, nous regrettons vivement qu'il n'eût pas insisté plus, qu'il n'ait pas cru devoir invoquer les sentiments de fraternité qui unissent naturellement deux nations, soeurs par la race, les moeurs et la langue (p. 19).

² Un peuple brave et malheureux... La sympathie que son histoire, ses traditions et ses tendances doivent inspirer aux nations de l'Occident (p. 20).

³ Pendant l'occupation russe et à la veille des batailles. Il les a revues après la pacification et pendant les préoccupations d'une réorganisation capitale pour la contrée (p. 28).

cununat cu lauri ¹. Tot acolo, înaintea lui, ocași lucrău la pavarea orașului ². La Giurgiu a văzut depozitele de porumb ale armatorilor greci cari înaintău acum, pe Dunăre, până acolo ³. La București, unde a vorbit cu cutare boier, ofițer în miliția țerii, care prefera să-și piardă toată situația decât să stea la îndemâna Rușilor ocupației, el i-a privit, în Septembrie 1862, pe aceștia, luând postul de la Teatru și îndreptând tunurile asupra unei populații care privia murmurând ⁴.

A simțit și el antipatia cu care lumea, ca și soldații ei înșii, privia noul coif de piele neagră, copiat după al Rușilor ⁵. A frecventat saloanele în care se adunau fruntașii fără demnitate ai principatului cu ofițerii străini, ruși, turci, de a căror tovarășie la jocul de cărți se simțiau onorați. Poate descrie astfel pe generalul Gorceacov, zdravăn încă la cei șaptezeci și unul de ani ai lui: „palid la față, nalt

¹ L'auteur de ces lignes a exhumé entre Tournon-Séverin et Tchernetz, non loin du pont de Trajan, une tête de César Auguste, ceinte du laurier impérial, d'un bon style (p. 31).

² P. 190.

³ P. 354.

⁴ L'un deux, très élevé par la naissance, avait juré de perdre son nom et son grade plutôt que d'aller au-devant des Russes. Quant au peuple, il suffirait pour connaître ses sentiments vrais d'entendre, comme je les ai entendus, les murmures étouffés qu'il laissait échapper à distance le jour où l'artillerie russe prit possession du corps de garde au théâtre et braqua ses canons sur le Pô (*sic*) de Mogochoi (p. 115).

⁵ J'étais à Bucharest le jour où les miliciens valaques étrenaient cette coiffure, et, si j'en juge par l'attitude embarrassée des soldats, la mauvaise humeur des officiers et les quolibets des passants, l'importation ne jouissait pas d'une immense popularité (p. 176).

și sprinten la trup, liniștit ca înfățișare și ținută, cu aparența blândă și demnă. De și ochelarii pe cari-i poartă totdeauna ieau fisionomiei sale acel aier, ce nu se poate defini, de trufie, de cutezanță și de tăioasă răceală care se zice aier marțial, privirea-i dreaptă, pasu-i hotărât, glasul destul de plin nu îngăduiau să i se dea la întâia vedere vrâsta cea adevărată¹." Il descrie dormind puțin, trezindu-se în zori, făcându-și singur corespondența. In casa de țară a controlorului general al Finanțelor a întâlnit pe generalul Dannenberg, rezervat, blând și modest. Soldații lui, veterani ai războaielor cu Turcii, sânt disciplinați, dar rău ținuți de o intendență răpareță, care-i fură pe dânșii, despoind și țara supusă; câte unul din acești falnici luptători scormonia după hrană prin gunoaie, pe când altul cerșia la colțul străzii. Tratamentul Turcilor și chiar al milițienilor munteni e mai bun decât acesta. Totuși a văzut peste 2.000 de care pe șesul Colentinei, ducând Rușilor lemne, grâu și porumb². In convorbirile avute cu boierii, a putut asculta plângerile lor resignate cu privire la întunecatul viitor al patriei și nației: „Ce să facem contra Rușilor? Au pentru ei puterea și voința: vreau să încorporeze țara noastră la Im-

¹ Manières polies, bienveillantes et simples... Un vieillard pâle de visage, grand et svelte de corps, calme d'attitude et de maintien, à l'apparence douce et digne. Quoique les lunettes qu'il porte constamment enlèvent à sa physionomie ce je ne sais quoi de hautain, de hardi et de cassant qu'on appelle l'air martial, sa vue droite, son pas jeune, sa voix suffisamment pleine ne permettaient pas de lui donner au premier abord son âge véritable (p. 115). Cf. și p. 176.

² J'ai vu la plaine de Kollentina couverte de plus de 2.000 chars qui conduisaient du bois, du blé, du maïs au magasin d'approvisionnement dont le commissariat russe s'était emparé; p. 208.

părăția lor, și o vor face, în ciuda Europei și cu toate dorințele noastre.” Și prietenul frances adaugă: „Era părerea generală în 1853, și nimeni nu nădăjduia mântuirea de la alte Puteri, atât de mult situația și atitudinea lor erau de inferioare în țară”¹.

Și el a întrebuintat poștalionul, „satanicul echipagiu”, pe care-l descrie după atâția alți călători cari i-au gustat înlesnirile². A încercat poate și diligența care face drumul între București și Giurgiu, de o parte, și, de alta, între București și Brașov. A cercetat magazinele de grâu de la Brăila și de la Galați, ca și rezervele de la Giurgiu, Islaz și Calafat³, pe când l-au uimit, în August 1853, snopii de grâu părăsiti de țerani cari așteaptă dijmuirea și în Novembre⁴. Recolta bogată a Munteniei robite i s'a înfățișat, cu depositele imense, cu străzile pline de cară, cu samsarii alergând în toate părțile⁵. Pe calea de la Buzău la Brăila e silit a se opri la un han miserabil, pe care-l descrie, cu de-amănuntul, cu „duzina de sticle pline de rachiu de grâne, cu atâtea legături de ceapă și de ardeiu, cu grămada mare de pepeni, cu lungul șir al cutiilor de băcănie și, în sfârșit, cu șun-

¹ Que faire contre les Russes? Ils ont pour eux la force et la volonté, me disait un boyard valaque; ils veulent incorporer notre pays à leur empire; ils le feront en dépit de l'Europe et malgré nos vœux. C'était l'opinion générale en 1853, et nul n'espérait le salut des autres Puissances, tant leur situation et leur attitude était inférieure dans la contrée (p. 120).— Cei cari fac omagiu „à la glorieuse armée impériale russe et à l'honorable corps de l'artillerie”, p. 312.

² Les véhicules les plus incommodes, les plus brisants et les plus primitifs de l'Europe... Le satanique équipage (pp. 182-4).

³ Pp. 189, 256-7. Cf. pp. 330-2.

⁴ P. 258.

⁵ P. 262.

cile și mușchiul de porc spânzurat de tavan”; se căpăta acolo, ouă, vin, păsări¹. La Brăila se află „o temniță mai asemenea cu o închisoare decât cu o odaie”: i se dă un divan îmbrăcat cu cit și o saltea de paie; hrană nu se găsește. Și autorul descrie pe larg acest *Han Roșu* cu două rânduri de odăi; *Hanul Manuc* din București, „tipul caravan-seraiului turcesc, cu grajdurile dedesupt și cu odăi goale pentru oaspeți cari-și aduc așternuturile”, e prezentat cu acest prilej. Pe lângă București, cari au oteluri și restaurante, se mai află la Giurgiu ospătării apusene ținute de către un Italian, un Elvețian și un German din Württemberg². Aiurea, autorul ni va povesti cum, sosit de la Constantinopol la Brăila pe un vapor care întârziase, era să petreacă noaptea afară, împreună cu episcopul de Nicopol, vicariul lui și o femeie bolnavă, pentru că funcționarul de la port nu voia să fie trezit de la un ceas înainte³.

Note de istorie contemporană, prinse de la marturii înșii ai evenimentelor, sânt sămănate în cele trei „studii” din care se compune cartea. De la el avem o descriere a alegerii lui Vodă Bibescu, cu cei treizeci și șapte de candidați, cu intervenția, decisivă, a consulului rusesc, care amenință pe episcopul de Buzău, anunță Mitropolitului că-i va da ordin scris cum să voteze și acopere de insulte pe un biet boier în plină adunare⁴. El ni spune cum la 1848

¹ J'y vis en effet une douzaine de flacons pleins de rakiou d'eau-de-vie de graius, de nombreux chapelets d'oignons et de poivre long. un gros tas de pastèques, une rangée de boites d'épiceries, enfin des jambons et des filets de porc desséchés, pendus au plafond p. 327).

² Pp. 328-9.

³ Pp. 376-7.

⁴ P. 119. — Căderea lui Alexandru-Vodă Ghica, p. 118 și urm.

Rușii au închis școlile primare¹. Austria nu susține de și i s'a spus că Alexandru Ghica, pe care-l află Caimacam, căutase, în Domnia lui, să se sprijine pe această Putere². Se dă chiar ordinul Marelui-Vizir Reuf, din 5 Novembre 1840, pentru ca acest Domn să acorde satisfacție consulului engles, furios că nu i s'au presintat obișnuitele felicitări cu prilejul zilei reginei³. Lupta consulului Billecoq cu atotputernicia rusească e expusă cu căldură⁴, și se reproduc instrucțiunile, de la Constantinopol, ale ambasadorului Bourqueney pentru a se înceta provocări zădarnice. Se semnalează emigrația din 1848 a 40.000 de familii muntene în Austria, Serbia și Bulgaria⁵. E

¹ *Ibid.*

² Pp. 121-2, 213.

³ Lorsque le consul britannique, qui se trouve à Constantinople en ce moment, sera arrivé aux confins de la Valachie, vous enverrez à sa rencontre un officier de votre état-major, qui l'accompagnera jusqu'à Bucharest. Après cela, on fixera un jour pour que le Grand-Postelnick, le ministre des Cultes et des Finances et le boyard Aga se rendent au consulat et y expriment leur regret de l'espèce d'affront qui a été fait à la dignité consulaire, et qu'ils prient que l'expression de leur regret soit portée à la connaissance du gouvernement anglais. Après que les ministres des Cultes et des Finances se seront retirés, le Grand-Postelnick et le boyard Aga resteront: ceux-ci feront des excuses au nom de Votre Altesse pour les procédés des autorités locales dans l'affaire du protégé Aspréa et pour les propos inconvenants qu'elle a tenus à cette occasion envers le consul. Cela étant, Votre Altesse donnera toute la satisfaction que Sa Hautesse a ordonnée, et elle aura soin d'éviter que de pareils procédés aient lieu à l'avenir (pp. 122-3). Cf. Iorga, *Relations anglo-roumaines*, Iași, 1917.

⁴ P. 123 și urm.

⁵ 40.000 familles valaques avaient émigré en Serbie, en Bulgarie et en Autriche pour échapper aux misères de l'invasion russe de 1842 (*sic*) et aux corvées de la kalka (*clacă*); p. 194.

vorba și de lupta cu călugării greci ¹, și de abuzurile făcute, supt Bibescu-Vodă, cu aprovizionarea zilnică a Bucureștilor ². În aceiași Domnie se cer fără drept ajutoare de la Pantelimon, de la Sf. Spiridon, de la episcopia de Argeș, de la mănăstirile îndatorite să deie lemne. Se relevează și acțiunea lui Vodă-Știrbei pentru ca darea dreptății să se facă fără luare de mită ³. Se pomenește și *baterea unei monede de billon de Știrbei*, care fu oprit de a o păstra în circulație ⁴.

Niciodată nu s'a dat de un străin o mai bună expunere a comerțului și industriei muntene decât aici, într'un „studiu” special. Se presintă starea agriculturii, înapoiată, așa încât nu se face export de făină (o singură moară cu aburi la Giurgiu). Grâul se amestecă de speculatori, stricându-i-se valoarea în porturi: cei mai cinstiți negustori sânt totuși Românii ⁵. Se descrie începutul de industrie forestieră ⁶; se semnaleză minele de cărbuni de la Comănești ⁷. Se înșiră deosebitele spețe de oi (450.000 în singurul județ al Brăilei), etc.

Părerrea lui Thibault-Lefebvre e că agricultura nu poate merge fără industrie, care aduce un câștig mai mare, așa că s'ar ajunge acolo, încât străinii in-

¹ Pp. 201 și urm.

² Pp. 206-7.

³ Pp. 209-11.

⁴ Le prince Știrbey a voulu mettre ce droit en pratique, et il fit frapper quelques pièces de billon qui furent parfaitement accueillies, mais on l'obligea à les retirer de la circulation; p. 222.

⁵ Pp. 253-4, 257-8. „Ce ne sont point les moins honnêtes”.

⁶ P. 248 și urm. (și despre varietățile de stejar: „styr-gar”, „kers”, „godarou”).

⁷ P. 244.

industriași, capitaliști, o minoritate, ar stăpâni majoritatea Românilor, dedați numai plugăriei¹. Se arată încercările făcute: lumânări de stearină la Focșani, cultura viermilor de mătasă (duzii plantați în Moldova de Mihai-Vodă Sturza; un Grec aduce crescătoare din Lombardia). Se observă că, între nații care vând materii prime, Principatele, devenind industriale, ar putea folosi foarte mult².

O parte întinsă — unul din cele trei „studii” — se ocupă cu de-amănuntul, pentru întâia oară în chip nepărtenitor și critic, cerând prețuirea lucrurilor bune; cu indicația reformelor ce sânt a se introduce, de *finanțele muntene*.

Autorul crede că basa lor e fixată prin învoiala ruso-turcă, din 1783, dincolo de care nici Domnii, nici, mai curând, Adunările nu pot să treacă. La venituri, capitația i se pare, ce e drept, nejustificabilă prin aceea că atinge persoanele și încă scutește pe holtei, puind loală greutatea asupra celor cari susțin o familie — și apără de plată boierimea și clerul, care, acesta, de fapt, aduce aceiași viață și poate realiza aceleași câștiguri ca și mirenii. E neadmisibil iarăși ca elementele nelibere să nu fie impuse. Oricum, ea n'ar putea fi înlocuită prin dări ca aceea pe uși și ferești, din Franța, care n'ar corespunde mentalității poporului.

Patentele lovesc comerțul fără să-l cunoască. Vistieria nu se gândește la nevoile economice ale țerii, ci numai la îndestularea Tesaurului. Adăugându-se taxele pe export, orice mișcare industrială serioasă de-

² P. 266.

¹ La Principauté, entourée de nations riches en matières premières et dénuées de génie commercial, aurait promptement conquis le monopole d'immenses marchés, si elle devenait manufacturière; p. 160.

vine imposibilă. Abia de sânt o sută de alți industriași și negustori în țară decât micii detailiști în majoritate cârciumari și băcani; o parte din aceia chiar sânt străini ¹.

Se înșiră apoi venitul domeniilor Statului, taxa Mocanilor — făcându-se paralele între ei și între cei cu *mesta* în Spania ori cu turmele din Elveția și Pirinei—, venitul pașapoartelor — care însă îndatoresc pe călător să meargă la ținta arătată în hârtie ².

Ca unul a cărui „inimă e simpatică acestor popoare”³, el propune impositul pe avere, pe case, pe turme, pe moșii, taxa de import, timbrul, dreptul pe moșteniri (cu deosebire pe cele imobiliare). Și mai ales Statul să nu mai admită arendași ai veniturilor sale, acei oameni cari din nimic fac o avere cu care insultă morala publică. „Ei întrec prin luxul pălatelor lor sau prin eleganța grădinilor lor familiile cele mai venerate... Cel mai nenorocit din aceste rezultate e că oamenii îngrășați prin viciile acestui sistem se bucură de considerație și că de la ajungerea lor la avere începe ridicarea lor în ranguri și în funcții ⁴. Din aceste venituri se plătește tributul,

¹ A part les petits détaillants, dont les quatre cinquièmes vendent des liqueurs et des épices, on ne compte pas cent industriels dans toute la Valachie; et quels industriels, si on excepte les étrangers! (p. 161).

² Pp. 162-5. Combaterea taxelor pe cărți de joc, etc., și a majorării drepturilor de vamă, p. 375 și urm.

³ Les vœux que mon cœur, sympathique à ces peuples. forme pour le bonheur de ces contrées; p. 171. Cf. recomandajia lui de la pagina 167: „Nulle réforme ne réussira si elle n'est en harmonie avec la tendance des esprits, le courant des idées et les règles de la prudence.”

⁴ Ils surpassent par le luxe de leurs palais et l'élégance de leurs jardins les familles les plus vénérées... Le

se iea lista civilă, mai mică decât câștigă pe un an un bancher din Paris¹, ceva lefi și pensii, întreținerea celor 7.000 de milițieni, foarte răpede învățați cu meșteșugul armelor², dar, după obiceiul rusesc, prea dese ori acoperiți de lovituri —, carantinele, cu medici slabi, șoselele — abia 40-50 kilometri în tot Principatul — și podurile — la Călugăreni, la Slatina, la Urziceni, „afară de cele din București: unul de piatră, două de lemn”³, străzile (la București sânt pavate cu caldarâm străzile Mogoșoaia, Franțesă, Poșta: sânt pavagii și la Craiova, la Brăila și la Giurgiu).

Scopul de căpetenie — sau măcar unul din scopurile de căpetenie — a fost însă, pentru avocatul francez, *lămurirea situației de drept a Terii-Românești și, prin aceasta, a amânduror Principatelor.*

E o lucrare foarte importantă, tot așa de solidă, pe cât de limpede, cuprinzând o sumă de puncte de vedere nouă, cu observații de un mare preț.

Incepând cu cel mai depărtat trecut, scriitorul îl vede ca o mare operă de perfectă latinisare. Ceia ce s'a făcut prin cucerirea română pe aceste maluri dunărene a fost „Italia nouă”⁴. De și, după apariția barbarilor cuceritori, coloniștii „păreau înecați supt valul mișcător al năvălitorilor”⁵, ei — observație

plus funeste de ces résultats est que les hommes engraisés par les vices de ce système soient considérés et que de leur arrivée à la fortune date leur élévation aux honneurs et aux emplois; p. 169.

¹ Inférieur aux bénéfices d'un bon banquier parisien: p. 173.

² Dont l'éducation se fait avec une merveilleuse rapidité; p. 175.

³ P. 189.

⁴ Une autre Italie; p. 30.

⁵ Ils semblaient comme submergés sous le flot mobile des envahisseurs; p. 31.

foarte interesantă pentru această vreme îi întovărășiau în expedițiile de pradă făcute de jur împrejur¹. Totuși elementul latin s'a păstrat; el se vedește ușor orișicum: o fisionomie care se deosebește în totul de tipurile mongole, grecești ori slave ale națiilor în-cunjurătoare².

La răsăriră Românilor ca unitați politice proprii, supt Domni (*princes qualifiés de „domnou”, corruption du mot latin, „dominus”*), ei au State de o independență desăvârșită. „Ele erau tot așa de neatârinate și tot așa de libere, precum Franța sau Anglia, membre desfăcute ca și Țara-Românească din Imperiul roman, erau la această vreme”³. Poporul român era investit de plenitudinea suveranității⁴. Tratatate cu Turcii — Thibaut-Lefebvre, firește, crede în ele, care, de altfel, nu fac decât să codifice într'o formă inventată bazele de drept ale relațiilor noastre cu Poarta — nu represintă, după doctrina dreptului internațional, o cedare de suveranitate, ci numai cu o scădere de prestigiu, prin măturisirea de slăbiciune, o acceptare de protecție. Ele nu sânt „acte de încorporare, nici tratate de supunere”⁵. „Poziția Țerii-

¹ Cf.: Les descendants des anciens colons italiens, mêlés aux barbares, marchèrent au pillage du monde civilisé.

² On constate aisément en Valachie et en Moldavie la présence prédominante de l'élément latin... Une physionomie tranchée sur les types mongols, grecs ou slaves des nations environnantes; p. 32.

³ Elles étaient aussi indépendantes et aussi libres que la France ou l'Angleterre, membres détachés comme elle de l'Empire roman, l'étaient à cette époque; p. 33.

⁴ Le peuple romain était investi de la plénitude de la souveraineté; p. 33.

⁵ Ni des actes d'incorporation, ni des traités de soumission; p. 44.

Românești”, explică el printr’o comparație nouă, care n’a fost relevată de nimeni, „este absolut aceeași cum a fost în evul mediu și până la sfârșitul ultimului veac regatul de Neapole față de Papă¹.” Și s’a gândit oare cineva să considere pe acest rege ca pe un prinț neindependent?

Amestecul Rusiei aduse, din ignoranță ca și din urmărirea scopurilor de cotropire care se știu, întunecarea acestei concepții fundamentale. La Chiuciuc-Cainargi se căpăta dreptul de *represintație* în favoarea țărilor noastre, iar convenția explicativă din 1779 prefăcea „represintația” în *intervenție*. La 1781 consulii rusești erau autorizați să *controleze* administrația Domnilor. Pacea din București, recunoscând existența „capitulațiilor” față de Poartă, „suzerana Principatelor”, adăugia că Rusia, „e *garanta* prosperității lor”. Convenția de la Acherman prefăcea garanția în *protecție* și permite Rușilor să se amestece în scoaterea Domnilor „vinovați”². În curând ei vor confirma Constituția Regulamentului Organic elaborată supt stricta lor supraveghere.

Regulamentul e totuși o legislație internă, care se poate schimba. Iar la 1853, Rusia, lucrând ca dușmană declarată a Românilor, a desfăcut legăturile pe care în chip meșteșugit ea însăși le stabilise.

Ce trebuie în loc? Protecția colectivă a Puterilor ar aduce ciocniri; ajunge garanția lor. Să se păstreze Porții numai ce i se cuvine după „capitulații”, înțelese ca mai sus. Nici n’ar putea pretinde mai mult, ca una care juca rolul cel din urmă la București,

¹ Sa position est absolument la même qu’était au moyen-âge et que fut jusqu’à la fin du dernier siècle le royaume de Naples à l’égard du Pape; p. 48.

² P. 65.

unde n'avea măcar un represinlant¹. Ullimele încercări de a asimila Principatele cu provinciile Imperiului otoman sânt pe atât de neîndreptățite, pe cât au fost de zădarnice. *Independența* țărilor românești ar fi o barieră în calea Rușilor, precum, pe vremea lui Heracliu, după socolița lui Amédée Thierry, alcătuirea de Bizantini a unei încunjurimi de State creștine a fost pavăza contra noilor barbari. „Creațiunea de State independente întrepuse între Imperiul otoman slăbit și opera de prefacere care se îndeplinește în el și între vecinii săi prea puternici va avea poate înlesnirea de a face să fie de acum înainte nefolositor sprijinul străinului.” Aceste State ar crește neconținut ca putere, și cu aceasta și siguranța Impărăției turcești².

Puterile creștine vor trebui să fie samă ca au a face tot cu creștini și cu un popor care, dezvoltându-se așa de răpede, dă cele mai bune speranțe de viitor. Căci „care popor ar fi făcut în douăzeci și cinci de ani mai mult și mai bine decât acest popor mic, împiedecat de greutățile unei situații politice de nedescurcat și sărăcit de războaie, de năvaliri, de tulburări, de intrigi, de schimbările de cărmuire?”³

¹ De toutes les nations européennes, celle qui avait le moins d'influence en Valachie était la nation suzeraine p. 118).

² La création d'États indépendants interposés entre l'Empire ottoman affaibli par le travail de transformation qui s'opère en lui et ses voisins trop puissants aura peut-être l'avantage de rendre inutile à l'avenir l'aide de l'étranger (p. 332). Cf. pp. 332-5: D'une bien autre conséquence seraient les intérêts et les droits des individualités nationales créées en temps opportun. Au lieu de s'affaiblir en vieillissant, elles grandiraient en force et en puissance en mesure que s'accumuleraient les années (p. 390).

³ Quel peuple aurait fait en vingt-cinq ans plus et mieux que ce petit peuple entravé par les difficultés d'une situa-

Cum trebuie să cadă protecția religioasă acordată de Austria catolicilor din Principate, așa trebuie să se părăsească de toți Apusenii drepturile ce rezultă din Capitulații. Dacă Țara-Românească are judecători adesea nedrepti, legile sânt cele franceze. „Principatul a adoptat legile, principiile, tendințele Occidentului, el poate să reclame într’o oarecare măsură beneficiile pe care membrii familiei occidentale și le acordă între sine¹.” Cu atât mai mult, cu cât Sultanul s’a îndatorit numai abusiv și pentru Principate, unde n’avea căderea să o facă. „Tot așa de puțin e îndrituit Soveranul din Constantinopol a stipula pentru Domnul din București cum era odinioară Papa din Roma să trateze pentru regele Neapolei, când acesta era vasalul său².” Căci, mai la urma urmei, e nedrept ca „principatul să aibă toate aparențele și toate sarcinile suveranității fără sa aibă realitatea și avantajile”³.

Și atunci Rusia-și va căuta un alt câmp de activitate în Asia, unde se va putea prezenta ca mandatară Europei întregi. Autorul încheie cu o privire

tion politique inextricable et désolé par les guerres, les invasions, les troubles, les intrigues, les mutations des gouvernements? p. 390).

¹ La principauté a adopté les lois, les principes, les tendances de l’Occident; elle peut réclamer dans une certaine mesure les bénéfices que les membres de la famille occidentale s’accordent entre eux (p. 107).—El dorește și o școală de drept (p. 380).

² Il n’appartient pas plus au Souverain de Constantinople de stipuler pour le prince de Bucharest qu’il n’était permis autrefois au Pape de Rome de traiter pour le roi de Naples, quand celui-ci était son vassal; p. 108.

³ Avant le traité de Paris, la principauté avait toutes les apparences et toutes les charges de la souveraineté sans en avoir la réalité et les avantages; p. 110.

plină de speranțe asupra operei ce s'ar putea face de Puterile civilizate în această lume unde o mare și frumoasă misiune le așteaptă: „Dacă această presupunere s'ar îndeplini în curând, oamenii de vrâsta mea ar asista la o priveriște măreață. Ei ar vedea Franța în Africa, Anglia în India și Oceania, Rusia în Asia Centrală, emigrații noștri în cele două Americi, ducând în acelaș timp făclia civilizatoare, și pământul luminându-se de zori pretutindeni strălucitoare și asemenea pretutindeni ¹.”

Pe trimesul societății de Economie Politică din Paris îl preocupă în rândul întâiu rosturile franceze în principatul muntean, și, fără a li consacra un capitol deosebit din opera lui, în atâtea locuri el constată fapte și dă îndemnuri. A le strânge împreună înseamnă a crește cunoștințele asupra relațiilor franco-române pe la jumătatea veacului trecut.

Intre Francesii veniți în Muntenia erau destui — îi cunoaștem și din scrisesele lui Billecoq — cari compromiteau nația lor prin fapte de aventurier sau prin delikte penale. Ni se vorbește aici, de unul care a izbutit să escrocheze 1.200.000, de franci, strecurându-se prin deosebitele legislații obișnuite în acest Orient, de alți doi cari fabricau monedă falsă — unul care a fost executat în Franța, altul care căpăta grația Domnului din București—, de d-na Dash — ne-

¹ La Russie tournera alors ses puissantes forces expansives vers d'autres pays. L'Asie la tentera peut-être, Elle portera vers cette région la sève civilisatrice que, Pierre I-er lui a inoculée... Si cette supposition se réalisait prochainement, les hommes de mon âge assisteraient à un magnifique spectacle: ils verraient la France en Afrique, l'Angleterre dans l'Inde et l'Océanie, la Russie dans l'Asie Centrale, nos émigrants dans les Amériques porter en même temps le flambeau civilisateur et la terre s'illuminer de leurs partout éclatantes et partout semblables; p. 397.

numită—, care, măritată acasă, trece la ortodoxie și se mărită cu beizadeaua Grigore Sturza, pentru ca această căsătorie nelegală să fie curând anulată, de un Frances bigam și autor de falsuri și de un profesor care abusează de elevul său și apoi îl ucide, de cârnățarii, ceasornicarii și carătașii cari se improvi-sează preceptori, de preoți inorali cari, la nevoie, cer pe rând sprijinul Franciei, ca al patriei lor, și al Austriei, ca al ocrotitoarei catolicismului în Principate ¹.

Atâția alții însă folosesc în mare măsură țerii în care-și aduc inițiativa și dorința de muncă. Conde-mine cumpără la 1843-6 de la un boier 11.000 de stejari pentru a face doage, de pe urma cărora ar fi putut câștiga 250.000 de franci, dar, contractul fiind încheiat la Viena, drepturile lui sânt atacabile ². Exploatații de păduri le încearcă, dar tot fără folos, alți Francesi; singurul Malleu izbutește într'o afacere în Oltenia. Greutatea exportului face pe cutare din ei să lase Rușilor pentru un preț de nimic doagele gata făcute ³. Pe Olt au circulat plute francese. Grânele muntene află cumpărători francesi. Pe lângă Belgieni, cari fac apoi exportul pe Dunăre și pe căile ferate germane, fabricanții francesi din Viviers cumpără cantități importante de lână în Țara-Românească ⁴, se face și o încercare de a trimete

¹ P. 96 și urm.

² P. 103. Cf. albumul „Ilustrației” franceze în 1856.

³ P. 322. Ingineri francesi la 1852, p. 187.

⁴ Les fabricants de Viviers en ont fait des commandes importantes, et se sont très bien trouvés de leur emploi... En 1853 des fabricants de draps belges, qui avaient fait des achats importants, lavaient dans le Danube et expédiaient ensuite par le fleuve et les chemins de fer allemands (p. 265).—Se pomenește și o casă evreiască la Giurgiu (pp. 269-70). Pentru piei sânt cumpărători unguri la Craiova (p. 271).

mătasă la Paris, unde e aflată însă de o calitate inferioară ¹. Animale nu cumpără decât Englesii, cari au o Casă pentru carne sărată la Galați și o întreprindere pentru șunci la Calafat ².

În ce privește viile, ele produc un vin care, cu mai multă îngrijire, ar putea să steie alături cu cele franceze din Sauterne și Grave. Un Frances a început cultura sistematică la Drăgășani. „Recoltează vinuri albe care nu sânt mai prejos de cele bune din regiunea Bordeaux, și distilează rachiuri de 21 și 22 grade, cărora nu li lipsește nimic: de ar putea izbuti în trimeterile pe care le-a făcut în Anglia și în Belgia și de ar înzestra astfel țara pe care o locuiește astăzi cu o industrie perfecționată și cu un nou articol de export ³.”

În ce privește grâul, din Brăila plecau la 1852 pentru Franța transporturi în valoare de 218.227 franci, pe lângă porumb de 75.690 franci, grăunțe de in de 20.242, doage de 293.513, lână de 10.893 ⁴

¹ Un marchand de Paris a jugé cette soie impropre aux besoins de l'Occident, à cause de sa faible ténacité. A peine mettait-il la soie plate pour tapisserie parmi les destinations qu'elle pouvait recevoir (p. 276).

² Pp. 284-5.

³ Il récolte des vins blancs qui ne le cèdent point aux bons crus du Bordelais, et il distille des eaux-de-vie à 21 et 22 degrés, auxquelles il ne manque rien. Puisse-t-il réussir dans les expéditions qu'il a faites en Angleterre et en Belgique et doter le pays qu'il habite aujourd'hui d'une industrie perfectionnée et d'un nouvel article d'exportation (p. 288)!

⁴ P. 393. — Cf. pp. 292-3: „La France, qui n'importe presque rien par mer, envoie énormément par terre et atteindrait un rang distingué, si on faisait figurer à son nom les articles qui sortent de ses manufactures.” Prior: Brăila în acest an se exporta marfă pentru Franța de 302 592 franci (p. 292).

În portul frances, prin Breslau și Lipsca¹, sa r pe apă, e foarte important. „Tot ce vine de la Paris e primit cu ochii închiși: am avea monopolul întregii pieți dunărene dacă am voi ori am putea să scădem prețurile noastre²”. Partea Franciei”, se spune aiurea, „în portul muntean, are o mare însemnătate. S'a socotit că ea dăduse direct Țerii-Românești un șfert din importul acesteia în 1849³.” În 1849 Brăila primește zahăr alb de 2.193.000 de franci, în 1852 încă de și Anglia-i ica locul Franciei — de 763.000, în 1858, e adevărat, numai de 54.700. În 1849 Marsilia trimete portului muntean cafea pentru 228.000 de franci. Iașul cumpără dantele pentru 80.000 de franci. Vinuri de Champagne și de Bordeaux se desfac pentru 120-150.000 de franci. Se aduc numai 8.900 desticle de rachiu frances. Pentru 25-30 000 de franci se importă încălțăminte de lux⁴. Pălăriile, bijuteria sânt notate cu 35.000, parfumurile cu 45.000, obiectele de librărie — pentru Iași ca și București — cu 60.000, în ciuda concurenței pe care o face Belgia. Deocamdată numai Evrei vin la Paris, unde, ca și la Londra, bogați negustori își trimet copiii pentru învățătură și practică. Se observă că „manierele blânde și simpatice ca și cinstea negustorilor

¹ P. 343.

² Ce qui vent de Paris est aveuglement accepté: nous aurions le monopole de tout le marché danubien si nous voulions ou pouvions baisser nos prix (p. 300).

³ La part de la France dans les importations valaques a une grande importance. On a calculé qu'elle avait fourni directement à la Valachie un quart de ses importations en 1849 (p. 296).

⁴ Chaussures de luxe en cuir de Bordeaux, cirées ou vernies, des bottines et des scarpins vernis; pp. 299-300.

de origine românească sânt lăudate”¹. Francesii așezați în țară — unii au întreprinderi de otele și restaurante — doresc a se întoarce acasă.

S'a făcut o încercare, de o Companie franceză, încă nu pe deplin formată, de a concura pe Dunăre navigația austriacă, așa de solid stabilită. „Un vapor frances deservește acum malurile muntene și turcești, de la Sulina la Vidin... Mulți negustori doresc să se poată servi de vasele Companiei franceze zise a Mesageriilor, care merge până la Viena'.” Deocamdată însă, din 1.563 de vase ce intră și iese în și din portul Brăilei, Francesii au abia nouă (Turcii 514, Austriecii 328, Englesii 239³, Sardinia, 31, alte nații 442), și încă, din ele, numai trei sânt proprietate franceză⁴. În 1846 se socot 3 la Brăila, 4 la Galați; în 1848, 8; în 1847, anul foametei în Franța, 52 36 la Galați, 16 la Brăila); în 1851, 59 în ambele porturi (31 la Galați, 16 la Brăila). Se discută și ideea, studiată de o Companie anglo-franceză, de a se readuce cursul Dunării în vechea albie de la Cernavoda la Chiustenge⁵.

Dar, pe lângă atâtea relații materiale, care pot fi dezvoltate, scriitorul nu uită pe cele morale. „Privirile

¹ On vante les manières douces et engageantes, ainsi que l'honnêteté des commerçants d'origine roumane (p. 302).

² P. 364 și urm.

³ Din 339 englese, adevărat englesc sânt 173 (p. 354).

⁴ P. 203.

⁵ Déjà un bateau à vapeur français dessert les rives valaques et turques de Soulina à Widdin (p. 342). Nombre de commerçants aspirent à pouvoir se servir des bateaux de la compagnie française dite des Messageries, qui va jusqu'à Varna (p. 248). — Triestini cumpăraseră „une immense quantité de grains” (p. 345). Era vorba de un canal la Carlovăț între Adriatică și Marea Neagră (p. 346).

Românilor din Muntenia se întorc une ori spre Francesi, ca spre niște frați de aceeași origine... Obiceiurile noastre sânt așa de deplin adoptate de clasa bogată, încât seratele de la București par a fi date în Chaussée-d'Antin. Limba noastră e așa de răspândită, încât fetele nu învață alta, și tinerii din Colegii traduc în acest graiu pe autorii greci sau latini adoptați pentru studiile de umanioare. In limba francesă se convorbește în saloane și se joacă piesele la teatru. Modele noastre sânt urmate la București ca și la Paris, cărțile noastre sânt singurele admise în biblioteci; profesorii sânt francesi, educația unui boier și a unui Parisian sânt asemenea ¹."

Numai cât din această servilă imitație superficială n'am profitat nici noi, nici chiar Francesii ei înșii. Ar fi o mare greșeală și o mare pagubă pentru amândouă popoarele înrudite dacă s'ar reveni la aceste rătăcirii, cum, cu multă bunăvoință, se dorește de atâția ².

Acum vre-o douazeci de ani, în 1895, Paul de Réglă, cunoscut prin lucrări privitoare la Turcia

¹ Les regards des Valaques se tournent quelquefois vers les Français, comme vers des frères de même origine: Nos usages sont si complètement adoptés par la classe riche que les soirées de Bucharest semblent données dans la Chaussée-d'Antin. Notre langue est si usuelle, que les jeunes gens des Collèges traduisent dans cet idiome les auteurs grecs et latins adoptés pour les humanités. C'est en français qu'ou converse dans les salons et qu'on joue les pièces au théâtre. Nos modes sont suivies à Bucharest comme à Paris. nos livres sont seuls admis dans les bibliothèques, les professeurs sont français, l'éducation d'un boyard et d'un Parisien sont semblables; p. 124.

² Aduag că exemplarul mieu are însemnarea, în litere latine: „B'blioteca lui Ștefan Golescu”.

modernă, — cea adevărată și cea închipuită, după procedee de roman sensațional — publica amintirile, vechi de o jumătate de veac, ale medicului Cabrol, atașat la persoana mareșalului de Saint-Arnaud, șeful corpului expediționar frances, asupra campaniei din Crimeia, din al cărui succes, scump dobândit, a venit, cum se știe, Unirea Principatelor, „Le maréchal de S. Arnaud en Crimée”.

De noi începe a se vorbi în momentul când, la 25 Maiu 1854, spre ziuă, mareșalul află, cu plăcere, că Austria a ieșit din situația ei enigmatică, hotărându-se a-și coborâ armatele dincoace de Carpați¹. Silistra era asediată, dar această ocupație chesaro-crăiască făcea cu neputință o acțiune a aliaților pe pământ românesc, cum o doriau ai noștri. A o împiedeca fusese, de altminteri, chiar scopul diplomației vieneze.

Câteva zile mai târziu, la 31, notele lui Cabrol spun aceasia. La Ieni-Choiu, lângă Constantinopol, de Saint-Arnaud primește „visita unui prinț valah care i-a dat lămuriri interesante asupra situației țării, precum și asupra poziției armatei rusești,” „Prinț valah²? Că doar n'o fi fost Eliad însuși, fostul dictator bucureștean, presintându-se cu fes în cap și în uniformă militară otomană ca viitor beiu românesc de la Dunăre, în numele ideii contra-revoluționare? Luptele se apropie. La începutul lui Iunie se aude că un convoiu turcesc a fost prădat de Ruși la „Cavarna de-asupra Balcicului”³. Dar mareșalul a revenit la Constantinopol, ale cărui intrigi începe a le învăța, și iată ce scrie medicul său:

¹ P. 30.

² P. 64.

³ P. 75.

„Se spune că Valahii au totdeauna la dispoziția Fanarioșilor 7.000.000 de franci, lăsate prin testament Locurilor Sfinte, dar întrebunțate mai ales, în taină, la mijloace de corupție, prin care se pot căpăta favorurile membrilor Divanului¹. Probabil că e vorba de venitul pe care Locurile Sfinte îl scot de la mănăstirile muntene închinat-le. Toiși se păstra planul ca trei coloane, francesă, englesă și turcească, sa se îndrepte spre Dunăre². Se vorbea de sfidarea din partea Rușilor, cari pretindeau că „aliații nu vor îndrăzni să iasă din Galipole și Constantinopol”. Îndemna-i de Austrieci Rușii pleacă, și marele plan trebuie părăsit.

De Saint-Arnaud se oprește deocamdată la Varna.

La 2 Iulie el trece inspecția flotei la Balcic. Aici se află că, în adevăr, Rușii se retrag încet spre Iași, mai precis, cum scrie mareșalul către fiica sa, „în dosul liniei Siretiului la Focșani sau (adecă: apoi) dincolo de Prul”. Deocamdată sânt Ruși între Giurgiu și Măcin, iar Turcii înaintează pana la Rasova. „Abia îmi vin”, spune el, „din necazul ce mi-a produs retragerea Rușilor, Eram așa de sigur că-i bat și că-i arunc în Dunăre. Dumnezeu n'a vrut. Pacat: și prindea bine! Azi sântem mai mult ca oricând în nehotărâre și nesiguranță. Ce vor face Austriecii? Ce vor face Rușii? Ce vom putea face noi înșine?”

Dar iată și Eliad al nostru apărând în mijlocul acestor preocupări. Traduc nota medicului de la 9 Iulie: „Înainte plecării noastre din Paris, celisem o carte asupra României (greșit: Rumeliei), împotriva protectoratului Țarului, scrisă de d. Eliad Rădulescu. Această carte îmi lăsase amintirea unor idei de re-

¹ P. 112.

² P. 113.

forme folositoare politicei noastre; cuprindea prețioase documente asupra țerii pe care oștirile noastre erau s'o străbată. Aceste motive erau îndesulătoare pentru ca să dorim a intra în legătură cu autorul, Român (Rounain) de origine. Acest autor s'a presintat, în ziua aceea, la mareșal, căruia i-a dat lămuriri folositoare asupra situației fizice și morale a locuitorilor Principatelor. După întrevedere, am cules și din gura lui cunoștinți al căror gând mi-l inspirase cetirea cărții lui. D. Eliad Rădulescu e unul din acele spirite teoretice care desmiardă o idee, sperând că toate înaprejurările îi vor grăbi îndeplinirea. Scopul său e independența primitivă a României (iar: Rumeliei). De aceea privia apariția armatei franceze ca un semn apropiat al voitei învieri naționale. Fără să răspingă acest avânt (*élan*) legitim, care onorează pe Români, mareșalul, neavând a se ocupa, deocamdată, decât de combinații cu totul militare și practice, n'a intrat în cercetarea acestei chestiuni politice și s'a mărgenit a primi visita autorului și a culege din gura lui câteva documente practice, de folos proiectelor lui. Totuși, după a noastră părere, se poate privi viața și operele lui Eliad Rădulescu ca o sentinelă a reacțiunii apropiate care se pregătește puțin câte puțin contra Impăratului Nicolae" ¹.

În acest moment se credea că Austria are 100.000 de oameni în Ardeal și, până la sfârșitul lunii, va grămădi tot atâția în Bucovina, afară de o rezervă de 30.000 alții ². Cât despre Ruși, ei nu trecuseră Prutul, după știrile sosite până la 9 Iulie.

Un alt vizitator e la 13 Iulie, ziua izbucnirii ho-

¹ Pp. 165-6.

² P. 167.

Ierei la Galipole, „prințul valah Sturdza”, adecă Mihai-Vodă însuși, fostul Domn moldovean, care iea masa cu mareșalul și are cu el „dese întrevederi”¹.

La 20 se anunță expediția în Dobrogea, care era să se isprăvească așa de trist. Zuavii lui Bourbaki pleacă pe mare spre Chiustenge (Constanța), dar holera îi prinde în drum. Indată ciocniri cu Rușii, și, lângă Babadag, generalul frances musulman Yousouf comanda. Atacul de la Gargalâc nu se poate face din cauza bolii. Generalul Espinasse e silit să se oprească. Mai ales această divizie e decimată: pe când Youssouf se îndreaptă spre Mangalia, generalul Conrobert, venind din Varna, se oprește și el la Chiustenge, unde însuflețește trupelor demoralisate. În orășel sânt 1.000 de holerici păziți de zuavi. Patru vase franceze se aflau în port pentru ca să ridice pe bolnavi și să aducă provisiile. Două altele se adaugă îndată. Nu mai puțin de patruzeci și doi de ofițeri pieriseră; mor 1.500 de soldați din 5.000 de bolnavi, Un pluton de gropari întovărășește corpul de expediție. Baș-buzucii lui Youssouf arată sentimente nobile față de această imensă nenorocire. Cum se adăugi arderea Varnei, de Saint-Arnaud scrie fiicei sale: „Dacă Dumnezeu ocrotește Franța, el uită pe copiii ei cari merg departe să lupte pentru onoarea steagului ei.”

Expediția în Crimeia era hotărâtă. Astfel războiul se depărtă de țerile noastre, pe care trebuia să le atingă. La 3 Septembrie, amiralul se imbarca la Balic pentru aceastăaltă țintă.

Aceste știri, dintre care unele în adevăr prețioase, s'ar complecta, cred, prin întrebuințarea celor două volume de *Lettres du Maréchal de Saint Arnaud*, apărute la Paris încă din 1868.

¹ P. 170.

În același timp cu acest atent informator, un publicist francez, Eugène Jouve, venind din Balcani, unde mersese ca să culeagă știri despre războiul care trebuia să se continue și să se decidă în Crimeia, trecea, în calitate-i de corespondent al ziarului *Courier de Lyon*, de la Rusciuc la Giurgiu, la 6 August 1854. Descripția lui după note zilnice înfățișează aspectul orașului dunarean năpădit de trupe turcești, apoi al Bucureștilor, în care asistă, pe rând (August-Septembrie), la intrarea lui Omer-Pașa și a Austriecilor baronului de Hesse¹.

Jouve a văzut pe Omer-Pașa primind la Dunăre, între Albanesii, Cazacii dobrogeni și bașbuzucii suitei sale, tineri boieri din București în toalete parisice. Turcii erau pe atunci cu atât mai populari, cu cât toată lumea avea să se plângă contra brutalităților rusești („Parisianul” general Dannenberg, locuind la *Hôtel de Paris*, e însă lăudat), și aceiași soldați zdrențuiți ai Sultanelui, cu ofițeri cari mâncau ceapă verde și se scărpinau pe talpi, fuseseră bombardati cu flori la intrarea în București de femei al căror amestec li se părea lor mai curând un scandal.

Capitala munteană arată și mai multă caldură pentru cei câțiva Francesi pe cari războiul îi adusesese în cuprinsul ei. „E, poate”, scrie Jouve, „un efect al afinităților de caracter, de limbă și de civilizație care apropie de noi populația românească, în ciuda distanței, și o fac să dorească din inimă sosirea oștirii noastre².” După balul coloniei franceze

¹ *Guerre d'Orient. Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée*, Paris 1855, 2 vol.

² C'est peut-être un effet des affinités de caractère, de langue et de civilisation qui rapprochent de nous la population roumaine malgré la distance et lui font cordialement désirer l'arrivée de notre armée (II, p. 163).

vine al boierilor, și cântărețe parisiene nu sânt un lucru neobișnuit la București.

Austriecii sânt rău primiți, cu excepția coloniei germane. Pentru cererile lor mari: 600 de case pentru ofițeri, 2.000 pentru soldați, pentru neprietenia lor, care stârnește conflicte, cu un Italian, de pildă, cu un soldat frances, pentru brutalitatea lor cu armata munteană¹, pe care o atrag, cu cavalerie cu toț, la Buzău, o despoaie și o trimet acasă. Proclamația lor la întrare e privită ca o jignire. Jouve a fost de față la defilarea avangardei lui Coronini, compusă din Unguri, Italiani, Croați, Poloni, fără a descoperi „cel mai mic semn de entusiasm sau chiar de bunăvoință reală”, decât saluturi din obișnuință². Omer trece în revistă, cu Legiunea de onoare pe piept, pe „aliații” Sultanului, și fostul desertor croat dă, de silă, un banchet, căruia-i urmează un bal la boierul Constantin Cantacuzino. Polonii din armata turcească se țin dușmănește la o parte.

Restabilirea lui Știrbei-Vodă prin influența austriacă e rău privită. Până la sosirea lui, zăbovită de boală, din Viena, demisionează Cantacuzino cu cei doi fii ai săi, unul ministru de Justiție, altul prefect de Ilfov, ca și Emanoil Băleanu și Alexandru Ghica zis Căciulă-Mare, Aristide Ghica și Ioan Suțu.

Bucureștii nu-i plac de loc, afară doar de bisericile lui, „charmants petits édifices”, și de unele case boierești asemenea cu castelele din Franța. E „o adunare informă de bogate magazine, de miserabile bărăci, de locuinți private (*hôtels*), de monumente, de grădini, de locuri goale (*landes*) și de băl-

¹ Despre rele tratamente în aceasta, p. 175. — Austriecii au avut să întâmpine și o „antipathie naturelle pour la race teutonique” (p. 215).

² Pp. 196-8.

toace, care ocupă un spațiu aproape tot așa de vast ca și Parisul și cuprinde abia atâția locuitori cât peninsula Lyonului”¹ Și el înșiră desgustat „străzile neregulate, rău pavate, fără luminație și groaznic de murdare (*affreusement sales*), în care se amestecă bivoli, Țigani și porci înaintea bordeielor vecine cu palatele. Totuși e mișcare: „nici într’un alt oraș european cu o populație egală nu s’ar găsi atâta ostentație și mișcare”².

Țara ea însăși nu se învrednicește pe departe de ce i se cuvine: „Ar putea să fie așa de bogată ca Beauce și e mai săracă (*misérable*) decât așa-zisa *Champagne pouilleuse*”.

Această societate însăși nu-i place călătorului. I s’a vorbit de corupția ei, de lipsa ei de pictate reală. E aici și Rusie și Bizanț. Noua civilizație e „bastardă”. Străinii au fost înșelați prin laude meșteșugite. „Trist popor, tristă țară, cu adevărat; nu valorează cât ditirambele ce ni s’au cântat în cinstea lor; e încă una din numeroasele decepții ale literaturii înebunite. de Orient. *On nous a surfait la Valachie, comme la Grèce et la Turquie*”³.

De și crede că „acest popor nu va putea mai mult ca Grecii să îndeplinească prin ei însuși regenerarea sa”⁴, ziaristul din Lyon recunoaște că trebuie să se facă aici „un mic Stat neutru” sau să se ia alt protectorat decât al Rusiei. Ba chiar „s’ar rotunji acest mic regat prin restituirea vechii și celei mai frumoase provincii a lui, Basarabia”⁵.

¹ P. 172.

² P. 173.

³ P. 215.

⁴ P. 219.

⁵ On arrondirait ce petit royaume par la restitution de son ancienne, de sa plus belle province, la Bessarabie, (p. 202).

În acest moment cetitorii francesi puteau cunoaște țerile noastre prin volumul, întins și cuprinzând foarte frumoase planșe, pe care li-l consacrase, în *L'Univers*, un tânăr Frances, specialist în lucrurile Orientului otoman, care venise în 1848, ca să participe la noua cărmuire, dar fusese constrâns a părăsi principatul muntean, A. Ubicini.

Acest harnic scriitor, care întrebuița, susținut de Statul român, răgazul bătrânețelor sale pentru a lucra cu Gh. Bengescu la o carte, bine informată despre Alexandru-cel-Bun și mai apoi la o încercare asupra vechii istorii a Românilor, colaboră cu Chopin, cunoscutul scriitor polon. la această scriere cu privire la „provinciile de origine românească, Țara-Românească, Moldova, Bucovina, Ardealul. Basarabia”.

Ca adevărate memorii trebuie să se considere prețioasa carte, redactată înainte de 1858, dată pentru care prevede multe evenimente sârbești (II, p. 357), pe care o publica la Paris în 1869, în a treia ediție, dedicând-o socrului său, Banul C. Ghica, fostul consul al Franciei în București Eugène Poujade, care, în legatura cu averea soției sale, mai cercetase țara în 1859 și în 1865.

Poujade însuși și-a descris călătoria în cartea de față. La sfârșitul lui Iunie 1849 vine din Viena către Principate, și anume prin Galiția, căci la Bistrița erau trupele revoluționarilor unguri. În Bucovina constată că „spiritul de rasă și de naționalitate a păstrat toată puterea sa”, precum vechile tipuri de Romani și Daci ale Coloanei lui Traian se recunosc ușor la locuitorii de astăzi, în totul asemenea cu țeranii italieni din pânzele lui Léopold Robert. La Cernăuți sânt ulani ruși și ofițeri cari vorbesc franțuzește. La Mihăileni negoțul se face cu piese aus-

triece de argint, care nu mai există în Monarhie. Cu șeisprezece cai ajunge la Botoșani, unde iea dejunul cu lăutari la medicul italian care e agent al Franciei. Iașul e văzut noaptea, cu podurile lui, cu Palatul făcut de Vodă-Moruzi, dar nereparat, cu bisericile și casele-i mari în grădini, „cea mai mare parte fără eleganță, de și au aspectul monumental”. „Orașul e slujit de cartierul evreiesc, în care mai mult ca 30.000 de Israeliți se îngrămădesc în colibi (*bouges*) lidoase, încunjurate când de un noroiu infect, când de un praf des”; mahalalele în genere au „căsuțe păcătoase” (*misérables huttes*). Boierimea, care stă la țară, culegând un venit de patru ori mai mare ca la Munteni, îi place: este în ei „ceva mândru și feudal”¹, așa încât Vodă e numai *primus inter pares*. La Curte nu se îngrămădesc. Față de străini ei n’au nici *empressement*, nici *obséquiosité*. „Agenții și generalii ruși nu erau, ca la București, obiectul lingușirilor josnice; saloanele moldovenești au fost mai totdeauna închise celor mai strălucite stat-majore, și căsătoriile, așa de dese în Muntenia, chiar în clasele mai de jos (*secondaires*), între ofițerii ruși și femeile din țară, au fost mai mult decât rare în Moldova”².

Sânt boieri vechi, unii la țară, cu bărbi, dar mergând în biete căruțe, și boieri „agregați”, în mare parte oameni cari au îndeplinit „funcții servile”. Pentru a-i face, Ioan Sandu Sturza lua câte patru sute de lei, așa încât s’a ajuns ca Moldova să aibă treizeci de logofeți,

În jurul tuturor roiesc Evreii, cătând a scăpa de serviciul militar, de dări și dorind „o cărmuire mai blândă” (*gouvernement plus doux*), cu toată

¹ II, pp. 437-43.

² P. 443.

taxa specială și amenințarea de expulsare. „Fiecare boier are azi Evreul său, precum o casă mare își are ori își avea un intendent, un preceptor sau un abate.” Ei sânt croitori de dame, arendași, cărciumari. „Li se dă totul, până și bisericile din sate, ajunse în mânilor lor magazii de unelte de plugărie sau de cereale. In general sânt aspri pentru țerani.” De aceia li se interzice dreptul la pământ. „Un sentiment atât de universal și de adânc înrădăcinat încetează de a fi o prejudecată ca să merite a chema asupra-i luarea aminte a oamenilor de Stat.”¹ Moravuri deosebite despart pe Evrei, cari, de altfel, au toată libertatea cultului, de societatea creștină. La București, unde sânt puțini și aclimatizați, bancherii evrei sânt primiți în toate casele.

Peisagiul muntean îi pare deosebit, cu casele în coperișurile cărora și-au făcut cuib berzele și cu puțurile din stepă. E „un spectacol imposant, sumbru, dar cu farmec”. După Râmnicul-Sărat, printr’o regiune de cultură inferioară, la Buzău, cu episcopie, seminariu, spital, supt cupole de tinichea vâpsită verde, Poujade vede pe episcop „pe marginile cerdacului, fiind în mână o cârjă groasă cu mânerul de argint și puind la cale socotelile lui cu țeranii”². Călătorul a fost și până la Giurgiu, cu carantina-i nominală, și la Rusciuc.

Bucureștii îi apar ca un oraș de contraste: palate și colibe, echipagii de la Binder sau Clochez, cu vizitii în livrea, și căruțe ardelenesti cu opt până la douăzeci de cai și mânzi, arce ale lui Noe; pe de o parte cai de rasă, pe de alta bivoli greoi; elegantul de modă apuseană stă lângă asprul Dac; Albanesul cu bragă-și desface marfa lângă vitrina cu „friandi-

¹ Pp 446-7.

² P. 449.

ses de Boissier et de Potel et Chabol"; călugări fumează la cârciumă cu lăutarii la ureche¹.

Mai multe pagini sânt consacrate expunerii situației țeranilor de la 1849 la 1857. Ei nu sânt șerbi: la Români nu există, ca în regimul feudal, pământuri nobile și pământuri nenobile. Țeranii cu cari a vorbit n'au nimic cu boierii lor (la Munteni se amestecă între moșieri și străini: Obrenovici, Simici, Ghermani), ci cu administrația rea. Unele datine îi supără: de Sfântul Nicolae sânt siliți, astfel, să aducă brazi la București². Regimul fiscal al liudelor nu se poate menține după atâtea schimbări: satul Mogoșoaia a ajuns a fi trecut numai cu jumătate de liudet. Perceperea impozitelor, de la 1843 înainte, se face abusiv: în loc de o zecime adițională se ieau patru. Impozitul funciar pe categorii ar fi mult mai drept. Azi venitul total muntean e de șapte milioane - capitația dă trei —, însă s'ar putea ridica și la douăzeci și unul³. Sânt 351.294 de familii rurale, care dau capitație câte 30 de lei (= 11 franci); zecimile cresc până la 100 de lei. Se adaugă șoselele, cu 6 lei ai datoriiilor rusești, cei 3 pentru dorobanți, cei 2 pentru școli, ceva pentru oaste. Astfel, mai mult de la ei Statul percepe 40 de milioane de lei pentru șosele, 24 $\frac{1}{2}$ pentru Ruși, 5 pentru școli⁴.

Clerul îl interesează pe Poujade. Episcopii au un venit de trei milioane de lei sau 130.000 de franci, din cari patru șeptimi pentru ei, Mitropolitul Moldovei unul de 290.000 de franci, din cari cinci șeptimi îi rămân lui. Mănăstirile și clerul indigen strâng anual 1.836.000 de franci.

¹ Pp. 449-50.

² P. 483 și nota 1.

³ Pp. 488-90.

⁴ Pp. 540-1.

A cercetat mănăstirile. In Moldova, Neamțul, unde se clădia spital, și Secul, cu venit de 70.000 de galbeni: limba grecească era înlăturată; egumenul vorbia rusește; cântările erau bune. La Agapia îl interesează stareța cu cârja în mână; e o mănăstire bogată, cu 120.000 de franci venit anual, pe când Văratecul n'are decât 48.000. La Munteni a văzut Tismana, Bistrița, Arnota, Polovracii, Cozia, Dintr'un lemn, Hurezii, unde egumenul Hrisant, din Ciclade, trăiește ca un cleric medieval, temut și stricat, ducând la biserică o țiitoare nemțoaică îngreunată.

A fost și pe la Căldărușani, pe la Pasărea, asistând la un parastas, la Ostrov unde a găsit — și atunci! — toalete de București, Mănăstirile de țară au, spune el, un venit de 3.976.000 de lei, din cari 900.000 merg la biserici și la întreținere, Statul luând pentru el 1.800.000. Supt stăpânirea călugărilor greci, din șaptezeci de lăcașuri, stau nu mai puțin ca 100.000 de familii de țerani. Arendașii se îmbogățesc adesea. Veniturile Zlătarilor din București sânt luate, astfel, pe șase ani, cu sprijinul consulatului rusesc, de un funcționar, care dă 12.000 de franci pe an și iea în loc 48.000. Cel care ține moșiile Sfântului Ioan de la Focșani câștigă și el destul¹

O clasă mijlocie propriu-zisă, privilegiată, nu există încă. Ea se face în chip abusiv prin vânzarea fățișă a falselor diplome de „neamuri”, bucurându-se de unele scutiri fiscale în materie de patentă. Erau în Țara-Românească 6.919 mazili; de la 1842 numărul lor a crescut chiar. Se numără 25.514 familii de patentari, dintre cari 58 în bancă, iar 309 fac micul comerț și arenda; restul simulează aceeași calitate, fiind meșteri sau simpli locuitori.

¹ Pp. 460-6.

Cârciumarii din București se socot la 4.000, pe lângă cei 500 de debitanți feluriți¹.

Cunoștințele lui Poujade sânt deosebit de bogate asupra neamului românesc în toată întinderea lui geografică și istorică. Nu s'au întrebuintat până acum știrile pe care acest fost consul la Ianina le dă asupra Românilor din Macedonia, cu privire la cari aduce și mărturiile lui Pachymeres și Chalkokondylas. A fost, se pare, pe la Mețovo, pe care-l califică drept centru aromânesc, și pe la Călării (Kalarytes), cu negustorii și lucrătorii săi în argint. E sigur că bărbatul de Stat Coletti, din Mețovo, a murit cu părerea de rău că n'a putut libera pe ai lui. Caragunii cu mântăli negri, ciobanii Pindului, au trecut cu turmele înaintea acestui observator atent. Știe că atâția dintre copiii lor învață în Italia și Germania, pe lângă cei, mai ales din Zagora, ce se așează în Principate. Știe că, dacă există între Macedoneni „grecomani”, majoritatea au susținut regimul turcesc contra revoluției Grecilor².

Când arată mărturia lui Lüders despre ura naționalităților contra unghurimii, el îl face să adauge despre Românii ardeleni, ce urmează: „Aceștia sânt în stare de pariași și formează în Transilvania populația cea mai nenorocită; ei sânt acei cari, încă de la începutul insurecțiunii, au sprijinit armata austriacă, și Rușii au avut să se laude mult de concursul lor pentru aprovizionări. Unirea lor cu Ungurii, de la început, ar fi schimbat totul. „Fără proviziile pe care le-am găsit în Principate”, spune generalul rus, „și fără Iancu, căpetenia Românilor din Ardeal, n'aș fi putut reuși. De aceia printre corespondențele pe care le-am prins, am găsit scrisori

¹ Pp. 537-40. — Sânt și cifre date de Ubcini (p. 549).

² II, p. 68 și urm.

de-ale lui Kossuth către Iancu, în care spunea că Ungurii se căiau că n'au ținut în samă drepturile fraților lor români și că, în cas de succes, aceștia ar putea să aștepte toate concesiile pe care le cereau. Românii sânt foarte vrednici de interes, și am adresat în favoarea lor un memoriu Împăratului, care mi-a răspuns că nu putea să intervie în acest domeniu, dar că transmisese memoriul Curții din Viena." Austria s'a îndatorit a da Românilor drepturi egale acelor ale celorlalte naționalități, dar ei sânt într'o înjosire desăvârșită¹."

A cunoscut bine pe Vodă-Știrbei, pe care nu-l iubește, ca unul ce susține interesele rudelor sale după soție, Ghiculeștii. L-a văzut cu Doamna, jenat, asistând la defilarea, în ziua de 1-iu Septembrie 1849, a Turcilor trimeși la căminuri, pe șosea la Băneasa. Domnul i s'a plâns pentru câte suferia de la comandantul Turc Omer-Pașa, care decora pe boieri direct, nu prin stăpânitorul român, ca Rușii. Pujade s'a bucurat că fiii lui Grigore-Vodă Ghica au refuzat decorații de la omul care cândva li sărutase lor mâna, ca unor beizadele.

Când se află la București, încă de la 20 Maiu 1853, că Rușii vor trece Prutul, Domnul muntean trimete la vecinul său Ghica, pe care l-ar fi declarat „incurabil”, pe vărul său, colonelul N. Bibescu, ca să întrebe ce atitudine să ieie. Aceasta cu toate că *ar fi dorit să capete, în locul lui Ghica, și Moldova*³. La apariția ocupanților, Știrbei îi servește fără reserve, rugându-se chiar de Pașii dunăreni, prin maiorul Nicolescu, să nu atace. Cum frecventa pe consulul engles, al Rusiei, Halcinschi, care luase, la

¹ P. 306.

² Pp. 290 și urm., 302—3.

³ Dont il avait même sollicité la succession princière à Constantinople; p. 375.

Chişinău, instrucţii de la Gorceacov, pune pe însuşi directorul de la Interne să-şi supravegheze prinţul. Consulul acesta rusesc aduce ambilor Domni instrucţii de cum să se poarte cu Turcii, de la Nesselrode: nu se va da tributul, nu se vor trimite curieri. Dar, pe când Ghica anunţă aceasta, cu deosebite regrete, lui Reşid-Paşa, Ştirbei păstrează tăcerea.

La intrarea Ruşilor în Bucureşti se dă voie Mitropolitului a-i binecuvânta, şi Vodă face întâiu vizită generalismului. Dar, când Domnul comunică şi lui Halcinski înştiinţarea sa către Ministeriul rusesc că e silit a pleca, acesta aruncă jos scrisoarea, calificând hotărârea lui Ştirbei drept un act de duşmănie¹. Scriind din nou lui Gorceacov despre greutatea situaţiei lui, ministrul împărătesc cere o decizie nestrămutată şi nu primeşte până atunci o invitaţie la masă. Domnul nu poate anula, cum voiă, întâia lui scrisoare, şi comandantul rus cere ca afacerea să fie tratată în Consiliul de miniştri. Când Poarta îngăduie rămânerea vasalilor săi, dar li cere, pentru 13 Octombrie 1853, tributul, cel muntean este oprit. Cu menajări, Gorceacov îi dă atunci a înţelege lui Ştirbei că e vremea să plece, şi, pe când Ghica aştepta altă hotărâre turcească, vecinul său cere a se ascunde vădirea în public a lucrului: el ar fi dispus să dea un caracter provisoriu plecării sale la Viena şi, deci, să încredinţeze regenta consilierilor săi. Işi rezervă şi o pensie lunară de 1.000 de galbeni, pe care ar fi întrecut-o. La părăsirea postului său (13 Octombrie) el arată că o face pentru că e împiedecat de a-şi îndeplini datoria faţă de suzeran².

¹ Pp. 378 şi urm., 392. — Scrisoarea către Ruşi că rămîne, p. 392 nota 1.

² P, 392 şi urm.

La întoarcere Turcii lui Omer, pentru motive pe care le vom vedea, primesc rău pe Ştirbei, supt cuvânt că e supt anchetă pentru administraţia sa. În zădar se ceruseră onoruri pentru dânsul din partea lui Hess, care comanda pe Austrieci¹.

Deosebitele influenţe străine exercitate pe atunci asupra noastră sânt presintate cu bogate amănunte. Urmărind pe cea rusească încă de la 1829, se vorbeşte de războiul încheiat prin pacea de la Adrianopol, de rolul la noi al presidentului Pahlen, persoană magnifică, de al lui Chiselev, un nou lord Bentink, care a avut buni auxiliari în Mavros şi Suţu, de legile pe care aceştia, plus Alexandru Ghica şi Mihai Sturdza, le-au încorporat în Regulament, de reservele Porţii faţă de această Constituţie². În 1848 se semnalează influenţa lui Duhamel, venit din Egipt şi Teheran, şi asupra unei părţi din boieri, cari, de altfel, şi ei voiau reforme, dar nu ca ale radicalilor. La izbucnirea revoluţiei, consulul pleacă, dar Titov, ambasadorul Țarului la Constantinopol, îi ordonă să cheme oştile împărăteşti, pe care le opriş, după cât se credea, până atunci Anglia³. Influential consul e un om rece, solemn, religios, de o purtare ireproşabilă⁴.

După convenţia de la Balta-Liman, atitudinea Rusiei faţă de noi e lacomă, neiertătoare.

În Octombrie 1851 se cere din nou Domnilor să plătească datoria pentru oştirile de ocupaţie. Duhamel însuşi reclamase în acest scop, la 1848 chiar, două zecimi adiţionale, odată pentru totdeauna, pe care Adunarea Moldovei le şi votase, cea din Muntenia nefiinţând în acel moment. Cum Turcii nu fuse-

¹ Pp. 248-9.

² P. 528 şi urm.

³ P. 471 şi urm.

⁴ P. 450.

seră înștiințați, represintantul lor în Principate, Fuad, viitorul Mare-Vizir, cere instrucții la Poartă, de unde i se răspunde că nu e nimic de făcut, odată ce boierii s'au învoit. Cererea se repetase în 1840 și Ghica se opusese, iar, Rușii insistând, el pretinsese față de Turci ca suma să fie trecută la datoria națională. În 1851 se adăugia cererea de a se întinde măsurile carantinare din Marea Neagră și asupra Principatelor: data aceasta, Știrbei supune chestia Divanului, iar Ghica discută numai asupra chestiei. În 1852, în momentul când trupe rusești se adunau în Basarabia și trupe austriece în Banat, cel d'întăiu trimete bugetul său, spre vedere, la Petersburg. Aceasta pentru că se cerea de Rusia de la Munteni 30 de milioane de piaștri (peste 11 milioane de franci), iar de la Moldoveni 4 și jumătate (peste 2.400.000 de franci).

În acest an Țarul viind la Vosnesensc, Vodă-Ghica dorește să-l poată saluta, și Știrbei imită exemplul. Se capătă scrisorile care-i presintau ca delegați ai Sultanului. Dar, Nicolae I-iu refuză a primi pe altcineva decât o solie de boieri moldoveni. Nici fiul mai mare și ginerele lui Vodă Știrbei nu se bucură de favoarea primirii împărătești. Ginerele lui Ghica, Mavrocordat, e întâmpinat nepoliticos de prințul Orlov, muștrându-l pentru acea scrisoare de recomandare a cărui vină e aruncată asupra lui Știrbei, pentru ca apoi acestuia să i se făgăduiască o „pedeapsă”. Abia dacă Moldovenii sânt primiți să asiste la o revistă militară pe care o trece Țarul. Dar după un raport din Constantinopol atitudinea se schimbă. Solii lui Ghica sânt primiți a doua zi și reținuți și la masă, unde au locuri de onoare, Nicolae I-iu mulțamește, în persoana lui Gheorghe Ghica, Domnului moldovenesc, pentru administrația lui și legăturile cu Cabinetul rusesc. Se recomandă de Împărat „a

se supraveghia tineretul". A văzut el însuși la Berlin, în Capela Curții, cum acești tineri nu știau să-și facă după cuviință crucea. Decât să se tot dea pașapoarte pentru studii, mai bine s'ar face școli. În țară, ori s'ar trimete absolvenții la Universitățile rusești. „[Domnul] poate fi sigur că nu vor aduce, cu ei, ca din Germania și din Franța, idei imorale și subversive. Spuneți-i în sfârșit că văd cu părere de rău cum întrebuintează pe oamenii din 1848, pe toți acei sansculoti cari au tulburat liniștea țerii¹.” Și se adauge că Impăratul a apăsât asupra cuvântului *sans-culottes*. Iar, de oare ce trimesul Moldovei obiecta că Moldova e foarte cuminte față de Țara-Românească, aceste cuvinte de o brutală sinceritate ieșiră din buzele împărătești: „Nu e nicio comparație cu Muntenia. Pe Munteni nu-i pot suferi; ia niște comuniști!; dar pe Moldoveni îi iubesc, și de aceia sfătuiesc pe prințul vostru să dea de-o parte pe toți tinerii aceia descreierați. Doresc să-mi urmeze sfaturile, căci, altfel, m'aș vedea silit să fac rânduială eu însumi, și, dacă trupele mele vor mai ocupa odată Moldova, urmările vor fi cele mai grele pentru țara voastră².”

¹ Il peut être sûr qu'ils ne rapporteront pas, comme de l'Allemagne et de la France, des idées immorales et subversives. Dites-lui enfin que je vois avec peine qu'il emploie des hommes de 1848, tous ces sans-culottes qui ont troublé la tranquillité du pays; p. 367.

² Pas de comparaison avec la Valachie. Les Valaques, je les déteste; ce sont des communistes; mais les Moldaves je les aime, et c'est pour cela que je recommande à votre prince de mettre de côté tous ces jeunes écervelés. Je désire qu'il suive mes conseils, car autrement je me verrais forcé d'y mettre ordre moi-même, et, si mes troupes vont encore une fois occuper la Moldavie, les conséquences en seront des plus graves pour votre pays; p. 369.

Armata rusească din 1853 pierde în trei luni 30.000 de oameni, dar se reface pe urmă. Generalii cari stau în fruntea ei sânt înfățișați în colori vii: Lüders, strâns în uniformă, curtesan față de femei, dar simplu, fără afectație în vorbă, modest în triumful lui ardelenesc, de și lingușitorii îi zic; Zaccarpațchi (după Diebitsch „Zabalcanschi”), Dannenberg e un om curat, de conversație plăcută, de forme sociale rezervate, dar îndrăzneț în fond; o disgrăție nemeritată-l împiedeca de a-și arăta toate însușirile. Nepocoicinșchi, ofițer de stat-major, înaintase răpede: la 1848 el intrase în Muntenia cu gradul de căpitan.

În ce privește atitudinea populației față de armata rusească, se încercase un corp liber românesc pe lângă dânsa. Astfel apar în luptele din Dobrogea ocupată de Ruși „într'o zi”, lângă Măcin¹, 5.000 de „stavrofori” noi, strânși și de administrația noastră, „cu subscripția egumenilor din mănăstiri și a bogașilor proprietari greci”. Acest corp de amestecătură, purtând mândru crucea pe chipiuri, „nu era în adevăr alcătuit decât de aventurieri greci, bulgari, sârbi, țigani, mici negustori ruinați, slugi gonite, bucăiari fără loc, uniți prin nădejdea jafului sau ispita răsbunărilor personale. Pradă, violează, ori măcar trec prin oraș, în birjă, trăgând din pistoale. Din cauza lor poliția oprește ieșirea lumii noaptea în

¹ Cu acest prilej se vorbește de prezența în Dobrogea a Cazacilor necrasovți și zaporojanî. Acești din urmă, în număr de 20.000, veniseră la 1772. Ultimul ataman, Vladchi, îi vânduse Rușilor în 1828. Duși la Marea Neagră, unii din ei, 6.000, revin supt Turci, câștigând ca pescari de la Tulcea la Rusciuc. Cât despre necrasovți sau Lipovei, ei părăsiseră Rusia, din cauza prigonirilor religioase, la 1736, supt conducerea lui Ignatie Necrasov, mort în Crimeia. Al lui locuiseră, în număr de 5.000, și la Brusa, cu un ataman. Ei stau lângă Tulcea, în „Sirichioiu”, Jurilovca și Novoselo (pp. 408-9).

post. Ofițerii lor, funcționari de la noi, au aceleași apucături. După escesele săvârșite acolo, la Măcin, au fost trimiși înapoi, și Austriecilor ocupanți li-a revenit sarcina de a-i desarma¹.

Pentru cunoașterea personalității și atitudinii lui Omer-Pașa ca șef al armatei de ocupație în Principate, cartea lui Poujade e un izvor de căpetenie. Comandantul turc ignorează persoana Domnului, el insultă pe boierul Păginó, ginerele acestuia, care i se pare a fi un „Spitzbube”; la Băneasa el trece în revistă mândru soldații turci trimiși acasă. Lângă dânsul stă „soția” lui, o Săsoaică, din Ardeal, și îl cere să vie și soacra, căreia-i face toate onorurile². Aceste gesturi se explică prin planurile renegatului croat, care spera să poată ajunge un fel de Domn al țărilor noastre. „Unii au crezut că Omer-Pașa, încunjurat de lingușitorii subalterni cari puseseră stăpânire pe sufletul său, plin de iluzii asupra situației lui personale, visase, în Principatele unite, supt mâna lui, o putere care ar fi avut asentimentul Puterilor europene, aclamația Românilor, strălucirea unei vice-regalități și durata pe care Dumnezeu ar fi dat-o existenței lui³.” Se schițează și eleganta siluetă a lui Fuad, tânărul Turc occidentalizat, și a înlocuitorului său Ahmed-Vefic, om distins — cum se știe, și un scriitor—, căruia însă nu-i lipsește holărârea.

¹ Pp. 406-7.

² Pp. 290 și urm., 296 și urm. — Sultanul, rechemându-l, îl dă ca răsplată o mie de pungi (p. 368).

³ Les uns crurent qu'Omer-Pacha, entouré de flatteurs subalternes, qui s'étaient emparés de son esprit, plein d'illusions sur sa situation personnelle, avait rêvé, dans les Principautés réunies sous sa main, un pouvoir qui aurait eu l'assentiment des Puissances européennes, l'acclamation des Roumains, l'éclat d'une vice-royauté et la durée que Dieu réservait à son existence (p. 427).

Populația primește cu flori și pe bașbuzucii închiși de Omer la Ramadan¹. În armata turcească se deosebesc Polonii: M̃hai Czaykowski, cavaler de Malta, traducător al lui Walter Scott, devenit Sadâc-Pașa, comandantul Cazacilor otomani. La Șumla el are supt ordine 600 din acești cavaleriști, amestecați cu Bulgari, a căror uniformă arată unirea crucii cu semiluna². Alături de dânsul Wolanski devenise Rustem-Efendi, intimul generalisimului³.

În ce privește pe Austrieci, veniți cu gândul de a rămânea, ei sânt presentați ca ocrotitorii lui Știrbei—Doamna, adăugim noi, a dăruit și un steag armatei de ocupație! —, și Vodă ceruse de la Sultan scrisori pentru a putea fi primit de Franz-Joseph, sosit în Ardeal⁴. Frica Austriecilor era de a vedea „trezirea unei naționalități pe care voiau să o ție în hotarele unei lungi copilării⁵”. De aceea dorința de a-și anexa țerile dunărene, devenite focarul Renașterii naționale. Sprijinită pe simpatia unor boieri bătrâni, Austria voiă, după ce înlăturase pe Ruși, să nu întâmpine pe calea dorințelor ei prestigiul turcesc. I se cere lui Omer să nu înainteze în Principate, i se interzice să aresteze spionii ruși în Moldova, i se impută excesele săvârșite de înseși trupele croate și bânățene. La Galați, generalul Augustini permite Rușilor de la Reni să vie pentru petreceri. Mișcarea ofensivă plănuită de Turcii strănși la Măxineni e oprită de aceiași vigilentă gelosie⁶. Incercarea Româ-

¹ P. 422 și urm.

² P. 414.

³ P. 384.

⁴ Pp. 307-8, 363.

⁵ Qui craignait elle-même le réveil d'une nationalité qu'elle voulait contenir dans les lisières d'une longue enfance ; p. 427.

⁶ Pp. 428-33.

nilor de a luptă supt steagurile Sultanului e interzisă din același motiv.

Intre Austrieci și Ruși fusese odată, la 1828 acest diplomat ni-o destăinuște — planul de a pune capăt oricăror speranțe românești, împărțindu-și teritoriul nostru. „Austria a refuzat Rusiei să împartă Principatele cu dânsa când, în 1828, Țara-Românească i-a fost oferită până la Buzău.” Și aiurea:

Austria, luminată asupra pericolelor vecinătății Rusiei, a refuzat să coopereze la o împărțire a Principatelor, în 1828, cu Împăratul Nicolae, care-i oferia Țara-Românească până la Buzău, pe o vreme când Franța era cu totul favorabilă Rusiei și când Anglia arăta o indiferență foarte mare cu privire la Turcia¹.” Românii au rămas deci pe sama lui Joltuhin, care-i uria, și Francesul află aceste cuvinte nobile pentru ca să arăte calea pe care se pot câștiga popoarele: „Nu poți face bine unui popor decât iubindu-l sau având reputația că-l iubești”².

Viitorul românesc nu poate sta, după dânsul, decât în Unirea Principatelor. El știe că nu e o idee nouă. În Regulamentul Organic chiar e cuprinsă, și prin identitatea așezămintelor și prin „coburgesie”, prin recunoașterea cetățeniei dintr’un Principat în celalt. Dar „ideia Unirii n’avu desvoltări mai mari

¹ L’Autriche refusa à cette Puissance (la Russie) de les (les Principautés) partager avec elle, lorsqu’en 1828 la Valachie lui fut offerte jusqu’au Bouzéo, si elle voulait s’allier avec les Russes contre la Turquie... L’Autriche, éclairée sur les dangers du voisinage de la Russie, a refusé de coopérer à un partage des Principautés, en 1828, avec l’empereur Nicolas, qui lui offrait la Valachie jusqu’à Bouzéo, à une époque où la France était entièrement favorable à la Russie et où l’Angleterre montrait une indifférence bien grande à l’égard de la Turquie (pp. 504, 519).

² L’on ne peut faire du bien à un peuple qu’en l’aimant ou en ayant la réputation de l’aimer (p. 528).

până la 1847, când ambiția unui Domn, de o parte (Mihai Sturza), și aspirațiile nerăbdătoare ale tineretului, de alta, făcură să între în lume ipotesa de Mare-Ducat daco-român. *Ideia primă a Unirii Principatelor aparține deci pasiunilor ambițioase ori patriotice, care procedară și urmară mișcarea de la 1848. Această idee era atunci eminentemente revoluționară, și, ca toate ideile revoluționare, amestecând ce e himeric cu ce e posibil, ce e cutezător cu ce e generos, nu se opria la hotarele pe care tratat, nenorocite, fără îndoială, și smulse prin nedreptate, sau fraudă, dar consfințite de vreme, le-au dat Principatelor. Ea trecea cu îndrăzneală Carpații și Prutul, despoind două mari Imperii de unele din provinciile lor. Totuși ideia revoluționară nu era cu totul greșită. Punctul său de plecare era adevărat în sine, nobil, uman, pentru că era vorba de a se uni supt un singur sceptru șapte sau opt milioane de oameni cari vorbesc aceeași limbă și profesază mai toți aceeași religie¹.* El însuși, Poujade, a fost propunăto-

¹ L'idée de la réunion n'eut pas de plus grands développements jusqu'en 1847, où l'ambition d'un hospodar, d'une part, et les vives aspirations de la jeunesse, de l'autre, firent entrer dans le monde des hypothèses de Grand-Duché daco-romain. L'idée première de la réunion des Principautés appartient donc aux passions ambitieuses ou patriotiques qui précédèrent et suivirent le mouvement de 1848. Cette idée était alors éminemment révolutionnaire, et, comme toutes les idées révolutionnaires, mêlant le chimérique au possible, le téméraire au généreux, ne s'arrêtait point aux frontières que des traités, malheureux, sans doute, et arrachés par l'injustice ou la fraude, mais consacrés par le temps, ont données aux Principautés. Elles passaient audacieusement les Carpathes et le Pruth, dépouillant deux grands Empires de quelques-unes de leurs provinces. Toutefois l'idée révolutionnaire n'était point entièrement fautive. Son point de départ était vrai en soi, noble, humain puisqu'il s'agissait de réunir sous un même sceptre sept ou huit millions d'hommes qui parlent la même langue et professent presque tous la même religion. p. 503.

torul încă din 1849 al acestei îndepliniri naționale: „Principatele Țerii-Românești și Moldovei aspiră de mult a deveni o nație unită. Încă de la 1849, autorul acestei lucrări, lovit de această tendință, li dădea numele de Belgia a Dunării, și de la 1853 încă îl propunea ca una din cele mai bune soluții parțiale ale chestiei Orientului să le constituie ca Stat neutru și independent supt scepstrul unui prinț străin”¹. Și aiurea: „Un viitor apropiat va da fără îndoială satisfacția dorințelor Românilor și dreptate acelor cari, încă de la 1853 și în momentul când Rușii treceau Prutul, declarau că unirea Principatelor era unul din mijloacele cele mai puternice pentru a asigura pacea viitoare a Europei. Nu pregetăm a spune că încă din acea vreme am propus unirea Principatelor Munteniei și Moldovei supt un prinț străin ca soluția care putea să garanteze mai bine echilibrul european”². E adevărat că, mai de curând, „un om de Stat frances care a jucat un rol foarte însemnat (*considérable*) supt monarhia din Iulie și care a făcut mari sforțări ca să consolideze stabilirea lui Mehemed-Alî în Egipt, a venit în ajutor Puterilor care combat unirea principatelor Munteniei și Moldovei într’un singur Stat și care declară că vreau să se opue din toată puterea lor în interesul Imperiului otoman”. Intr’un „document publicat de ziarele belgiene și care a atras atenția oamenilor politici”, același spune că aceasta ar aduce împărțirea Turciei și ar pregăti alianța contra Franciei: cel iuulli s’ar putea da funcționari turci cu idei europene. Dar Poujade constată că în acel an 1853 toți ai noștri voiau Statul unit, neutru, supt protecția Europei.

¹ P. 351.

² P. 505.

Și Turcii chiar, nu erau toți protivnici acestei idei. Căci un om de Stat spunea scriitorului încă de la 1850: „Sublima Poartă ar trebui să pândească și să prindă (*saisir*) cu dibăcie prilejul de a face să se garanteze autonomia Principatelor supt suzeranitatea ei de către toate Puterile Europei”. Capabile, a strânge o armată de 60.000 de oameni, țerile noastre ar fi putut scoate la 1853 20-30.000 la paza Prutului¹.

Cum se vede, și aici basa e ideia unității etnice și culturale, care trebuie să aducă unitatea politică a poporului românesc. Și aici silințele în această direcție ale noii generații sânt în deosebi prețuite, înfățișându-i-se în scrisul ei o bună istorie contemporană a Românilor. Pe lângă compilația istorică făcută inteligent se dau și statistice utile².

Dintre scriitorii mai vechi, Vaillant dă bune traduceri din românește, culegând și bucăți rare, ale lui Cuciureanu sau Facă, în *Poésies de la langue d'or* (Paris; 1851; cu o dedicație amintirii lui Ronsard). Apoi el tratează despre Turci și Ruși într'o broșură din 1854 (*Turkie et Russie, en réponse à la lettre d'un anonyme*) și, în sfârșit, el trece de la dedicația către Sultan a acestui opuscul la elogiul prinților Ghiculești într'un mic studiu pe care-l publică „*Archives générales*” în 1856 (*Les princes Ghika, hospodars de la Moldo-Valachie*).

Să nu uităm pe „profesorul de literatură francesă din București”, Alfred Poissonnier, care se ocupă însă exclusiv, la 1855, de liberarea Țiganilor de la noi (*Les*

¹ Pp. 503, 505—6, 500, 515—7.

² După documente oficiale se fixează exportul la patru milioane de hectolitri, valorând treizeci de milioane de franci, afară de exportul vitelor: 15 milioane, al sării: 2.800.000, lânii, pieilor, săului, etc.; 58.800.000,—Moldova fiind represintată cu o treime.

esclaves tsiganes dans les Principautés Danubiennes).

Ideia regatului român, sprijinit pe o armată de 10.000 de oameni pentru moment, capabili de a se ridica și la 60.000— și, anume, ostași buni, căci pandurii întrebuițați de Ruși în ultimul războiu s'au dovedit mai de ispravă decât „o puternică divizie rusească” — o prezintă la 1838 și un anonim „M. de M. O***, agent diplomatic”, în broșura lui, apărută la Paris, *Poids de la Moldo-Valachie dans la question d'Orient, coup-d'oeil sur la dernière occupation militaire russe de ces provinces*.

Ulysse de Marsillac, multă vreme profesor universitar și al școlii militare la București și autorul unei Crestomatii franceze, dădea la lumină în 1869, cu o dedicație către Princesesa Elisabeta, „notele lui de călătorie” (din 1853; la 1851 a cunoscut întâiu, la Paris, Români, cari-i cântau arii de-ale noastre), de la Pesta la București ¹, la care va adăugi la 1877 un *Guide du voyageur à Bucarest*, pe care-l vom analiza în același timp.

Scriitorul are o adevărată iubire pentru acest „pământ binecuvântat” unde și-a găsit o a doua patrie încă de șaisprezece ani și pe care ar fi vrut să-l prezinte într'o vastă operă de caracter „enciclopedic” ori, cum spune aiurea, într'o colecție de povești și cântece, ca ale lui Clemens Brentano pentru Germani, în care „ar pune sufletul nației”. Neavând răgaz pentru atâta, el va prezenta numai, într'o formă ușoară, cât trebuie pentru a atrage atenția asupra „vieții întime”, a înfățișării „șesurilor, văilor, munților”, asupra mănăstirilor necunoscute.

¹ *De Pesth à Bucarest, Notes de voyage*, București [1869]. A scris, pe lângă *Leçons de littérature*, și *Lettres à Théagène*, care nu se pot găsi. N'am putut găsi nici *Études sur la Roumanie*, București 1871. Se știe că el a publicat de la 1861 la 1866 *La voix de la Roumanie*, apoi *Journal de Bucarest*.

Pentru aceasta el pornește de la o largă concepție a României. Ea e „toată țara locuită de neamul românesc”: până și îndepărtata Macedonie, e Țara-Românească deplină. El e sigur chiar că „viitorul va rezolvi chestia arzătoare care e unificarea tuturor acestor provincii, supuse azi la stăpâniri deosebite”. Dar adaugă— și e un om cuminte—: „tot ceia ce adevărații prieteni ai Românilor pot să li dea ca sfat e să se facă vrednici prin moravurile și așezămintele lor de rolul la care sânt chemați. În starea în care se află azi lumea, *imperiul va aparținea celor mai buni: „C'est aux meilleurs qu'appartiendra l'empire”*”.

Foarte frumoasă caracterizarea generală a osaturii de munți, a liniilor șerpuitoare de ape. Un amfiteatru făcut parcă anume pentru ca „poporului căruia i s'a refuzat orice putere de invazie, să i se dea în schimb toată puterea de rezistență”¹. Și în această aptitudine defensivă Marsillac vede înainte de toate muntele, pe care-l glorifică, pentru rolul lui istoric.

„Natura a făcut din România o țară superbă (*magnifique*). Oamenii au stricat-o mult”. Și el descrie Dunărea „largă, adâncă, măreață”, „vastele șesuri, goale, monotone, fără altă poezie decât aceia a singurătății și întinderii lor”, „pustiul” în care se înfig puțurile cu cumpănă și pe care se ridică hanurile, cu lăviți acoperite de rogojini și scoarțe, cu palanul pe care se usucă ramurile culese primăvara: la sunetul diblelor lăutărești țeranii beau, iar călătorului i se întind „ouă proaspete și pui slabi” fără pâne, dar cu cafea și tabac cât de mult. Apoi Ținutul de dealuri și munți. „Păduri seculare acopăr povârnișu-

¹ On dirait que la nature a refusé au peuple de ce pays toute force d'invasion, mais qu'en revanche elle lui a donné toute puissance de résistance; p. 12.

rile, șivoaie se strecoară ca fire de argint pe mușchiul stâncilor, mănăstiri își ridică metalicele cupole între desișurile de verdeață”, și cântecul păstorului încunjură cu vraja lui.

Se înșiră toate aspectele drumului pe Dunăre, cu cifre de întindere și adâncime, citând și culare articol al lui Jules Michel în *Journal de Constantinople*, pornind, înainte de navigația cu aburi a lui Szechényi, de la încercările din 1827 ale Englesilor Andrews și Pritchard și amintind concurența încercată contra Austrieilor de Compania franceză care a creat linia Belgrad-Delta; nu lipsesc note asupra barei care azi stă în calea avântului nostru economic: cartea lui Engelhardt, fost membru al Comisiunii dunărene, ajută știința profesorului de literatură franceză. Își amintește de hanul de la Orșova, de Țigancele mai interesante decât conaționalele lor, zise *caraques* în a lui Franța-de-Sud, de pachetul de cârpe ambulant care sânt Turcoaicele. Din cauza primejdiei de la Porțile-de-fier a trecut în zdruncinătoare căruțe pasagiul de la Orșova la Severin, Ada-Calè e descrisă după „un călător român”, al cărui nume l-am fi dorit, căci notele sânt bine presintate. Călătorul de odinioară, din toamna anului 1852, a fost primit la Severin de prefectul ce era atunci, Nicolae Nițulescu; profesorul laudă orașul nou și „drăguțele provinciale” care-și ieau înghețata lângă turnul din evul mediu, al cărui rost nu-l descopere istoricul improvisat; odată era aici numai chioșcul lui Nițulescu însuși, fântâna de formă veche, Țigăncușele care „exercitau asupra lui o fascinație stranie” — și el încearcă a-i analiza motivele. Alături erudiția arheologului Froehner asupra podului lui Traian.

In calea spre Giurgiu, fără locuinți, viitorul istoric al armatei românești va creiona pe grănicerul

în cuibul lui cu cerdac, ieşind ziua pentru a saluta steagul vasului austriac şi îngânând urâtul nopţii cu poveştile bătrâne ale rasei lui. Işi aminteşte şi de Ischender-beiu Ilinski, viteazul beţiv care a bătut pe Ruşi în 1853. Şi alte amintiri ale războiului Crimeii. Pentru antichităţile din Romanaţi îi serveşte Anuarul frances al Munteniei publicat în 1842 de colonelul aghiotant Morel de Blareniberg (interesantă observaţia că la Celeiu s'au găsit toate monedele imperiale de la Traian la Heracliu¹). La Corabia, redeschizându-se portul, s'a cerut lui Cuza-Vodă să i se dea numele lui; el însă a preferat pe al „bătrânului” Mircea. Se face un larg loc icoanei malului drept, cu minaretele care samănă cu lumânări albe acoperite cu un „éteignoir”. Ni se dă şi numele acelui prieten al lui Marsillac, fost secretar al Paşei din Vidin, care a scris romanul *Rosalie*, „carte frumoasă, căreia nu li-au lipsit sufragii eminente”². Ange Pechméja. La Nicopol se înseamnă turnul bisericii catolice, unde stă un episcop de care atârnă credincioşii latini din fostul principat muntean. În cale, se dă un loc larg descrierii râurilor, intercalându-se la Jiu şi cântecul Jiianului. La Zinnicea se trezeşte amintirea unei dimineţi de toamnă ceţoase în depărtatul an al venirii prin aceste locuri, precum la Giurgiu sentimentul de izolare pe care l-a simţit părăsind odată cu vapornul austriac şi civilisaţia apuseană: nici trăsuri, nici hamali, izolarea într'un pustiu sălbatec şi, noaptea, absolut întunecos. Dar oraşul, nou, e destul de plăcut, cu acea regularitate de clădire pe care i-au impus-o Ruşii.

Pentru drumul la Bucureşti se descriu *braşovencele*

¹ P. 73.

P. 78.

cu doisprezece până la cinsprezece căluți și căruțele cu surugiul pitoresc pe care nu știu cine — spune Marsillac — se gândise a-l înbrăca franțuzește. Pe alături, căruțe de lux cu plăci de aramă și coviltir de piele și „berlina” cu opt cai a celor bogați, cari-și au și magnificul Arnăut. În noua carte a aceluiași apare și birja. La Daia bordeie cu coperișul de stuh, fără împrejmuire, „sat în zdrențe”, în care copiii se îmbracă doar cu o rază de soare”. Călugărenii glorioși cu cele cinci mlăștini pline de broaște (și aici un fragment din vechea povestire francesă a lui Kogălniceanu). „Nicio piatră, nicio bucată de bronz, nicio inscripție”, de și era vorba să se ridice un monument. Se dă însă pisania crucii lui Șerban-Vodă, a cărui traducere, după nesigura versiune francesă, ar fi aceasta: „Această sfântă și de viață făcătoare cruce rădicatu-s'au de prea-înălțatul și slăvitul Domn Șerban Cantacuzino Voevod... al acestui frumos și minunat pod care însuși el și fiul său iubit Gheorghe Voevod... la rădicarea sa pe apa Neajlovului... și cu boierii săi..., pentru ca și Măriei Sale să-i fie în veci bună amintire și recunoștință, lui și Doamnei Maria, soția sa, și dumnealor fiilor săi; s'a făcut acest pod și această cruce domnească s'a rădicat în al patrulea an al Domniei Sale, anul de la Facerea Lumii 7191 (1683), luna lui Octomvre 14 zile”, adăugându-se numele ispravnicilor Radu Năsturel și Badea Bălăceanu. I se pare, străbătând astfel un drum ca acesta, că de la Paris la București sânt trei veacuri.

Studiul lui Berindeiu în *Revista Română*, îl ajută să dea una din acele priviri istorice cu care prea adesea își umple paginile; se citează și broșura despre mănăstiri a lui Ioan Brezoianu. La Mihai-Vodă, amintirea balului dat generalului Sébastiani și a re-

ședinței lui Grigore Dimitrie Ghica, fiind apoi vechiul palat, spital militar, școala lui Davila, școală militară, ateliere și magazine ale armatei, casărni: „cine știe care-i va fi destinația viitoare?”. Nu putea bănuii Arhivele Statului. Jos se întinde o baltă înverzită: deasupra părăsire și o atmosferă de muced; de pe ferestrele mărunte însă cea mai splendidă vedere asupra orașului: noaptea, supt luna plină, romanticului autor îi vine să plângă.

Dintre biserici el pomeneste cea dispărută, a Doamnei Bălașa, la intrarea podului Caliței, distrusă de cutremur în 1838, pentru a fi refăcută de Safta Brâncoveanu, născută Balș, cu înfățișarea ei decelate gata de luptă, Radu-Vodă, tot așa de energetic defensivă, dar având supt poarta de intrare o zugrăveală cu copaci care desplace Francesului. Atinge Sf. Ecaterina, care pe atunci se pare că nu-și schimbase aspectul, Slobozia, pe Podul Beilicului, cu crucea de biruință a lui Leon-Vodă, Mitropolia, reparată la 1834, cu chipurile ctitorului Constantin Basarab și Radu Leon, cu clopotnița purtând stema arhiepiscopală, cu larga privesite pe care o mijlocește¹, Sf. Gheorghe, a cărui mănăstire a ars în 1817 (semnalează „frescele” lui Lecca), Curtea Veche, unde s'a încoronat Vodă-Bibescu, Crețulescu, cu chipuri ctitoricești, zugrăvită din nou de Tătăărăscu, Să-rindarul, aleas-i pentru nunți și îngropări (cimitirul a dispărut de puțin), Sf. Nicolae din Lipsani, refăcută după cutremur în 1804 și din nou transformată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Apoi biserica Doamnei cu „murdarul culoar” păstrat până azi, Biserica cu sfinți, Colțea, Oltenii cu amintirile de la

¹ Nu știu ce e „planul orașului București, făcut în secolul al XVII-lea”, pe care-l citează; p. 129. Cunoaște pe Pavel de Alep și pe Recordon.

1821, reconstruită de Grigore-Vodă Ghica, Dintr'o zi-arsă în 1825 și refăcută de un Stolnic Stancu în 1828, Sf. Spiridon Nou, din 1858, cu picturi tot de Tătărescu, păstrând tuiurile Ghiculeștilor, Sf. Spiridon Vechiu, tot așa de închisă, Sf. Apostoli, cu case proaste în jur. E și Stavropoleos, remarcată pentru sculpturi, Sf. Ioan, Zlătarii, refăcută, și cu zugrăveală de Tătărescu—biserica a Bobotezei—, cele două Biserici Albe, Sf. Elefterie, unde se fac rugăciuni „pentru pacea familiilor”. Nu se uită Batiștea, din 1666, arsă la 1690, refăcută la 1812, din nou mistuită de foc la 1847, dreasă la 1850, cu predica în românește, biserica luterană, care ar fi din 1550, cu acte și privilegii din 1726 și 1751, cea calvină pentru ai lui Tököly, supt Brâncoveanu, reluată în 1821, bisericuța bulgărească din Str. Vergului, biserica Armenilor, de la 1781 (peste una de lemn refăcută) (trei tablouri de Leca). Pe larg se vorbește de Cotroceni, cu zidurile de încunjur fără ferești, cu curtea părăsită, cu palatul domnesc, cu parcul plantat de curând. Sfântul Anton, în curtea Pușcăriei, arde în 1835. În împrejurimi, Cernica, Pasărea, Ciorogârla.

Din clădirile profane, descriitorul nu prețuiește Palatul, ca fiind fără stil¹. Aici a fost casa Colfescului, care, mehmendar al Mitropolitului Antim, depus, l-ar fi înecat, acoperind pentru totdeauna de blăstăm tot neamul lui, apoi clădirea din 1815 a lui Dinicu Golescu, care declară mândru că „zidește pentru viitor”, instalând primul biliard în sala cea mare, făcând să cânte în salon banda lui de lăutari pe cari i-ar fi împrumutat la 1821 Alexandru Ipsilanti pentru eteriștii lui, și pregătindu-și un atelier de tâmplărie.

¹ Reședința vechilor Domni, spune el, a trecut de la Dealul Spirei la Mihai-Vodă, la Sf. Sava, la casa Lahovari și Bosset (*Guide*, p. 68).

De la dânsul clădirea trece la baronul Sakellario, la Stat, Chiselev instalând aici Vornicia și Guvernul muntean făcându-și corpul de gardă. Cu Alexandru Ghica devine Palat și Postelnicie, pe când Bibescu se duce în casa brâncovenească pe care noi am distrus-o după ce fusese Institutul bacteriologic, la Palatul vechiu fiind numai ceremoniile. Guvernul revoluționar din 1848 se instalează aici și după el Căimăcămia, pentru ca apoi Vodă-Știrbei să stea în casa lui proprie, dincoace fiind „batalionul model” al lui Macedonschi și Culoglu. Devenit Caimacam, fostul Domn Alexandru Ghica revine la casa cea veche, care e după dânsul casa secretariatului. Restituirea rostului de odinioară se datorește lui Cuza-Vodă, care suprimă însă recepțiile săptămânale. Înfațișarea supt Carol I-iu, care introduce sculpturile în lemn ale lui Stohr, e presintată amănunțit ¹.

Turnul Colței există încă, aproape ruinat. Dar s'a dărâmat casa veche a Agiei de pe turnul căreia, *foișorul de foc*, pompierii strigau la fiecare șfert de ceas: *Ce veste?*, răspunzând: *Bună pace!* Apoi foișorul de la Cavafi, lângă biserica Sfântului Gheorghe, răsturnat de furtună, în 1823, cel ridicat de Grigore Ghica lângă Sf. Constantin. Dintre vechile case boierești se menționează a Dudescului, din care rămăseseră „frânturi de ziduri, foarte groase și foarte înalte, din enorme cărăuizi: feregi mărunte, ca horbotele de Malines, amestecă grația lor vie acestei forțe moarte; ele se joacă la vânt, între deschizăturile ruinei”². La Colintina, cu balurile de odată ale Ghiculeștilor, domnește ruina. În casă lui Ioan Bălăceanu, cu grădină mare, se așează arhivele. Se laudă clădirea,

¹ Și un peisagiu românesc, de Emil Velkers, din Düsseldorf.

² *Voyage*, p. 119.

în preț de 1.200.000 de franci, ridicată pentru Universitate de Alexandru Orăscu, de la 1856 — la punerea pietrei fundamentale asistă Comisia Internațională— până la 26 Decembre 1869, pe locul mănăstirii Sf. Sava, clădită de pârçălabul Andronachi și închinată la Sf. Sava din Ierusalim, apoi refăcută de Brâncoveanu cu ajutorul lumânărarului Sterie, care pune, la 20 Iunie 1709, piatra școlii.

Profesorul frances cunoaște perfect Bucureștii în toate colțurile. El va vorbi deci de mahalaua boierească a Batiștei, cu casele fără gust, întrebuintând pretențios materiale inferioare, de Lipscani, cu „Societatea Financiară Română”, cu băncile Poumay, (1853), Ghermani, Halfon, de „livezile gospod”, de care-și mai amintia poporul că se întind până la biserica Curtea Veche, de Cișmeaua Roșie, de Cișmegiu, unde burghesia-și da întâlnire, de fântâna de la Filaret, de cișmeaua Mavrogheni, de șoseaua în care se întâlnesc cele mai luxoase echipagii cu carăle încete ale țeranilor, de Herăstrău cu petrecerile ascunse, de Zamfir. Prin bălți și gropi, în iarna teribilă, coconițele sânt duse la bal pe scânduri întinse de rânđași, la lumina felinarelor, cărate în brațe, cu scutirea atentă a rochiilor. Iar, în împrejurimi, va descrie, în colori foarte variate și vii, Băneasa, foasta moșie a jupănesei Banului Dumitrachi Ghica, turnul ei cu moară, îngrămădirea de lume care vine primăvara să audă cântându-i cucul. Iată boieri de modă veche, al căror costum, pe care l-a văzut Francesul și la un oarecare Ștefănescu, îl descrie amănunțit, tineri cu jambiere, tunică strânsă și brandenburguri de aur, până la cortul alb cu ciucuri de mătăsă roșie și sofale al lui Vodă, până la scaunele cu grifoni auriți ale doamnelor, până la soitarii cari fac glume de bufoni, la vânzătorii de pastile înviorătoare,

cu note arhaice asupra muzicii turcești a Domniei și întrecerii tineretului boieresc la gerid, pe când alături se întinde hora. La Măgurele, proprietatea familiei Oteteleşanu, e admisă și lume străină, în frumosul parc. La Mogoșoaia, a lui Nicolae Bibescu, se dau une ori petreceri în grădină.

Cum era firesc, fiind dat planul lucrării, se înșiră otelele: *Hugues, Grand Hôtel, Concordia, Boulevard, de France, Lazăr, Oteteleşanu, Pesta, Hôtel d'Orient, Budișteanu, Caracaș, Fieschi, Patria, Londra, Moldo-Român, Gabroveni, Avram, Simion, Neubauer, Rușia, Hôtel Gerin* și vechiul han Manuc. Ca restaurante, *Guichard, Rașca* (Hrčka), ca grădini: *Stavri, Union, Crețu, Giuvăra, Văraru, Viișoara, Anton, Șăpcaru, Alexe*, etc.¹. Apoi cofetăriile: Capșa, elevi ai lui Boissier, Fialcovschi, Giovanni, cafenelele: Briol, Labes. O încercare de café-chantant, fără succes, la Grădina cu cai. Cluburi: Român, Tinerimea, Frances, al Uniunii liberale. Pentru a vorbi apoi de simplele hanuri și de restaurantele în plin aier cu mititei gata pregătite, pe când la han puii de găină trebuie unele ori vânați în curte de câinii proprietarului.

Ziaristul, scriitorul se interesează de tot ce privește viața intelectuală. Astfel instituțiile științifice sânt presintate cu amănunte. Aflăm de acolo multe lucruri nouă. La Teatru se relevă darurile aristocrației celei vechi: 2.000 de galbeni prin testament ai lui Constantin Manu, 1.000 de piaștri ai lui Constantin Rastil pentru tipărirea pieselor, 18.000 alții ai lui Ioan Câmpineanu. De la „vasta șură” de pe la 1850 în Strada Nouă, cu o curte murdară și lojile cu lumini de său, cu două sobe fumegânde și scena fără mașini, la noua zidire din iarna lui 1852, „una din

¹ *Guide*, pp. 28-9.

cele mai plăcute din Europa după sălile monumentale". Se dau represintații și concerte și la Bossell, la Slătineanu, mai cercetată pentru baluri mascate, la Ateneu. La Muzeul de Pictură se semnaleză tablouri care nu mai există: de la Eforia Școlilor s'au adus portretele lui Lambrou Photiade, lui Neofit Duca, lui Ienăchișă și Iancu Văcărescu, lui Poteca, ale Mitropoliților Dionisie Lupu și Nifon, ale Domnilor Alexandru Moruzi și Grigore Dinitrie Ghica. Se caracterizează opera lui Leca, lui Aman, lui Stăncescu, lui Grigorescu—cu multă pricepere—, a desemnatorilor Szatmari și Trenk¹. Se laudă măsura din 1864 a ministrului Nicolae Crețulescu, creând biblioteci școlare și comunale, care nici azi nu există². Se atrage atenția asupra gândului lui Davila, care și-a clădit o casă ca în Pădurea Neagră, de a face împrejur o grădină botanică — și cu animale—, în care s'ar cultiva pentru spițerii plante medicinale. Se relevă pretutindeni inițiativa franceză, ca a lui Godillot și Berthou în clădiri de utilitate publică ori propunerea lui de a se face grădina Ateneului.

Acest străin are însă și o adâncă înțelegere a vieții populare. O presintă în serbătorile ei: vicieimul—cel domnesc de pe vremuri, cu gardă de Arnăuți, păpușile, steaua, colinda, de Anul Nou, Sorcova, Vasilca, Boboteaza, Paștile. Descrie grădinile cu dulap și petrecerile pe iarbă verde. Cunoaște instrumentele lăutarilor, pe cari i-ar vrea în vechiul costum: cobza, naiul, „canonul”, cimpoiul, fluierul, daraua, buciumul, drâmba. După Alecsandri presintă genurile cântecului popular. Note originale se întâlnesc la înși-

¹ E vorba și de ale lui Iscovescu (mai ales tipuri ardeleni). Nu se uită nici boierii diletanți: Alexandru Florescu, Ecaterina Polizu, Alexandru C. Ghica, Elena Catargi.

² Și biblioteca lui Ștefan Bălăceanu a fost câștigată de Stat.

rarea danțurilor: hora, brâul, chindia, „birul” (ce-tește: *brâul*), „greul”, bătuta, „piperul” și rața, al cărui cântec se dă astfel:

Rața ici, rața colea,

Rața trece papura

Și rățoiul

Și rățoiul

Usturoiul.

Rața iese din tufani

Cu bobocii dolofani,

Cu bobocii,

Cu bobocii,

Dolofani.

Rața iese din pădure,

Cu bobocii plini de mure,

Cu bobocii,

Cu bobocii,

Plini de mure¹.

¹ P. 147.

CUPRINSUL

CUPRINSUL

	<u>Pagina</u>
I. Călători germani prin Ardeal	3
II. Un naturalist german prin Bucovina, Ardeal și Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea	19
III. Ofițeri ruso-franceși și ruși despre războaiele din 1789- 92 și 1802-1806	37
IV. Războiul ruso-turc din 1806-12 în descrierea călăto- rilor străini	51
V. Călători de la răpirea Basarabiei până la Eterie (1812- 1821)	67
VI. Călători străini în ajunul Domnilor pământeni	78
VII. Călători după 1821	119
VIII. Călătorii francezi din epoca Regulamentului Organic .	184
IX. Călători francezi din epoca războiului Crimeii	266
